

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

IX.

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

UN RÉSUMÉ SE TROUVE À LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1963

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

IX.

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

UN RÉSUMÉ SE TROUVE À LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1963

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

© *Kálmán Béla, 1963*

KIADÁSÁT A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTER RENDELTE EL

A szóalkotás problémái

1. A szóalkotás okai és fajtái. A társadalom és az egyén mint a társadalom tagja folyton változik, fejlődik. Állandó változásban, örökös eltolódásban van az a világ, amelyről az ember képet alkot magának. Új meg új eszmék, képzetek, fogalmak, élmények támadnak. S az ember kifejező ösztöne, nyelvformáló akarata állandóan birkózik az egyre megújuló feladatokkal. A probléma az, hogy a nyelvkincs, a szókészlet és a frazeológia nemzedékről nemzedékre hagyományként öröklődő és az egész nyelvközösséget átfogó konvencionális jelrendszer, amely a maga készségegyégy gyakorolt eszközeivel egy ősi, rég letűnt világképet közvetít, — s most már a jelen nemzedéknek és benne az egyénnek a maga minden eddigétől különböző, új vagy legalábbis újnak érzett élményeit ezzel a hagyományos és megegyezéshes kifejezőkészlettel kell közölnie, megformálnia. Nincs más választás, mint áttörni a nyelv hagyományos és konvencionális kereteit, átértékelni a meglevő nyelvi formákat, újat teremteni a nyelviség síkján — de úgy, hogy az új ne veszélyeztesse a nyelv alapvető funkcióját: a közlő szerepet, a megértést és a megértetést, hanem ellenkezőleg az új színek és formák beleilleszkedjenek az ősi és konvencionális rendszerbe, s az abban már eleve benne rejlő lehetőségeket bontsák ki nyelvi valóságáá.

Amióta egyáltalában társadalom és nyelv van, azóta van nyelvújítás is, és a nyelvújítás legszembetűnőbb megnyilatkozása: szóalkotás. Az új szóalkotásának két fő motívuma van: 1. a kifejezendő élmény újszerűségének tudata: ezt még soha senki meg nem látta, így még soha senki nem érzett, erre még soha senki nem áhítozott, mint amit én most felfogok, átérzek és megvalósítani akarok; 2. a meglevő hagyományos és egyezményes kifejezőkészlet elégtelen voltának tudata: szűknek érzem a meglevő kereteket, szegénynek a meglevő nyelvkincset. Hogy is mondta Zrínyi, aki talán elsőnek érezte meg kora magyarságának küldetését, elhivatottságának, hősi helytállásának magasztosságát, s amikor ezt a magyarságélményt nyelvileg meg akarta formálni, senki nála jobban nem érezhette, hogy „szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, elhiszi szómat”. Zrínyi a maga új élményét egy magasságba helyezte az Iliász, az Aeneis és a La Gerusalemme liberata világával, s hogyné érezte volna szegénynek a korabeli magyar nyelvet, amely megrekedt az apró-cseprő mindennapiságok kifejezésében, s legfeljebb földhözragadt históriák megfogalmazására volt alkalmas. Márpedig az ő eszménye olyan história volt, amely a történelmi és a politikai élet esetlegességeit a nemzeti és az emberi lét magasságaiba emeli: vallásos és hősi eposszá formálja.

A nyelvújító három forrásból meríthet új szokat: 1. külső forrásokból, a nyelv meglevő, szinkrón rendszerétől idegen nyelviségből, illetőleg nyelv-

rétégből; 2. belső forrásból: a meglevő, hagyományos nyelvkincs átértékelése, illetőleg új morfológiai kapcsolatok létesítése útján. A szóalkotás belső forrása eszerint megint kétféle: *a)* jelentéstani és *b)* alaktani természetű.

2. Külső szóalkotás. A külső szóalkotás alapja a szóújító egyéneknek vagy csoportoknak kétnyelvűsége. A kétnyelvűek beszédmegnyilvánulásaiiban nemegyszer keveredik az anyanyelvi kifejezésforma az idegen nyelviség szavaival. Az idegen szó átvétele, használata gyökerezhetik egyfelől a beszélő egyén vagy csoport nyelvi hanyagságában: nem vesződik, hogy keresgélje a megfelelő anyanyelvi szót, hanem a nyelvére toluó idegen szót mondja; másfelől használhatja az idegen nyelvi szót logikai vagy esztétikai szükség-szerűségből mint tudatos nyelvújító akkor, ha az új fogalomra nincs anyanyelvi szó vagy ha van is, az idegen szó új színt, új árnyalatot, új hangulatot hordoz. A környezet átveszi az idegen szó használatát, s így az megszilárdul az egynyelvűek beszédében is akkor, ha azt kifejezőnek érzi, vagyis ha az logikailag új tartalmat hordoz vagy új esztétikai értéket jelent.

A nyelvkeveredés maga után vonja a szavak vándorlását, áramlását egyik nyelvrendszerből a másikba. A nyelvkeveredés pedig kétféle: külső és belső. A külső nyelvkeveredés abban áll, hogy egymástól idegen nyelv-közösségek kerülnek egymással kapcsolatba kétnyelvű egyének, illetőleg csoportok közvetítésével; így jutnak idegen szók a nyelvbe, s ott gyökeret verhetnek, meghonosodhatnak. A belső nyelvkeveredés pedig az a jelenség, hogy egy nyelven belül a különféle rétegeket, csoportokat képviselő nyelvrendszerek, legszembetűnőbb módon a különféle nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg irodalmi nyelv viszonylatában áramlik át a szókincs; így kerülnek nyelvjárási, azaz tájszók a köznyelvi használatba. Végül belső nyelvkeveredésnek tekint-hetjük azt a jelenséget is, hogy egyesek, mindenekelőtt egyes írók nyelv-tudatában életre kél az anyanyelvnek egy már letűnt, régebbi állapota, s régi, kihalt szokat elevenít meg az író, tesz újra élővé a maga nyelvhasználatában; az írói tekintély révén, az irodalom nyelvformáló csatornahálózatán aztán eljuthatnak a régi szavak a közösség nyelvtudatába, s ott mint új szók meg-gyökeresedhetnek.

Így a külső szóalkotásnak három fő fajtáját különböztethetjük meg:

1. Idegen szók átvétele, meghonosítása. Oka a kétnyelvűség, amely kiterjedhet az egész nyelvközösségre vagy annak valamely kisebb-nagyobb csoportjára, esetleg csak egyes egyénekre, főképp írókra. A legrégebbi, illetőleg a bolgár-törökből nyelvünkbe került idegen elemek bizonyára egy mélyreható népkéveredésben gyökereztek: az ugor eredetű magyarság és a török nép-elemek szoros politikai és törzsszervezeti együttélésében. Újabb az írott nyelv, sokszor nem is éppen tekintélyes írók, hanem a napilapok s az időszaki sajtó közvetítésével olyan távoli, idegen nyelvekből is kerülnek hozzánk új szavak, kifejezések, amelyekkel a magyarság nem áll semmiféle közvetlen érintkezésben. A finn nyelv például ma már távol eső idegen nyelv a magyar nyelvközösség számára. Ha a magyar beszélő nyelvhasználatában a finn *szauna* szó kezd meggyökeresedni, ez csak a Finnországról szóló könyvek, tanulmányok, újságcikkek hatásának tulajdonítható.

Sok esetet újabban az idegen szók használatának jogosultságáról, illetőleg jogosulatlan voltáról. Egyik irányt a puristák képviselték. Legkiemel-kedőbb puristánk talán KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, aki idegen szókkal agyontűzdelt szövegeket tett át magyarra úgy, hogy az idegen szókat megfelelő magyar

szókkal helyettesítette; így aztán mindenki számára kézzelfoghatóvá vált hogy a tiszta magyar szöveg nemcsak érthetőség, hanem hangulati érték dolgában is messze fölötte áll az ízléstelenül tarkabarka eredeti szövegnek. A másik irányt a legkövetkezetesebb módon ZOLNAI BÉLA képviselte, aki azt hirdette mindenféle purizmussal szemben, hogy az idegen szó igenis új szint, új árnyalatot, tehát egyáltalában stílusértéket jelent, s nyelvünk feltétlen gazdagodását szolgálja. Nyilvánvaló számunkra, hogy mint szélsőség egyik irányzat sem képviseli a teljes igazságot; kétségtelen ugyanis, hogy az idegen szónak derűre-borúra való használata ízléstelenség, tehát stílustalan eljárás — még akkor is, ha elismerjük, hogy a magyar szövegben megjelenő idegen szó mindig más, új szint jelent, mint a megfelelő magyar kifejezés. Épp a stílus lényegéből következik, hogy mindent a maga helyén, az éppen odaillő stílus-hatás kedvéért kell alkalmaznunk. Ma már mindenki tudja, hogy például vannak sajátos hangulatú, poétikus erejű, ún. szép szavak. De ha valaki az ilyen költői szavak halmozásával akarna célt érni, azaz szép költeményt írni, akkor bizony nem jönne ki egyéb, mint egy siralmas fűzfavers — mint ahogy Arany János megmutatta a Poétai receptben. Így vagyunk valahogy az idegen szavakkal is. Magunk is valljuk, hogy minden lehet idegen szót elvben lehet használni — de csak a maga helyén, megfelelő funkcióban. Megint csak Zrínyi Miklós szavait idézem: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy . . .”. Zrínyi tehát nemcsak szükségből használ idegen szókat — minthogy „szegény az magyar nyelv” —, hanem mert szebbnek is gondolta úgy. S mit jelent nála a szépség? Bizony nem egyebet, hanem azt, amit ma úgy mondunk, hogy „jellemzetesség”. Az idegen szó használata a Zrínyiáshoz nem más, mint a reális ábrázolás nyelvi eszköze. Mikor például, a hatodik énekben, Zrínyi meglepi a török hadat, s egy török meglátja a magyar hőst, akkor

Kiált: „*Iste kaur!*” Nem kiált sokáig,
Mert rámene Dandó, mint ama mérges gyík,
Szablyáját Dervisben vágá hónaljáig,
Éltétül, szavátul egyszersmind elválék.

Az *iste kaur* 'ímhol a gyaur, az istentagadó, a hitetlen' török kifejezés nem kis mértékben járul hozzá, hogy a szöveg éreztesse, elhitesse a valóság hangulatát, azét a komor, kegyetlen valóságét, amelyben két világ, két világfelfogás csap össze véresen, életre-halálra.

Ha az idegen szó használata elterjedt az egész nyelvközösségben, meggyökeresedett a mindennapi életben, akkor az egyben elvesztette idegen, újszerű csengését, sajátos stílusértékét, hangulati telítettségét: tehát megszűnt idegen szó lenni, az eredeti szókincs egyenrangú tagjává vált. A történeti szemlélet ezeket mint jövevényszavakat vagy mint meghonosodott idegen elemeket tartja számon, de a szinkrón szemlélet számára ezek már nem idegen, nem is meghonosodott, hanem egyszerűen csak magyar szavak csupán, amelyek hangalakjukban és jelentéstartalmukban egyaránt szerves alkotóelemei a magyar hangrendszer és a magyar jelentésrendszer egészének.

2. *Nyelvjárási szavak közkeletűvé tétele.* Gyakorlatilag véve minden ember kétnyelvű abból a szempontból, hogy többé-kevésbé ura a köznyelvnek, amelyet a legszélesebb, az egész nyelvközösséget átfogó érvénnyel és fentebb

körökben, hivatalosszerű alkalmakkor — iskolában, hivatalban, idegen emberekkel való érintkezés esetén stb. — használ; másfelől pedig kisebb vagy nagyobb hozzáértéssel, biztossággal beszél, használja azt a helyi nyelvjárást, amelyet rendszeren gyermekkorában tanult meg a szűk környezetben, s bármily messzire vetődött attól a helytől, csak visszavágyik, s csak ott érzi igazán az élet melegségét, mert kell lenni a világon egy helynek, ahol az ember otthon érezze magát, ahogy Tamási Áron is tanítja. Az ilyen értelmű kétnyelvűség az alapja a tájszók beáradásának a köznyelvbe.

A tájszó köznyelvi, illetőleg irodalmi használatát vagy a logikai szükségszerűség, vagy pedig — legtöbbször ez az eset — a sajátos stílusérték indokolja. Más szóval: a jellemzetesség, az élet valószerű ábrázolásának követelménye a nyelvjárási szó sajátos stílusigénye. S még valami: a tájszó az otthonias, bizalmas légkört, az élet meghitt melegségét idézi, sokszor a tréfát, a játszi kötődést, a humor szikrázását. Egy Tamási Áronnál a nyelvjárás — nemcsak szavaival, hanem fordulataival, szerkesztési sajátágaival — úgy ötvöződik egybe a köznyelvvél és az irodalmi igénnyel, hogy az az írónak egész emberi magatartását, életfelfogását, hitvallását jelzi. Móricz Zsigmond is nagy mestere a nyelvjárási színek művészi felhasználásának: nála ugyan külsőlegesebb eszköz a nyelvjárás, de a művészi hatás — minden esetleges megtévedés ellenére — éppoly magas fokú. A Kerek Ferkóban olvassuk, hogyan talál vissza a szülőföldjétől és a néptől már születésénél fogva, majd neveltetése folyamán elidegenedett nagyúri hős az otthonra, a népre, a Kunság sajátos emberi és természeti világára. Napokat együtt dolgozik a határban a kun parasztokkal, estéken át hallgatja tréfás vagy az elmúlt világot idéző beszélgetésüket. Itt olvassuk többek közt ezt is: „No te *legínybogyó* — kiált egy gyerekekre az öreg Nagygyörgy Ferenc, aki a pusztai életnek amolyan magától nőtt békebírája volt, s széles, kemény fogú szájában csak úgy tátogva rágt a szókat —, lökd le a *kaffancsot* a *toppancsul*, osztán rázz egy kis *vackort*.” Az olvasó az itt beszótt tájszóknek egy részéről csak sejti, hogy mit jelentenek, de sokáig nem hagyja az író kétségben, mert nem magyarázkodik ugyan, s nem fűz tudóskodó jegyzeteket hozzájuk, hanem az összefüggésben mégis nyomban megvilágosodik a szavak értelme. Így folytatja ugyanis: „A gyerek, a Mihályka Jónás fia, lehúzta a csizmát a lábáról, és sietett fel a körtefára, amelyen nem is vadkörte termett, hanem a becses búzával érő, amely a mezőknek egyetlen gyümölcse.” Hogy az olvasó az összefüggésben maga találja meg a számára idegen tájszók értelmét — *legínybogyó* 'gyerek', *kaffancs* 'csizma', *toppancs* 'láb', *vackor* 'körte' — ez az öntevékenység csak még hatásosabbá teszi a bennük nyilatkozó játsziséget, tréfát, bizalmas melegséget. Az ilyen művészettel beszótt tájszók maguk is hozzájárulnak ahhoz, hogy Kerek Ferkó, de vele együtt az olvasó is megérzi az otthon melegét, belelát a népelet emberi valóságába, s vállalja a vele való egygyéforrást.

Irodalmunk állandóan merít a népnyelvből. Egy Kazinczy elvben — művészi és nemzetpolitikai álláspontja alapján — elutasította ugyan a nyelvjárást mint szétaraboló provincializmust az egységes és fentebb irodalmi nyelvvel mint nemzetté összefogó erővel szemben, de gyakorlatban még ő is merített a nyelvjárásból, hogy gazdagítsa, finoman árnyalóvá, kifejezővé formálja az irodalmi nyelvet. Hát még a népiesek, Petőfi és Arany, akik egész művészetüket a nép politikai és műveltségi felemelésének szolgálatába állították! Az irodalomnak a népnyelvből való megújódása máig tart. A köznyelvbe és irodalomba került tájszavak egy része azonban meggyökeresedik

a köznyelvben, közkeletűvé válik, s ezzel már el is vesztette sajátos színét, különleges stílusértékét: beleilleszkedett a köznyelvi szókincs rendszerébe.

3. *Régi szavak felújítása.* Alapjában véve ez is természetes módja a nyelv-újításnak, illetőleg a szóalkotásnak, mert a nemzedékváltás tényében, az új nemzedéknek a régi nemzedékkel való érintkezésében, tehát valóságos belső nyelvkeveredésben gyökerezik. A fiatalság sok tekintetben elutasítólag áll szemben az öregek világával s a letűnőben levő világ nyelvi formájával; új eszményeket állít maga elé, új nyelvi képleteket igyekszik teremteni. Elérkezik azonban egyszer abba a korba, amikor már szívesen időzik maga is a múltnál, a gyermekkori emlékeknél, s ilyenkor akaratlanul tolulnak ajkára az eddig tudatosan került, a divatjamúlt szavak és kifejezések, amiket annak idején apjától, anyjától, öregszüleitől hallott. Minthogy pedig a szülők és a nagyszülők is pontosan így viszonyultak a megelőző nemzedék nyelvi világához, a nemzedékek nyelvi érintkezése végeredményben nem is csak két emberöltőt fog egybe, hanem a régi, elavult szavakat a nemzedékek egész sorozatának közvetítése menti át a mába. A *jobbágyvilág* a maga embernýúzó berendezéseivel, a *robottal*, a *deressel* s hasonlókkal már rég letűnt, de nyelvileg ma is eléggé élnek e szavai, mert az új nemzedék fel-felújítja s ismét meg ismét élővé teszi emlékezetében.

A régi szavak felújításának, az élő nyelvbe való átmentésének azonban van egy mesterkétebb, tudósabb módja is. Az író hogy a maga korának eszményét megfogja, s művészi ábrázolásban állítsa a jelen nemzedék elé, sokszor kerülő úton ér célhoz: a múltba, letűnt korok világába száll alá, s a múlt ábrázolásával ad okulást a jelenre. Ezt a módszert követte sok nagy magyar író, többek közt Arany János. A múlt feltámasztásában azonban nem hagyatkozott a puszta ihletre, még csak arra sem, hogy a régi világ ábrázolásában a népnyelvbe átmentett régiségek archaikus értékét aknázza csupán ki, hanem tudós alapossággal elmélyedt a régi krónikák, avult írások olvasásába, s a megsárgult lapokon olyan kihalt szókra bukkant, amelyek költői fantáziájának szárnyakat kölcsönöztek. A Buda Halála c. hun regének első énekében a hunok pogány módra fehér mént áldoznak; Torda, az öreg pap a ló szügyébe döfte kardját:

Összerogyott a ló. Most a *garaboncok*
— Mint keselyű had gyűl taglani új koncot —
Bőrét lefeszíték, *johait* fölmetsték,
Nézni a *nézőknek* oltárra helyezték.

A kiemelt három szóhoz — bár értelmüket a szövegösszefüggés és az etimológiai ösztön eléggé meghatározza — a költő jegyzetet csatolt. A jegyzetekből kiderül, hogy a régi szó felújításának három különféle módjával van itt dolgunk. A *garabonc* Ipolyi tudós feltevése szerint bír itt azzal az értelemmel, hogy 'alárendelt papi osztály, mely áldozatoknál a kézimunkát, boncolást mit, végezte'. A *joh* szót már maga Arany újította fel régi szövegek kihalt szavai közül abban a jelentésben, hogy 'nemesebb belrészek'. A *nézők* pedig olyan elavult szó, amely a népnyelvben tovább él; itt eredeti 'jövendőmondó' jelentésben használja a költő. Mindegy, akármelyik utat követte az író a régi szavak új életre támasztásában, mind ugyanazt a stilisztikai funkciót töltik be: idézik az ősi világ hangulatát. A jellemzetesség itt az archaikus stílusértékben nyilvánkozik.

3. Jelentésbeli szóalkotás. A szónak két funkcionális tényezője van: a név (hangsor) mint külső, formai tényező és a képzet vagy fogalom mint belső, tartalmi tényező (vö. PAPP ISTVÁN, MNy. XLIX, 359 kk.). A külső szóalkotás különféle eljárás módjai esetén az új szót rendesen készen kapjuk, teljes funkcionális formáltságával kölcsönözzük át egy idegen, illetőleg más nyelvviségből. Ezzel szemben a belső szóalkotásnak egyik módja abban áll, hogy az anyanyelvi szókészlet körén belül maradunk, s a már meglevő szavak funkcionális szerkezetének meghatározott változtatása, eltolódása, azaz jelentésbeli ártértekeltése útján, tehát alaktani változtatás nélkül hozunk létre új szót, amely új képzet, fogalom vagy emocionális élmény kifejezésére alkalmas.

A jelentésváltozások rendszerét nálunk GOMBOCZ ZOLTÁN szerkesztette meg a húszas években (A magyar történeti nyelvtan vázlata IV. Jelentéstan. 1926.). Kétségtelen, hogy ebben a rendszerezésben ma már sok minden idejét múlta, a mai tudományos szemlélet számára elavult. Igaza van PAIS DEZSŐNEK (MNy. LVII, 144 kk.), aki egyoldalúan lélektani szempontúnak ítéli GOMBOCZ rendszerezését, s ezért egy a tárgyi és a társadalmi indítékokat is figyelembe vevő rendszerezési kísérletet állít mellé. Nagyon találónak érzem PAISnak azt a megjegyzését is, ami jómagamat már régóta foglalkoztat, hogy „a jelentéstannak nemcsak jelentésváltozásokkal, hanem jelentéskezelésekkel is kell foglalkoznia” (uo. 146). Rá kell azonban mutatnom arra, hogy GOMBOCZ nyelv-szemléletében a kezdeti lélektani szempont élete vége felé funkcionális nézőponttá értékelődött át. Funkcionális nyelv szemlélet c. úttörő jelentőségű előadásában (MNy. XXX, 1 kk.) megadta az egész jelentéstannak a funkcionális szempon t j á b ó l való ártértekeltéséhez a kulcsot, amikor megállapította, hogy „a jelentés funkciófogalom: a névnek az az ereje, hogy képzetet jelenít meg, képzetet kelt, s a tárgy ké p n e k az a tulajdonsága, hogy egy nyelv-közösségen belül ugyanazt a nevet aktualizálja” (i. h. 3—4). A lélektani háttérhez tehát meg kell talál n u n k GOMBOCZ későbbi szemlélet módj a értelmében a funkcionális értelmezését a jelentéstani folyamatoknak. Az is igaz, hogy GOMBOCZ a jelentésváltozások lefolyását tisztán képtársításokkal magyarázta, tehát megrekedt az asszociációs lélektan szemléletkörében. Nem vette figyelembe, hogy a szavak érzelmi töltése indítja meg a képtársítás mechanizmusát, s hogy így végső fokon a jelentésváltozás, a szavaknak egyik képzetkörből a másik képzetkörbe való vándorlása, átáramlása emocionális okokban gyökerезik, a szó érzelmi telítettsége, a hozzá tapadt hangulati velejáró röpi t i a szót új környezetbe, amint azt főképp HANS SPERBER vagy finn viszonylatban LAURI HAKULINEN jelentéstani kutatásaiból tudjuk.

A konkrét jelentéstani esetek vizsgálatában tehát mi az emocionális tényezőket mindig figyelembe vennénk, maga a jelentéstani rendszerezés azonban csak a képtársítások irányvonalai alapján lehetséges, de a lélektani alapokon a nyelvi funkciók hálózátát kell felépíteni. A rendszert kiegészítettem a névadás fejezetével, ami alapjában véve szintén jelentésváltozásnak fogható fel. Az így nyert rendszerezés szinkrón szempontból még mindig használhatóbb, mint a tárgytörténeti és a társadalomtörténeti indítékokra vagy azokra is épült, PAISTÓL javasolt rendszerezés. Minden rendszerezés, tipizálás első sorban a szinkronia dolga; más kérdés, hogy emellett a nyelvtörténet céljaira is felhasználható. Az egyidejűleg adott nyelvrendszerben azonban a nyelv korábbi állapotai nincsenek világosan adva számunkra, s a laikus beszélők álláspontjára helyezkedve csak a nyelvviség körén belül maradhatunk a magyarázatokkal. Márpedig a jelentésváltozások területén a szó funkciója közvetlenül

adva van, de másodlagosan adva van a lehetőség a lélektani folyamatok értékelésére is.

Nem célunk itt természetesen részleteiben előadni és megindokolni a magunk jelentéstani rendszerezését: csak a jelentéstani szójutás szempontjából szükséges csoportosítást vázoljuk. A jelentésváltozásnak három fő fajtaját különböztetjük meg:

1. *Névadás*. A szó két fő tényezője — a név és a képzet — szoros kapcsolatban áll egymással. Ez a kapcsolat egyfelől asszociációs, azaz a begyakorlás következtében a név és a képzet közt társítás jön létre, tehát a kettő összetartozásának érzése; másfelől a kapcsolat funkcionális, amennyiben az egyik tényező aktualizálódása maga után vonja a másik tényező megvalósulását. A névadásnak két módja van. Egy adott hangsort azért rendelhetünk valamely tudattartalomhoz (képzet), mert a kettő közt hangzásbeli hasonlóságot veszünk észre. Hasonlósági névadás például az, hogy egy tárgy hirtelen esésének s odaütődésének nyelvi jeleként a *zsupsz* indulatszót használjuk. A *zsupsz* hangsor mint név és a leesés, odaütődés keltette hangjelenség közti hasonlóság az alapja a szó funkcionális szerkezetének, annak, hogy a *zsupsz* név idézi a hirtelen leesés és odaütődés tompa hangját, illetőleg magát a leesést és odaütődést; másfelől hogy ezt az észlelt vagy emlékezetbe idézett jelenséget a *zsupsz* hangsorral mint névvel jelöljük nyelvi nyilatkozatainkban.

A név és a képzet közti kapcsolat lehet továbbá érintkezési: valamely hangsort azért rendelünk egy meghatározott jelenségről alkotott képzetünkhöz, mert úgy tapasztaljuk, hogy az illető jelenség és a megfelelő hangsor egyszerre vannak adva mások beszédaktusa alkalmával, vagy a gyermeki nyelvtanulás esetén a beszélő életkorében. A gyermek *nya-nya-nya* vagy ehhez hasonló gügyögésére megjelenik az anya, s utána mondja a gügyögő hangsort, de most már felnőtt módon megrövidítve, leegyszerűsítve úgy, hogy *anya*. A gügyögő hangsorhoz eredetileg valami játékos, kellemes hangulat fűződött csupán, nem volt semmi objektív jelentéstartalma. Mikor azonban a gyermek az *anya* hangsor és az 'anya' mint objektív jelenség közt az egyszerűreadottság következtében érintkezési asszociációt létesített, attól kezdve eltolódás történt a szó funkcionális szerkezetében: ugyanaz vagy legalábbis a gyermek érzése szerint ugyanaz a hangsor mint név most már elsősorban egy meghatározott objektív képzetet, az 'anya' képét képes idézni, s az eredeti érzésselítettség csak mint másodlagos hangulati velejáró szövi át ezt az objektív jelentéstartalmat.

2. *Névátvitel*. Egy szónak funkcionális szerkezete ($A = n_1 - k_1$) kapcsolatba kerülhet egy másik szó funkcionális szerkezetével ($B = n_2 - k_2$), mégpedig először is olyanformán, hogy az egyik szó (A) képzettényezője (k_1) asszociációs egészet képez a másik szó (B) képzettényezőjével (k_2), s ennek alapján az egyik szó névtényezője (n_1) az eredeti képzettartalma (k_1) mellett a másik szó képzettartalmának (k_2) felidézésére is alkalmassá válik. Nyilvánvaló, hogy a képzetek társításán alapuló névátvitel a szó funkcionális szerkezetében idéz elő meghatározott eltolódást, s az eredmény a régi szóhoz képest egy új szó. Bizonyos szempontból névadási jelenséggel van itt is dolgunk, akárcsak a [név—képzet] asszociáción alapuló névadás esetén — azzal a különbséggel, hogy míg ott egy csupán hangulati velejáróval bíró hangsorhoz rendelünk egy objektív képzettartalmat, addig a két képzet társulásán alapuló

névátvitel esetén egy már valamilyen objektív jelentéstartalommal rendelkező hangsorhoz értünk hozzá valamilyen új képzetet.

A névátvitelnek két módja van: hasonlósági és érintkezési. A hasonlósági névátvitel azon alapszik, hogy két különálló jelenség, illetőleg az ezeknek megfelelő tudati képek közt hasonlóságot, egyezést, gyakran egyenesen azonosságot észlelünk, s az így megszervezett képegésszet rendeljük valamelyik név, azaz hangsor alá. Ide mindenekelőtt a nyelvi és a költői metafora néven ismert jelenség tartozik (vö. CSÚRY BÁLINT, Az ige. 1910. 48 kk.; PAPP ISTVÁN, MNy. XXXVIII, 186 k.; UÓ., Pais-Emlék. 1956. 30 kk.; az idevágó szakirodalomra l. még SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar-stilisztika útja. 1961. 580). Amikor Toldi György a nagy dínomdánom után meglátja a telek lábujában

Ülni öccsét Miklóst nagy-búsan magában,
Feltámad lelkének szennyes indulatja,
S nagyfejű legényit ily szókkal biztatja:

„Hé fiúk! amott ül egy *túzok* magában,
Orrát *sárnya* alá dugta nagy bűvában;
Gunnyaszt, vagy *dög* is már? lássuk, *fölrepül-e*?
Meg kell a palánkot döngetni körül!”

(Arany: Toldi)

Az adott helyzetben s György lelki karaktere mellett teljesen érthető, hogy gátlástalanul nyilatkozik lelkének szennyes indulatja, s ebben a lelki állapotban egynek, azaz egybelátja Miklóst, Miklósnak emberi viselkedését és a tűzokot s annak állati vonásait. A nyilatkozat beszédszándéka is az, hogy a hallgatókkal azonosnak láttassa Miklós lényét a tűzokéval. Éppen ebben az egybelátásban és egybeláttatásban van a metaforikus szóhasználat lényege — abban, hogy egy egységes hangsor, egy név egyszerre idéz a tudatba két távoli képet, s azokat azonosítja egymással, mintha a film vásznára egyszerre két külön képet vetítenének — de úgy, hogy a körvonalak pontosan fedjék egymást.

Az érintkezési névátvitelben egy jelenség nevét átviesszük egy olyan másik jelenségre, amely az előbbivel egyszerre vagy közvetlenül utána szokott fellépni tapasztalatunkban. Az érintkezési asszociáció is — éppúgy, mint a hasonlósági — eredetileg különálló képeket szervez egész képekké. Joggal írhatta CSÚRY BÁLINT, aki ezt a jelentésváltozásfajtát mint szóalkotási módot fogta fel és írta le, hogy „az érintkezésen alapuló névátvitel a nyelv teremtetényezői közt nem kicsinylendő helyet foglal el” (Érintkezésen alapuló névátvitel. 1929. 52). Az írja Petőfi A pusztá télen c. költeményében:

Mire elér *szeme* a túlsó határra,
Leesik fejéről véres koronája.

Persze, az utólagos reflexió szerint nem a 'szem', ti. a megfelelő testrész, a látószerv kerekedik fel és ér el a túlsó határra, hanem ennek a testrésznek a működése, a 'látás' cselekvés. A testrész és annak működése azonban egy-szerre, együtt van adva tapasztalatunkban, ezért a nyelvteremtő ösztön egybefogja, egységes, egész képnek látja a kettőt, s egynek is láttatja azza, hogy egy névvel jelöli a kettőt (vö. CSÚRY, i. h. 11).

3. *Jelentésátvitel.* Egy szó funkcionális szerkezete kapcsolatba kerülhet egy másik szó funkcionális szerkezetével olyanformán is, hogy az egyik szó (A) névtényezője (n_1) képez asszociációs egészet a másik szó (B) névtényezőjével (n_2), s ennek következtében az egyik szó képtartalma (k_1) magához vonja a másik szó képtartalmát (k_2).

A nevek hasonló hangzása alapján történik a jelentésátvitel például az *egyenlőre* szó hibás, de eléggé közkeletűvé vált 'vorläufig, toistaiseksi' értelmű használatában. Az *egyenlőre* ma sokszor két jelentést hordoz — bár külön helyzetekben, más-más összefüggésben, úm. 'egyformára; vorläufig'. Ennek a jelentésmegbővülésnek pedig az az indítóoka, hogy az *egyenlőre* határozói névszók és az *egyelőre* határozószó hasonló hangzásánál fogva felcserélődik a beszédtevékenység alkalmával, s ezzel a cserével együttjár a jelentéstartalom eltolódása.

A jelentésátvitel másik fajtája a nevek érintkezési asszociációja alapján áll elő. A nevek — amint Gombocz Zoltán idézett Jelentéstanában kimutatta — mindenekelőtt a beszéd aktusában, illetőleg a mondatban érintkeznek egymással, s ennek az érintkezésnek alapján jön létre a jelentéstartapadás néven ismert jelenség. Ilyen például az, hogy a *vet* igét sokszor nem egyszerű 'dob, hajít' jelentésében, hanem 'magot vet' értelemben használjuk. A sűrített jelentés annak következménye, hogy a *magot vet* szószerkezet gyakorisága következtében a két szó közt érintkezési társulás történt, s a tárgyas szerkezet igei tagja magába szívtá a tárgyi bővítmény jelentéstartalmát.

4. *Szóalkotás alaki eszközökkel.* Belső szóalkotás történhetik nemcsak pusztán a meglevő szó jelentésszerkezetének változtatása, átértékelése útján, hanem alakítani eszközök igénybevételével is. A meglevő morfológiai készlet (szók, szórészek) új kombinációja útján új morfológiai egységeket létesítünk, s az így előállított morfológiai szerkezeteket használjuk fel új jelentéstartalmak kifejezésére, nyelvi aktualizálására.

Az alakítani természetű szóalkotásnak három fő típusa van:

1. *Szóösszetétel.* Ez abban áll, hogy két név egybefogásával új jelentéstartalmat, a nevek külön-külön való képzetvelejáróihoz képest egységes jelentésegészet fejezünk ki. Például van nyelvünkben két ilyen morfológiai egység, hogy *szó* és *csata*. Mindkettőnek megvan a maga sajátos jelentésköre: a *szó* mint a nyelvi közlés, a megértés és megértetés alapeleme szerepel pl. ilyen fordulatban, hogy *szóból ért a magyar*; a *csata* viszont fegyveres seregek véres összetűzését idézi pl. ilyen kapcsolatban: *elvesztették a csatát*. Ha most már a két szó névtényezőjét morfológiai egészbe fogjuk: *szócsata*, akkor ennek az új morfológiai egységnek a jelentéstartalma is más, mint az elemek jelentése külön-külön. A *szócsata* nem külön 'szót' és külön 'csatát' idéz, hanem a két eléggé távol eső életkört egybefogja, magasabb jelentésegésszé alakítja, amelyben a *szó* nem a megértés eszköze, mint rendesen, hanem mint az összetűzés eszköze szerepel; a *csata* viszont nem fegyveres és véres tömegjelenség most már, hanem egyéneknek a megértést szolgáló beszédtevékenysége. Nyilvánvaló, hogy a régi jelentésekhez képest új jelentésegészet idéz a *szócsata* összetétel, de az új képegész kialakításában, megszerveződésében az elemek eredeti jelentéstartalmai adják az alapot, a kiindulópontot.

Az összetett szó morfológiaiag kéttagú szerkezetet mutat: két tagra bontható. Így a *szócsata* névtényezője már a beszédaktus folyamán kéttagú

alakzatként szerepel: a beszélő és a hallgató egyaránt tudatában van annak hogy a hangsor olyan hangtani egység, amely két egyszerű hangsorra különíthető: a *szó* és a *csata* hangsorra, tehát így: *szó|csata*. S hogy ez valóban így van, azt mindennél meggyőzőbben igazolja az a körülmény, hogy az összetett szó akkor is a morfológiai vagy másképp etimológiai tagolást követi, ha a szótagolás fonetikai elve összeütközik az etimológiai elvvel. Így az *aranyóra* összetételt a kimondás alkalmával így tagoljuk: *a-rany|ó-ra*, nem pedig így: *a-ra|nyó-ra*. A morfológiai szerkezet kéttagúsága — mondhatni — általánosan kötelező elv az összetett szóra, s a szerkezeti elemek önállóan, önálló — egyszerű — szóként is élnek a nyelvhasználatban, illetőleg a szinkrón nyelvrendszer síkján.

Ami az összetett szó jelentéstartalmát illeti, az szintén olyan egységet mutat, amelyben — mint említettük — a tagok külön, önálló jelentései ugyan szerepet játszanak, azonban a beszédaktus alkalmával a tagok külön jelentései nem tudatosulnak rendszerint, hanem csak a szintetikus képesség áll előttünk. Ha azonban a laikus beszélő — nem csupán a nyelvész szakember — figyelme külön az összetételre irányul, akkor abból képes kielemezni a tagok külön-külön jelentéstartalmait, egyben pedig a tagok közti vonatkozás, viszony természetét, azaz a jelentésegész szerveződésének alapelvét is képes megfogni. Amikor tehát a beszédösszefüggésben megjelenik a *szócsata* összetett szó, akkor nem aktualizálódik a beszélő és a hallgató számára a *szó* és a *csata* tagok külön-külön jelentéstartalma, de a beszédaktuson kívül a nyelvi eszmélkedés bármikor tudatosítani képes mint az összetétel egységes jelentéstartalmának elemeit a 'szó' és a 'csata' képzeteket és a köztük levő logikai, illetőleg szintaktikai viszonyt ilyenféleképpen: *milyen csata? szó|csata* vagy: *minek a csatája? a szó csatája* vagy akár így: *mivel folytatott csata? szóval vívott csata*.

Az ún. többszörös összetételek is a kéttagúság morfológiai elvén alapulnak: ezek is két tagra bonthatók, de a tagolás tovább folytatható, s akkor kiderül, hogy vagy az előtag, vagy az utótag, vagy éppenséggel mind a kettő összetett szó, amely megint két tagra elemezhető szét. Például a *meggyfapálca* többszörös összetétel mindenekelőtt így tagolható két tagra: *meggyfa|pálca*; tovább elemezve azonban kiderül, hogy az előtag maga is összetett szó, s így tagolható: *meggy|fa*; tehát az egész szó morfológiai szerkezete így alakul: *meggy|fa||pálca* vagy más módon jelölve: *(meggy|fa)pálca*. Az *épkézláb* többszörös összetételben az utótag az, amely maga is összetétel, s így kéttagú szerkezetet mutat a szóegész kéttagúságán belül: *ép(kéz|láb)*; itt az *ép* előtag a *kézláb* utótagra vonatkozik, ez utóbbi azonban maga is kéttagú összetétel: *kéz|láb*. Az elő- és az utótag is összetett szó a *csavarmenet-karbantartás* többszörös összetételben; ennek morfológiai szerkezete tehát ilyenféleképpen jelölhető: *(csavar|menet)-(karban|tartás)*.

A többszörös összetételek közt akad szórványosan, tehát az összetételt nem jellemző módon olyan példa is, amely nem kettős, hanem hármas tagolást mutat. Ilyenként említi akadémiai leíró nyelvtanunk (MMNyR. I. 1961. 423) a *piros-fehér-zöld* összetételt, illetőleg a hozzá hasonlókat. Jellemző, hogy ilyenek csak a mellérendelő típusú összetételek közt lehetségesek, hiszen a mellérendelő szókapcsolat nyitott, azaz tetszés szerint toldható asszociációs sor — szemben az alárendelő, zárt, kéttagú appercepciós szószervezettel.

Mi úgy látjuk, hogy a többtagúság morfológiai elve nyilatkozik másutt is, így pl. a többszörösen összetett számokban. A Helyesírási Szabályzat 191. pontja ilyenféle írásmódot rendel: *ötmillió-hatvanötezer-négyszáztizenkettő*.

Ez az írásmód azt sugallja, hogy a Szabályzat szerkesztői három-, hosszabb számoknál pedig még többtagúságot látnak. Magam még tovább mennék — nem az írásmódban, hanem a morfológiai tagoltság megállapításában — ilyenféle irányban: *ötmillió-hatvanötezer-négyszáz-harminc-kettő*, tehát öttagú összetételnek minősíteném, ahol természetesen az egyes tagok esetleg megint tovább tagolhatók. Csak azt emelem még ki, hogy akárhogyan tagoljuk is az ilyen számokat, azok mindenképpen többtagúságot mutatnak, ez azonban az összetétel mellérendelő természetét bizonyítja. BALASSA JÓZSEF a TMNy-ban (368) ugyan a *harminchat*-féle összetételt a *tizenkettő* mintájára értelmezi, tehát alárendelő összetételt lát benne mindössze annyi különbséggel, hogy itt a viszony jelöletlen. Sajnos, a MMNyR. I. szóösszetételt tárgyaló fejezetének szerzője — B. LŐRINCZY ÉVA — kétségben hagyja az olvasót ebben az elemzési problémában, mert az összetett számok közül csak a problémátlan, ti. világosan alárendelő típusú *kétszáz, százezer* összetételeket elemzi (i. h. 451).

2. *Ikerítés.* Egy nevet annak egy önállótlan hangváltozatával kapcsolunk egybe, s így idézünk fel egy olyan új jelentést, amely hangulati velejárójában különbözik az eredeti szó jelentéstartalmától. Például a *csigabiga* ikerszót a mai nyelvtudat kéttagú alakzatnak veszi: *csiga|biga*, a két tag azonban nem egyforma értékű nyelvi realitás szempontjából: önálló, reális léttel csak a *csiga* előtag bír, a *biga* utótag önállóan nem használatos, ez a *csiga* szónak pusztá hangalaki változata. Ha most már jelentéstartalom szempontjából vetjük össze az eredeti egyszerű szóval az ikerítéssel alkotott *csigabiga* szót, azt találjuk, hogy az objektív képzettartalom nem vagy csak alig észrevehetően változott — a *csigabiga* fogalmilag pontosan azt az állatfajtát jelzi, mint az egyszerű *csiga* szó —, ezzel szemben megváltozott a szó érzelmi, hangulati velejárója, a jelentéstartalom emocionális eleme — mégpedig úgy, hogy a *csiga* szó meglehetősen közömbös hangulatú, a *csigabiga* ikerszó pedig erősen érzéssel telített kifejezőmód. Ez kiderül többek közt abból, hogy tudományos leírásban, állattani tanulmányban az egyszerű *csiga* megnevezést érezzük stílszerűnek, mesészerű elbeszélésben, gyermekkönyvben ellenben szívesebben használjuk a *csigabiga* ikerszót.

Az ikerszó funkcionális szerkezetének és nyelvi funkciójának a következő fő jegyeit különíthetjük szét:

a) A morfológiai kéttagúság. Az egyik tag az alapszó, a másik az ikerítő hangváltozat. Az alapszó reális létű morfológiai egység, a változat egyszerű nyelvi alakulat: az ikerszó morfológiai szerkezetén kívül nincs önálló léte. Állhat az alaptag elül, mint a *csigabiga* ikerszóban a *csiga* tag. Előfordul azonban az az eset is, hogy az utótag az alapszó, mint a *diribdarab* ikerszó *darab* tagja. Végül határesetként olyan ikerszók is akadnak szép számmal, amelyekben az alaptag nincs nyelvileg kifejezve, hanem — mondhatjuk — az imaginárius nyelvi síkból irányítja a két változat alakulását. Ilyen például az *incifinci* ikerszavunk, amelynek *inci* előtagja és *finci* utótagja egyaránt változat, mégpedig a nyelvtudatban homályosan felőtlő *kicsi* vagy esetleg a *pici* alapszónak ikerítő változata.

b) A hangtani vonatkozás. Az ikerszó változat-tagja meghatározott hangtani vonatkozásban áll az alaptaggal. Minthogy azonban van olyan határeset, hogy az alaptag nincs kifejezve, minthogy továbbá az alaptag és a változat helye nincs megkötve — abban az értelemben, hogy állhatnak előtagként is, utótagként is: ezért a hangtani vonatkozás végeredményben az

ikerszó előtagja és utótagja viszonylatában kristályosodott ki. Eszerint az előtag és az utótag hangsora megegyezik egymással, s csak bizonyos hangelemekre vonatkozólag áll fenn különбözés köztük. A különбözés vonatkozhatik a tagok magánhangzó-elemeire, úgy is mondhatjuk, hogy a hangrendjére, mégpedig a [magas—mély] ellentétezés vagy közös magashangrendűség esetén [illabiális—labiális] megfelelés szerint; vonatkozhatik a hangkülönбözés a tagok kezdő hangelemére úgy, hogy magánhangzós vagy mássalhangzós kezdőhangnak a második tag ajakhangú mássalhangzós kezdete felel meg. Például [magas—mély] hangrendűség szerint ellentéteződik a *diribdarab* ikerszó két tagja; [illabiális—labiális] hangrendi (ez is nevezhető hangrendnek!) különбözést találunk példának okáért a *dirmeg-dörmög* ikerítésben; az előtag bármilyen (magánhangzós vagy mássalhangzós) kezdőhangjára az utótag ajakhangú mássalhangzós kezdete üt rá az olyan ikerszókban, mint *Ista-Pista* vagy *róka-bóka*. A kétféle — hangrendi és szókezdeti — ellentétezés elve keveredhetik is, mint például az *izeg-mozog* ikerszó esetében.

Ezeket a kérdéseket újabban PAIS DEZSŐ (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. XLVII, 146 kk.) és B. LŐRINCZY ÉVA (MMNyR. I. 431 kk.) tárgyalta, s másfajta hangmegfelelésre az ikerítéssel kapcsolatban célzást sem tesznek. Pedig — ha szórványosan is — vannak más természetű alakulások is. A *fityfiritty* szavunk például kétségtelenül az ikerítés körébe vágó alakulat — azért is, mert az előtag *fity* és az utótagként szereplő *firitty* közt szabályos hangtani egyezés és különбözés áll fenn. Ez a különбözés nem egyezik a fent jelzettek egyikeivel sem. A GOMBOCZ—MELICH-féle EtSz. úgy magyarázza, hogy ez egy **fity-fity* ikerszóból nyújtott alak; eszerint egy ikerszó továbbképzésével volna dolgunk. Igen ám, de ha fel is tehetnénk kiindulópontnak egy **fity-fity* alakulatot, akkor az mai felfogásunk szerint nem ikerszó, hanem ismétléses szóösszetétel volna. Másfelől egy *fity* vagy akár *fity-fity* alapszóból *firitty*, illetőleg *fityfiritty* továbbképzés teljesen egyedülálló volna szóképzési rendszerünkben, mert arról volna szó, hogy egy *ri* képző az alapszó hangsorának elemei közé ékelődne: *fi-ri-tty*. Szerintünk itt egyszerűen ikerítő hangváltoztatásról van szó: a *fity* előtagot úgy változtatjuk meg, hogy annak magánhangzója és végmássalhangzója közé egy *ri* hangkapcsolatot szúrunk be: *fityfiritty*. Olyanféle játékos ferdítéssel, elváltoztatással van itt dolgunk, mint a különféle madárnyelvekben, példának okáért az Arany Jóka ördöge révén közismert *turgu-dorgod mirgit forgo-gargad-tárgál* rejtett értelmű szövegben (= *tu-dod, mit fo-gad-tál*). Hogy az ikerítéssel való szóalkotás ősi kifejezőmódja nyelvünknek, amely „a nyelvet is formáló játékosztönből” — szerintünk: a gyermeki játékosztönből — magyarázható, azt PAIS is elég nyomatékosan kiemeli (MNy. LVI, 312).

c) Érzéstartalomség. Az ikerszó jelentéstartalom tekintetében annyiban ad újat alapszavához képest, hogy ennek objektív képtartalmát egyfajta játékos, tréfás, humoros hangulattal telíti. Az a játékoság, amely az ikerszó hangalakjának kiformálásában nyilatkozik, jellemző vonása az ikerszó jelentéstartalmának is. Nem csoda ennél fogva, ha az ikerszók elsősorban gyermekmondókákban tűnnek fel, mint például ebben: *Csigabiga, gyere ki, Ég a házad ideki*, továbbá a gyermek világához szabott népmesékben, pl. ilyenek: *róka-bóka, farkas-barkas, nyulam-bulam, tyukom-bukom*, vagy pedig olyan humoros elbeszélésekben, mint Arany János Jóka ördöge c. meséje: *csett-csatt, ingó-bingó, csetlik-botlik* stb. (vö. ez utóbbira KELEMEN JÓZSEF, MNy. XXXV, 239). Ilyen szöveggörnyezetben elsősorban éppen játékos, tréfás hangulati

velejárójuknál fogva érezzük helyénvalónak, stílszerűnek az ikerszók alkalmazását.

KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához. MNy. XXXV, 236 kk.) a hangulati telítettség mellett az ikerszó logikai jelentésfokozó szerepére is utal. Ha azonban itt említett példái közül figyelmen kívül hagyjuk az olyanokat, mint *nőttön-nő* vagy *túlontúl*, amelyek a mi véleményünk szerint nem ikerszók, hanem alakmászító összetételek, akkor a megmaradt *diribdarab* és *tarkabarka* objektív jelentéstartalmában nem bírunk felfedezni semmiféle többletet a *darab* vagy a *tarka* alapszók fogalmi tartalmához képest; vagy ha amott az elaprózottságot ('sok darab'), emitt a logikai fokozást ('nagyon tarka') érezzük is, az szubjektív csalódás csupán, ti. az ikerszók hangulati telítettségének visszfénye.

3. *Szóképzés.* A szóalkotásnak ez a módja abban áll, hogy egy szót egy önmagában jelentéstelen járulékelemmel — képzővel — toldunk meg, hogy így új, de az alapszó értelmével meghatározott kapcsolatban álló képzetet, fogalmat, egyáltalában jelentéstartalmat idézzünk. A *katona* morfológiailag egységes szerkezetéhez képest például a *katonaság* képzett szó kettős morfológiai tagoltságot mutat: kielemezhető belőle egyfelől a *katona* alapszó, amely az alapjelentést hordozza, illetőleg a képzett szó egészének megszervezéséhez kiindulópontul szolgál, másfelől a *-ság* képző, amely önmagában funkciótlan szórész, de a képzett szó morfológiai szerkezetében meghatározott jelentés-funkciót tölt be: itt az egyedekből csoportot, nagyobb egészet szervezés szerepét látja el. A *katona* szó a *katonaság*hoz képest ún. alapszó, és 'egy katonát' jelent, a *katonaság* pedig a *katona* szóhoz képest képzett vagy származékszó, és 'katonákból álló csoportot' jelöl.

A képzett szó funkcionális szerkezetének és nyelvi funkciójának főbb jegyeit a következőkben foglalhatjuk össze.

a) Morfológiai kéttagság. Ez éppúgy jellemző a szóképzésre, mint a szóösszetételre és az ikerítésre. Persze, a kéttagság morfológiai elve sajátos módon jelentkezik az alaktani szóalkotásnak mindegyik típusában. Az összetételben mindkét tag önálló léttel bíró, reális szó; az ikerszóban csak az egyik tag él önállóan is, a másik tag ennek önállótlan, egy ikerszóban jelentkező, egyszeri hangalaki változata; a képzett szó első tagja utal egy reális, önálló használatú szóra, az alapszóra, a második tagja pedig olyan önállótlan szóvégződés, amely egy egész sereg más képzett szóban is ugyanazt vagy nagyjában hasonló jelentésváltoztató szerepet tölt be. A *katonaság* szó alapszava: *katona* magában is élő szó, amely a legkülönbélebb szövegössze-függésekben fellép; a *-ság* képző ugyan önmagában nem reális szó, de képző-funkcióban egy sereg képzett szó morfológiai elemeként él: *tag|ság* 'a tagok összessége', *lakos-ság* 'lakosok nagyobb egésze', *tanár|ság* 'tanárok társadalmi csoportja' stb.

Egy képzett szót tovább is lehet képezni, azaz vannak többszörös képzett szók, a morfológiai kéttagság elve azonban ezekre is érvényes, azaz a kéttagság elve többször megismétlődik. Az *olvasási* (*készség*) többszörösen képzett vagy újraképzett szó. Ha elemezzük, akkor mindenekelőtt két tagra bontjuk: *olvasás|i*, ahol *olvasás* az alapszó, *-i* a képző, s az ennek a szerkezetnek megfelelő jelentéstagoltság: 'olvasáshoz tartozó, olvasásra irányuló'; a további elemzés azonban könnyen tudatosíthatja, hogy az alapszóként szereplő *olvasás* maga is képzett szó: *olvas|ás*, ahol *olvas* az alapszó, *-ás* a képző, s a megfelelő

jelentéstagoltság: 'olvas mint elvont cselekvés'. Az *olvasási* többszörös képzés morfológiai szerkezetét ennek megfelelően így jelölhetjük: *olvas|ás||i* vagy (*olvas|ás*)*i*.

b) Hangalaki vonatkozás. A képzett szónak mindkét morfológiai tagja meghatározott hangtani vonatkozást, függést mutat. Éppen e függési viszony következtében aztán a képzett szónak mind a két eleme önállótlan. Az *íro|gat* képzett szónak első tagja ugyan utal egy önálló létű szóra, az *ír* alapszóra, de csak *u t a l* rá, azzal korántsem azonos. Ezért a képzett szó első morfológiai elemét nem is nevezhetjük alapszónak, mert az a beszédaktus folyamán csak a nyelvtudat imaginárius síkján él (mint ahogy az *incifinci*-féle ikerszók alapszava sincs nyelvileg jelezve), hanem tőnek, szótőnek mondjuk. A tő pedig olyan önállótlan szórész, amely meghatározott hangtani vonatkozást: egyezést és különbözést mutat az alapszóhoz képest. Az *íro-* szótő nyilvánvalóan az *ír* alapszónak pusztá hangváltozata, amelyben világosan felismerhető az *ír* reális léttel bíró alapszó, mert aránylag csekély hangtani különbözést mutat ahhoz képest: egy *o* magánhangzótöbbletet a végén. A *sepreget* képzett szóban szereplő *sepre-* tő összetartozása is világosan megfogható a *seper* alapszóval, bár itt már valamivel nagyobb a hangalaki különbözés. A tő hangalakja azonban nemcsak az alapszóval van függési viszonyban, hanem a képzett szó járulékelemével: a képzővel is. Így az *íra|tlan* származékban az *ír* alapszónak *íra-* tőváltozata szerepel. Az *ír|ás* képzett szóban látszólag maga az *ír* alapszó áll előttünk, elvileg azonban itt is azt kell mondanunk, hogy az *-ás* képző előtt az *ír* alapszónak olyan tőváltozata áll, amelyet a hangtani eltérés ϕ -foka jellemez. A tőnek alapvonása a többalakúság, hiszen a hangalaki függés két irányban érvényesül: az alapszóval és a képzővel kapcsolatban. A változandóságnak csupán határesetek az egyalakúság, amikor egyes képzőkkel vagy egyáltalában mindenfajta járulékkal kapcsolatban változatlan, az alapszóval azonos alakban lép fel a képző.

A képzett szó másik eleme, a képző is kétirányú hangtani függést mutat: függ a hangalakja egyfelől a hasonló funkciójú más képzett szavak végződésétől, másfelől pedig a vele egy képzett szót alkotó tő hangalakjától. Felismerjük például azt, hogy az *ado|gat* származékszó *-gat* képzője ugyanaz, mint a *dalol|gat*, *kére|get* stb. szavak végén álló *-gat|-get* járulékelem. Amikor a hangtani különbözés ellenére is azonosítjuk az *adogat* *-gat* végződését a *kéreget* igének *-get* végződésével, akkor egy ilyen képzőalapforma áll előttünk: *-g•t*, ahol tehát csak a mássalhangzók a lényeges hangelemek, a magánhangzó irreleváns abban a tekintetben, hogy akár *a*, akár *e* minőségben aktualizálódhatik, tehát a képző alapformája így is jelölhető: $-g(\frac{a}{e})t$. A képző hangalakja függ a vele kapcsolt tő hangalakjától, jelen esetben a hangrendjétől: magas hangrendű tőhöz *e*-vel, mély hangrendűhöz *a*-val realizálódva járul ugyanaz a képző: *ado-gat*, de: *kére-get*. Van másféle természetű alakváltoztatás is a képzők körében; a befejezett melléknévi igenév *-tj-tt* képzőjének *-t* alakváltozata mássalhangzós tőhöz (*tapasztal-t ember*), *-tt* változata pedig magánhangzós tőhöz járul (*íro-tt malaszt*).

c) Jelentéstartalom. A képzett szó jelentésszerkezete mindig tagolt, és a jelentéstagoltság megfelel az alaki tagoltságnak. A tő idézi az alapszói jelentést, amelyhez bizonyos meghatározott irányban többletet ad a képző. Az *ado-gat* képzett szó *ado-* töve idézi az *ad* igének mint alapszónak 'dare' cselekvésjelentését, a *-gat* képző pedig a 'sokszor, gyakran' határozószói jelentést fűzi többletként az alapjelentéshez: így az *ado-gat* jelentése annyi, mint

'sokszor ad'. A képző képviselte jelentéstöbblet olykor negatív irányú is lehet: a *szeme-s* például a 'szem'-hez a 'vele bíró' személy vagy tulajdonság képzetét fűzi, s így jön létre a 'szemmel bíró' jelentésegység; ezzel szemben a *szem-telen* származékszó jelentéstartalma úgy jön létre, hogy a 'szem'-től való 'megfosztottság', tehát a 'szem hiánya' mint tulajdonság lép előnk.

A tő és a képző viszonyát jelentéstartalom tekintetében valamilyen mondatnyi viszony formájában fogjuk fel, illetőleg kapcsoljuk egységbe a két jelentéselemet. Így az *ado-gat* szóban a tő és a képző jelentéstartalmát a 'sokszor ad' határozós szerkezettel értelmezzük és fogjuk egybe; az *ember-ke* annyi, mint a 'kis ember' jelzős szerkezet; az *esztelen* annyi, mint az 'észt nélkülöző' vagy mondatná szétterítve: 'akinek nincsen esze'; az *olvas-ás* 'cselekvőtől és időtől elvonatkoztatott olvasó tevékenység' stb. (vö. PAPP ISTVÁN, MNy. XLIX, 367—8).

A képző rendszerint a tő által képviselt alapszó jelentéstartalmát objektív értelemben változtatja meg, azaz: a képzett szó az alapszóhoz képest logikailag új jelentésegészet jelez. Ez már abból is következik, hogy a képzett szó jelentéselemeit a szintagmatikus sémák szerint foghatjuk egységbe, már pedig ezek a sémák nyelvi: mondatnyi és egyben logikai természetű viszonyokat jelölnek. Az *ír-hat* képzett szó az *ír* alapszóhoz képest logikailag újat, többet jelent azzal, hogy az 'írás' cselekvésképzethez a 'lehetőség' módosító jelentésmozzanatát toldja, s így a tárgyviszony formájában rögzíthető, értelmezhető 'írni tud' jelentésszerkezetet ábrázolja.

Tudatában vagyunk ugyan teljes mértékben a szóképzés hangulati, azaz stílusértékének, de úgy látjuk, hogy a képzett szó jelentéstartalmában jelentkező érzelmi töltés mégiscsak másodlagos: az objektív jelentésváltoztatás függvénye, velejárója, következménye. A *fiacskám* általában telítettebb hangulatú kifejezés, mint az egyszerű *fiám*, illetőleg mindenképpen más a stílus-hatása, mint emezé. Hogy azonban a mai ember számára a *-cska/-cske* képző elsősorban a kicsinyítés funkcióját végzi, az alapszóban adott képzet kisebb méretű voltát jelzi, az kétségtelen. Persze, azt vehetné ellenem valaki, hogy hiszen a *fiacskám* és más kicsinyített származékok becéző használatában mégiscsak az érzelmi elem az uralkodó a szójelentésben. Ez tökéletesen igaz. Ha a férj a feleségnek vagy fordítva: a feleség a férjnek azt mondja: *Fiacskám!* — akkor ennek a szóhasználatnak nagyfokú érzelmi telítettsége s az érzelmi töltésben gyökerező nagy stílusértéke kétségbevonhatatlanul fennáll. Igen ám, de minek köszönheti a *fiacskám* szó ilyen használatban a helyzeti energiáját? Éppen annak, hogy a *fiacskám* származékszó a maga morfológiai szerkezetével mégis csak a 'kis fiú' képzetet idézi, holott felnőttre, velünk egyenrangúra, 'házastárs'-ra alkalmazzuk az adott helyzetben. A nyelvi kifejezés és az ábrázolandó nyelvi valóság közt így feszültség támad, s éppen ez a feszültség alkotja azt az atmoszférát, amelyben az élmény szubjektív eleme, az érzelmi tényező sűrűsödhetik. Nem a kicsinyített szóalakban mint olyanban van tehát adva az érzelmi telítettség, hanem a kicsinyített szó nem adekvát alkalmazásában.

5. Az ikerítés hovatarozásának kérdése. Az ikerítés hovatarozásának kérdése még ma sem tekinthető eldöntöttnek a nyelvtudományi rendszerezésben. Ez a szóalkotásmód annyira jellegzetes sajátossága nyelvünknek, hogy már a hagyományos nyelvtani rendszerezésben helyet kapott. Ezzel szemben még a legújabb rendszerezésben sem szerepel önálló szóalkotástípusként,

hanem önkényesen és erőszakolt módon bele van gyömöszölve a szóösszetételről szóló fejezetbe.

BALASSA JÓZSEF (TMNy. 356 kk.) az ikerszókat az összetétel, mégpedig pontosabban a mellérendelő összetétel körében tárgyalja. Azt írja, hogy a mellérendelő összetételnek „leggyakoribb neme az úgynevezett ikerszavak” (i. h. 356). Ebből a fogalmazásból az derülne ki, hogy a mellérendelő szóösszetételnek az ikerszókön kívül még más fajai is volnának, a részletes tárgyalás azonban azt mutatja, hogy a szerző teljesen egy értelemben használja a mellérendelő összetétel és az ikerszó megjelölést.

Balassa az ikerszók fajait háromféle szempontból csoportosítja, rendszerezi: a tagok jelentéstani vonatkozása, azok hangalaki vonatkozása és végül az ikerszó alaktani viselkedése szerint.

Jelentéstani szempontból az ikerszók egyes fajai a következők: a) a tagok azonosak: ugyanaz a szó ismétlődik, pl. *jobban-jobban, dimbés-dombos*; b) ikerszók hasonló jelentésű tagokkal, pl. *csúszik-mászik*; c) ellentétes jelentésű szók kapcsolatából alakult ikerszók, pl. *jöttment*. Ezeken a fő jelentéstani csoportokon kívül, illetőleg azokon belül említ még más jelentéstani típusokat is, így az összefoglaló ikerítéseket, mint *hébe-hóba*, továbbá az osztó, disztributív jelentésűeket, mint *ki-ki*.

Hangalaki vonatkozás szerint az ikerítésnek két fő típusát különíti el: vannak olyan ikerszók, amelyekben egy szó változatlan hangalakban ismétlődik, s vannak, amelyekben a szó megismétlése kis változtatással történik. A hangalaki változtatás többféle: a) változik a szó hangrendje: *giz-gaz*; b) változik a szó kezdete: *ingó-bingó, csiga-biga*; c) változik a két tag vége: *végestelen-végig*. Emellett — úgy látszik — a TMNy. más természetű megfelelést is megenged az ikerszók tagjainak hangtani vonatkozása dolgában. A hasonló jelentésű szók kapcsolatából alakult ikerszóknál is törekszik a nyelv szerinte az alaki hasonlóságra, de itt már a példák közt olyanok is szerepelnek, amelyeknek hangalaki vonatkozása — ha van ilyen egyáltalán — semmiképpen sem foglalható a fenti három hangalaki törvényszerűségnek egyike alá sem, mint például a *híres-neves* esetében. Végül az ellentétes jelentésű tagokkal bíró ikerszóknál meg sem említi a szerző a hangalaki vonatkozást, amint-hogy az itt adott példák semmiféle törvényszerű hangtani egymásravezítést nem is mutatnak, mint a *jöttment* esetében.

Az ikerszók alaki viselkedésük szerint kétfélék: a) laza kapcsolatúak, amelyeknek tagjai külön-külön veszik fel a járulékokat, pl. *ágas-bogas, dúlnak-fúlnak*; b) szoros kapcsolatúak, amelyeknek tagjai nem válnak szét a ragozások képzés alkalmával, pl. *mendemondák, jöttmentek*.

KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához. MNy. XXXV, 236 kk.) a TMNy. példáját követő hagyományos szemlélettel és rendszerező gyakorlattal gyökeresen szakított, s úttörő jelentőségű írásában az ikerítésnek önálló helyet jelölt ki a szóalkotás típusainak rendszerében. Mindenekelőtt szűkebbre vonta az ikerítés, illetőleg az ikerszók körét, mint ahogy azt a hagyományos felfogás tette: elkülönítette az ikerszókat a mellérendelő összetételtől, de még ennél is jóval továbbment: elhatárolta az ikerítés jelenségét egy oldalról a szóösszetétel néven ismert szóalkotásmódtól, más oldalról pedig a figura etymologica (vagy ahogy mi mondanánk: az alakmásítás) sajátos szintaktikai alakulatától.

Szerzőnk kirekesztette az ikerszók köréből először is azokat az alakulatokat, amelyekben egy szó minden hangalaki változtatás nélkül ismétlődik

azaz a szóismétléses mellérendelő összetételeket, pl. az olyanokat, mint *jobban-jobban*; kirekesztette továbbá a hasonló jelentésű tagokkal bíró összetételeket, s itt nemcsak a *jár-kel* típusúakat, ahol nincs szorosabb hangalaki vonatkozás a tagok közt, hanem a *tesz-vesz*, *csillog-villog*-féléket is, amelyeknek tagjai közt szabályos hangtani vonatkozás észlelhető; végül kirekesztette onnan az ellentétes jelentésű tagok kapcsolatán alapuló összetételeket, mint amilyen a *jöttment* vagy a *jő-megy*. Mindennek eredményeként az ikerszók így körülhatárolt köre alá csak azok az alakulatok tartoznak nála, amelyekben az egyik tag — de határesetben mindkét tag — önállótlan és egyszeri alakváltozata a másik tagnak, illetőleg egy ki nem mondott alapszónak.

A cikkben szereplő példákból világosan kiderül, hogy a szerző a fenti sajátosság mellett az ikerszó tagjai közt fennálló hangtani vonatkozás törvényszerűségét is lényeges jegynek tartja, ezt a kérdést azonban — sajnos — mellőzi vizsgálatában, bizonyára azért, mert a hagyományos felfogáshoz sem hozzáadni, sem elvonnivalója nincs. Valóban, Kelemen József ikerszó-példái azt mutatják, hogy minden módosítás nélkül elfogadja Balassa hangmegfelelési szabályait: *a)* a hangrendi változtatás tételét (*diribdarab*); *b)* a változó szókezdet alapszabályát (*ingó-bingó, tarkabarka*) és *c)* a változó szóvég szabályát (*túlontúl, nőttön-nő*).

Lényegesebb a mellérendelő szóösszetételtől való elhatárolásnál a szóösszetételtől való megkülönböztetés: hiszen ha kiderül, hogy az ikerítés egészen másféle szóalkotásmód, mint a szóösszetétel, akkor az, hogy az ikerítés nem lehet azonos, de még csak egyik alosztálya sem lehet a szóösszetétel egyik csoportjának, a mellérendelő összetételnek, már eleve, önmagában világos. Az ikerítésnek és a szóösszetételnek természetesen vannak közös vonásai, de a közös jegyek mellett a megkülönböztető vonások alapvető fontosságúak. Közös mindkét szóalkotási módban az, hogy az összetett szó is, az ikerszó is két tagra bontható. Különbőség pedig az, hogy az összetételnek mind a két tagja önállóan is használt, reális szó: a *fűr-farag* szónak a *fűr* és a *farag* tagja egyaránt él önálló használatban; ezzel szemben az ikerszónak legalább egyik tagja pusztán hangváltozata, önállótlan ismétlése az önálló, reális létű alapszónak: a *diribdarab* szónak csak az utótagja, a *darab* önálló használatú, a *dirib* ennek egyszerű hangváltozata, mely ezen az ikerszói szerkezeten kívül sehol másutt nem él.

Kelemen az alakmászó szerkezettől: a szószerkezeteknek ettől a sajátos fajtájától is igyekezett elkülöníteni az ikerszókat, illetőleg azoknak egy fajtáját. Idevágó fejtegetéséből a következő két pontot látom a leglényegesebbnek: *a)* az ikerszó tagjai szoros, szintetikus egységet alkotnak (*diribdarab, túlontúl*) — a figura etymologica elemei lazább kapcsolatban állanak egymással (*Almodd el élted rózsáulmait*, Berzsenyi); *b)* az ikerszó tagjai közt nincs semmiféle mondat-tani viszony: például a *diribdarab* vagy a *nőttön-nő* elemei közt mondatrészt-viszony nem gondolható; — ezzel szemben az alakmászó szerkezet tagjai világosan felismerhető mondat-tani viszonyban vannak egymással: az *énekek éneke* például birtokviszonyt jelez. Egyébként azonos vonása az ikerítésnek és az alakmászásnak Kelemen szerint az, hogy egyik is, másik is olyan kifejező-eszköze nyelvünknek, amely egy alapszó, illetőleg egy fő jelentését nyomósítva, fokozva fejezi ki. Így a *tarkabarka* ikerszó a *tarka* alapszó jelentését fokozza: 'nagyon tarka', a *nőttön-nő* ikerszó a *nő* alapszó értelmét nyomósítja: 'megállás nélkül v. gyorsan nő'; — a valamilyen *életet él* alakmászó szerkezet pedig ugyanígy a mindkét tagban szereplő *él* jelentését fejezi ki nyomósabban.

Teljesen egyetértünk Kelemennek azzal a felfogásával, hogy az alakmáshítás fő funkcióját a nyomósításban jelöli meg; hogy azonban a *tarkabarka*-féle kétségbevonhatatlan ikerszók elsődleges funkciója az alapszó logikai jelentésének nyomósítása volna, arra nézve már fent kételyünket fejeztük ki; ami pedig a *nőttön-nő*, *túlontúl* stb. példákat illeti, ezek elsődleges jelentés-funkciója valóban a *nő*, illetőleg a *túl* szó hordozta logikai jelentéstartalom nyomósabb, expresszívabb kifejezése, — igen ám, de ezek szerintünk nem is tartoznak az ikerszók körébe, hanem szóösszetételek, ún. alakmáshító összetételek. Itt ugyanis a mi véleményünk szerint a két tag világosan önálló szóként él a közösség tudatában — annyira, hogy határozott mondattani viszonyban fogjuk vagy foghatjuk fel a tagok egységét: *hogyan nő? nőttön-nő* (módhatározói viszony); *min túl? túlontúl* (azaz: még a *túlon* is *túl* : helyhatározói viszony).

Kelemen József ikerszó-fogalma tehát ebben a tekintetben helyesbítésre szorul: a szóösszetétel körébe kell utalni a *nőttön-nő* és a *túlontúl*-féle alakulatokat. Ezzel együtt azonban a hangtani vonatkozásnak tőle ugyan nem tárgyalt, de hallgatólagosan elfogadott hármasszabályát is módosítanunk kell: ki kell iktatni a szóvég változtatásának tételét, illetőleg arra kell a kutatásnak törekednie, hogy ehelyett más, a különlegesebb alakulatú, de azért kétségtelen ikerszók hangsajátosságának megfelelő szabályt fogalmazzunk meg.

PAIS DEZSŐ egy nagyobb tanulmányban (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. XLVII, 135 kk.) foglalkozott a szóösszetétel problémáival, különösen pedig a mellérendelő összetételtípus fajainak, alosztályainak kérdésével, s ez utóbbiakon belül helyezi el az ikerítést, illetőleg az ikerszókat. Az ikerítés problémáira; egyes eseteinek vizsgálatára azóta több ízben vissza-visszatért (MNy. L, 274 kk.; LV, 458 kk.; LVI, 311 kk.; LVII, 76 kk.).

Pais az ikerszónak leglényegesebb vonását abban látja, hogy annak elemei, tagjai az egyezés-különbözés hangalaki vonatkozásában vannak egymással. Ilyenformán az ő rendszerében az ikerszó a mellérendelő összetételnek az elemek hangalaki vonatkozásán alapuló egyik alosztálya (MNy. XLVII, 146 k.). A mellérendelő összetétel további alosztálya az ikerítés mellett a teljes szókétfőtétel, és nyilván harmadikként gondolja Pais az elemek hangtani vonatkozásának teljes hiányát mutató alosztályt, az olyanokat, mint *sül-fő*.

Jellemző, hogy Pais a hangalaki vonatkozás alapján vonta meg az ikerszók osztályának körét, s teljesen figyelmen kívül hagyta az elhatárolásban a jelentéses oldalt. Ilyenformán természetes, hogy a *csillog-villog*-féle alakulatok egy csoportba kerülnek az *irul-pirul*-félékkel, s egyformán ikerszókként szerepelnek vizsgálatában — tekintet nélkül arra, hogy az egyikben mindkét tag önálló, reális szó, a másikban az egyik önállótlan hangtani változatként áll. Pais tehát már élesen elhatárolja egymástól az ikerszókat és a mellérendelő összetétel egyéb fajait: ilyenformán túljutott a TMNy. álláspontján, amely bizonytalan fogalmazásban ugyan, de végeredményben azonosítja az ikerítést a mellérendelő szóösszetétellel. Az azonban, hogy továbbra is a mellérendelő összetételek körében hagyja meg az ikerszókat, bár igen határozottan és világosan látja s láttatni is tudja az ikerítés fontosságát a szóalkotás típusainak rendszerében (vö. azt a nyilatkozatát például, hogy „az ikerítés ősi kifejezés-alkotó módja, eszköze nyelvünknek”, MNy. LVI, 312), az — úgy látjuk — elsősorban a nyelvtani hagyományhoz való ragaszkodással magyarázható, ha egyébként elégedetlen is a hagyományos rendszerezéssel. Hogy eléggé szkep-

tikus ezzel a beosztással, az világosan kiderül az ilyen fogalmazásból: „... az ikerítő alakulatok a mellérendelő összetételek közé oszthatók be, illetőleg oda szokták beosztani őket” (MNy. XLVII, 146). Komolyabban esik latba az a körülmény, hogy Pais nem foglalt állást Kelemen Józsefnek azzal a kísérletével kapcsolatban, hogy elkülönítse az ikerszókat nemcsak a mellérendelő összetételtől, hanem egyáltalán a szóösszetétel néven szereplő szóalkotás-módtól, s megmutatta, hogyan, milyen úton lehet az ikerítés önállóságát a nyelvtani rendszerben, illetőleg a szóalkotástípusok rendszerében biztosítani. Csakis úgy, ha a morfológiai szerkezetet vesszük alapvető szempontnak, akkor ugyanis kiderül, hogy az összetétel tagjaiként két önálló létű szó szerepel, az ikerszó morfológiai szerkezetének pedig legalább az egyik eleme nem önálló szó, hanem önállóan hangalaki változata egy kitett vagy csak gondolható alapszónak.

Persze, Pais nem juthatott el ide kiindulópontja miatt sem, minthogy ti. ő az elemek hangtani vonatkozását vette az ikerszó fő ismertetőjegyének. Nála kikerülhetetlenül egy csoportba kerültek — az ikerszók köre alá — az olyan típusok, amelyeknek egyik tagja nem reális szó, hanem jelentéstelen alakváltozat csupán, mint *mendemonda*, — és azok az alakulatok, amelyeknek mindkét tagja reális szóalak, mint *csillog-villog*. Ezzel adva is volt az ikerszók osztályozásának alapja, ti. a jelentéstani szempont, s eszerint Pais két fajtáját különítette el az ikerszóknak: osztódásos ikerszókat, amelyek egy szó változtató megismétléséből keletkeztek (*mendemonda*), és forradásos ikerszókat, amelyek két önállóan élő, illetőleg élt szó szintézise útján álltak elő (*csillog-villog*).

Ezt a két ikerítő típust Pais egyfelől leíró típusnak tekinti („Lehet nézni, hogy az elemek értelmesség dolgában miképpen állanak, illetőleg hogy a nyelvérzék az akkori nyelvállapot önállóan élő szavaihoz miképpen viszonyítja őket”. MNy. LV, 458), mégis ebben az osztályozásban nagyobb súllyal a történeti szempont érvényesítését látja helyénvalónak (vö. pl. MNy. XLVII, 147; LV, 458 stb.). Hogy ugyanazokat a nyelvjelenségeket, tehát itt az ikerszókat, illetőleg azoknak típusait a szinkronia síkján is, meg a diakronia szempontjából is meg kell vizsgálni, mert csak e két nézőpont alkalmazása vezethet el a nyelvi valósághoz, amely egyidejűleg működő nyelvrendszer és a nemzedékváltás tényében kibomló, fejlődő kifejezőkészlet: az nekünk is tudományos meggyőződésünk. Nem érthetünk azonban egyet Pais-zsal akkor, amikor ő a leíró szemléletet kicsinylően emlegeti, annak tudományos értékét kétségbe vonja a történeti szemlélettel szemben. Szerinte a „leíró meghatározásokkal, ... kategorizálásokkal, tipizálásokkal kevésre mehetünk a jelenségek lényegének felismerése irányában” (MNy. LV, 458), továbbá: „induktív és történeti alapon férkőzhetünk csupán hozzá az igazsághoz, nem pedig úgy, hogy eleve kiagyalt kategóriákba szabjuk bele a jelenségeket, a tényeket” (uo.).

Nem tudjuk megfogni, milyen alapon sajátítja ki Pais az induktív módszert a történeti szemlélet számára, s tagadja meg azt a leíró nyelvészemlélettől. A leíró nyelvészemlélet éppoly tudományos igényű, mint a történeti, — de persze csak akkor, ha nem „eleve kiagyalt kategóriákba” igyekszik belekényszeríteni a nyelvjelenségeket, hanem a beszélők tudatában természetes módon megképződött nyelvtani kategóriákat, típusokat igyekszik a tudományos tudatosítás fényében rekonstruálni. A nyelvtani osztályozás, a tipizálás és a rendszerezés első renden a szinkron szemlélet dolga, a szóalkotás típusai és e típusok alfajai például csak nyelvi funkciójuk alapján tisztázhatók: aszerint

különülnek el egymástól, s szerveződnek kölcsönösen rendszerré, hogy a nyelvi funkciók egészében milyen részfeladatot töltenek be. Az egyes nyelvi típusok a fejlődés folyamán aztán átértékelődnek, változnak, fejlődnek, s ennek a történeti folyamatnak a vizsgálata elengedhetetlenül hozzátartozik a nyelvi valóság megragadásához, de hogy a nyelvi típusok és mindenféle nyelvi rendszerezés alapján a nyelvi funkciókban gyökereznek, azt mi kétségtelennek látjuk.

B. LŐRINCZY ÉVA — aki a MMNyR. I. kötetének a szóösszetételről szóló fejezetét írta — főbb vonalaiban Pais tanítását követi az ikerszók rendszertani helyének megállapításában. A mellérendelő összetételnek három fajtát, alosztályát különbözteti meg: 1) szóismétlés, azaz valamely szónak változatlan alakban való megkettőzése (*ki-ki*), vagy pedig egy szónak módosított alakban való megismétlése (*nőttön-nő*); 2) ikerítés: egy szó saját hangalaki változatával való egybefűzése (*dírmeg-dörmög*); 3) önálló szóból alakult mellérendelés, amely megint három fajta: ál- vagy forradásos ikerszó (*dúl-fül*), laza mellérendelés (*jár-kel*) és valódi mellérendelő összetétel (*jöttment*).

A MMNyR-nek munkatársa tehát az ikerszókat a mellérendelő összetétel egyik alosztályának tekinti, s világosan elkülöníti a mellérendelés többi típusaitól. Ebben Pais tanítása visszhangzik. Kiemeli az ikerszók köre alól — szintén Pais felfogásának értelmében — az alakmáshatós, azaz figura etymologicás összetételeket (*nőttön-nő*), s azokat a mellérendelő összetétel külön típusaként kezeli. Persze, a *nőttön-nő*-féle alakulatoknak mellérendeléssel való értelmezése a mi felfogásunk szerint tisztára önkényes és erőszakolt eljárás: azonban az alakmáshatós összetételnek az ikerszók köréből való kiemelése haladás nemcsak a TMNy. hagyományos álláspontjához, hanem Kelemen József felfogásához képest is. Ezzel szemben az ikerszóknak a mellérendelő összetétel alcsoportjaként való kezelése a hagyományhoz való érthetetlen ragaszkodásról és Kelemen világos okfejtésének figyelmen kívül hagyásáról tesz tanúságot.

S ez annál furcsább, mert a szerző egyébként világosan látja azt, hogy az ikerítés alapvetően más természetű szóalkotásmód, mint a mellérendelő összetétel. Kitűnik az elsősorban a helyes definíciókból. Eszerint a szóösszetételben „két önálló alakú és jelentésű szót kapcsolunk egybe” (MMNyR. I. 421), az ikerítés ellenben „valamely szót saját, hangalaki tekintetben bizonyos szabályok szerint módosított változatával fűz[i] egybe új szóvá” (i. h. 431). Hogy lehet ilyen világos fogalmi elhatárolás mellett az ikerítést mégis a mellérendelő összetétel fogalmi köre alá kényszeríteni, az enyhén szólva tökéletes példája a logikátlanságnak. Még érdekesebb, hogy a szerző kifejezést is ad annak, hogy ikerszó és mellérendelő összetétel két különböző módja a szóalkotásnak. Azt írja például egy helyen: „Kétségtelen . . . , hogy az egy szó bizonyos . . . szabályok szerinti osztódásával keletkezett ikerszókat nem tekinthetjük a szóösszetétel szabályos és jellegzetes alkotásainak” (i. h. 422). Vagy egy másik helyen így nyilatkozik: „Az ikerítés . . . mint folyamat úgyszólván semmi rokonságot nem mutat a szóösszetétellel” (i. m. 431). Vagy még határozottabb formában: „Jelentésbeli tekintetben még távolabb kerülnek (ti. az ikerszók) az összetett szavaktól, mint alaki vonatkozásban” (i. m. 432).

Kétségtelen azonban, hogy B. Lőrinczy Éva — bármennyire ragaszkodott is Pais ikerszóelméletéhez —, azért minden látszólagos egyezés ellenére lényeges pontokon túlmént a mester felfogásán. Pais ugyanis azzal, hogy az ikerszókat két csoportra osztotta: osztódásos és forradásos ikerszókra, szinte

szervesen, elszakíthatatlanul hozzákötötte az ikerszókat a mellérendelő szóösszetételekhez. Követője azonban a szálakat már kezdi észrevétlenül szét-szaggatni. Nála az ikerszók köre szűkebbre vonódik: csak a Pais-féle osztódásos ikerszók az igazi, a valódi ikerítés esetei. A forradásos ikerszók új nevet, az álikerszók nevet nyerték, s ezzel a terminológiai változtatással azok teljesen ártétkelődtek: lényegileg elszakadtak az igazi ikerszóktól, s visszakerültek oda, ahova minden elfogulatlan szemlélő számára tartoznak, a mellérendelés egyéb, azaz igazi megnyilatkozásmódjai közé. A *tarkabarka* és hasonló alakulatok tehát ikerszók, a *csillog-villog* és hasonló pedig álikerszók, azaz csak legfeljebb külsejükre nézve ikerszók, igazában véve mellérendelő összetételek, azoknak egyik altípusa.

Ha valaki a MMNyR-nek az összetételről szóló fejezetét figyelmesen elolvassa, s annak célzásszerű, félénk kezdeményezéseit logikusan végiggondolja, akkor egész biztosan eljut arra a felismerésre, hogy az ikerítés az alakítani eszközökön alapuló szóalkotásnak önálló, a szóösszetétellel és a szóképzéssel egyenrangú típusa, amely rendszertanilag is önálló helyet igényel. Erre a belátásra kerülő út nélkül is el lehetett volna jutni, ha a rosszul értelmezett tudományos tekintély nem nyűgözte volna le az akadémiai leíró nyelvtan szerzői gárdájának egyikét-másikát, s elfogulatlanul, esetleg kisebb tekintélyű tudós kezdeményezéséhez csatlakozva, bátran haladt volna előre a nyelvi valóság megismerésének feladatában.

6. Korcs alakulatok. A szóalkotás ismertetett fő típusai — a külső szókölcsönzések, a jelentésfunkció eltolódásai és az alaktani eszközökkel végbement szóalkotásmódok — adott esetekben kereszteződhetnek, s e kereszteződésből új szavak, hibrid alakok születnek. Ezeknek az alakulatoknak a következő közös ismertetőjegyei vannak: *a)* Több-kevesebb határozottsággal elkülöníthető bennük két különböző szóalkotási eljárás, például olyanféleképpen, hogy az idegen nyelvből, illetőleg nyelvrétegből való kölcsönzés és a jelentésváltozás együtt jár, együttesen vesz részt az új szó megteremtésében; máskor a mesterkeltség abban nyilatkozik, hogy az írott nyelviség síkja indukál a beszélt nyelv síkján változásokat, hoz létre új alakulatokat. *b)* A közösség nyelvtudatában — amíg elevenen érzi az új alakulat létrejöttének motívumait — a helytelenség, a hibáság, a korcság érzete kapcsolódik az ilyen alakulatokhoz. Tudjuk, a szóalkotás tiszta típusaival kapcsolatban is támadtak hevesebbnél hevesebb harcok a nyelvújítók és a maradiak közt; gondoljunk csak az idegen szavak tiszta átvétele ellen meg-megújuló purista ellenállásra. Ha azonban az idegen szók átkölcsönzésének létoka: a logikai vagy a stilisztikai szükségyszerűség fennáll, továbbá ha éppen ezért széles körben elterjednek, meggyökereznek, akkor lassan elcsitulnak a támadások. Másképp áll a helyzet a korcs szóalkotás termékeivel: ezekhez még akkor is hozzátapad valami a nyelvhiba, a nyelvi szörnyeteg élményéből, ha egyébként rájövünk logikai vagy stílusbeli értékükre. *c)* Az idetartozó alakulatok általában kérészéletűek, sokszor egyéni, egyszeri szómegvalósulások, máskor szórványosak, kevés példára szorítkozók, bár a szórványosságnak nagy skálája lehetséges, s egyes korcs szóalkotásmódok koronként meglehetősen termékenyek és divatosnak tűnnek.

A MMNyR. I-ben TOMPA JÓZSEF írta meg a korcs szóalakulatokról szóló fejezetet. Ő ezeket a szóalkotás „ritkább” fajainak nevezi, ti. a fent jelzett három kritérium közül az utolsót veszi legfeltűnőbb jegynek, míg mi elsősorban az első két ismertetőjegyet vettük alapul a „korcs” elnevezésben. Azt gondol-

juk azonban, hogy ez a megjelölés eleve magába zárja a szórványosságra való utalást is, hiszen általában az életben is úgy vesszük, hogy a természet hibrid alakulatai mégiscsak ritkább előfordulásúak a tiszta típusoknál.

Tompá összefoglalása világos bemutatása a ritkább szóalkotásmódoknak. Mi nem is óhajtunk most valami újabb rendszerezést adni. Rendszerezésre nem is törekedhetünk itt az esetek és típusok sokfélesége miatt, mint ahogy Tompa is a rendszerezés igénye nélkül sorolja fel és jellemzi a szóalkotásnak néhány feltűnőbb idetartozó fajtáját. Mi legfeljebb megtoldjuk az ő típusait még eggyel-kettővel, illetőleg más tagolásban nyújtjuk a nála szereplőket, esetleg más terminológiát használunk itt-ott; összeállításunknak azonban semmi más célja és igénye nincs, mint csupán az, hogy néhány idevonható típuson a korcs szóalkotás alapjegyeit felmutassuk, s itt-ott célzásokat tegyünk a rendszertani összefüggésekre.

1. *Tükörszók.* Így nevezzük a szóalkotásnak azt a módját, hogy idegen szónak csak a jelentésszerkezetét vesszük át, egyébként ezt a jelentésszerkezetet, illetőleg a jelentéstartalomban megnyilatkozó szemléletet anyanyelvi szóval adjuk vissza. Fordított jövevényszavaknak vagy jelentéskölcsönzéseknek is szokták ezeket nevezni. Ilyen például az, hogy a nyelvújítók a német *Schiesspulver* összetételt a neki megfelelő *lőpor* összetétellel adták vissza, vagy hogy a német *Kellner* képzett szó mintájára megteremtették a magyar *pincér* származékot, vagy akár az is, hogy a latin *Constantinus* névnek megalkották magyar mását a *Szilárd* alapszóban (vö. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1929. 206). A tükörszóknál tehát két fő szóalkotási típus keveredik egymással: az idegenből való kölcsönzés és az alaktani eszközökkel vagy akár pusztán jelentéstani úton végrehajtott belső szóalkotásmód.

A puristák harcot indítottak a tükörösszétételek és tükörképzések idegenszerűsége ellen, és sokszor veszedelmesebbnek ítélték ezeket, amelyek alattomosan kezdik ki a magyar nyelvérzékét s a nyelvünkben nyilatkozó ősi szemléletmódot, mint a teljes szókölcsonzéseket, ahol a szó hangzása eleve elárulja idegen voltát.

Többek közt a pusztán igetői előtaggal alkotott összetett főnevek közül több meggyökeresedett ugyan nyelvünkben, de mások kiveszőben, visszaszorulóban vannak. Így Benyák Bernát ilyenféle szóújításai közül teljesen kiment a használatból az *írmű*, a *csalvezér*, a *kötszó* (I. TOLNAI VILMOS, i. m. 207). Ez eléggé példázza a tükörszók kérészetét, illetőleg többé-kevésbé szórványos jellegét, bár úgy látszik, hogy e láthatatlan s még eléggé kikutatlan műveltségkiszugárzások a közlekedési eszközök és alkalmak fejlődésével párhuzamosan egyre nagyobb méretűekké válnak. LAURI HAKULINEN állapítja meg, hogy a tükörszavak, a jelentéskölcsönzések következtében „a finn nyelv... összehasonlíthatatlanul közelebb áll többek közt a tőle genetikusan szempontból vadidegen svéd nyelvhez, mint például az obi-ugor rokon nyelvekhez” (I. Osztközl. X, 337). S magunk is tapasztaltuk, hogy a németből simábban megy a magyarra fordítás, mint a finnból való magyarítás — azért, mert amott a tükörszavak és tükörkifejezések miatt kitaposott utakon járunk, emitt ellenben a nyelvi kifejezés jelentésszerkezetét, a belső nyelvidomot újból meg újból nekünk kell átértékelnünk az áttétel alkalmával.

2. *Népetimológia.* Így szokták nevezni azt a szóalkotásmódot, amely egy idegen, tehát értelmetlen szót vagy egy érthetetlen szórészt hangalaki

változtatás nélkül jelentéssel bíró honi szóvá, illetőleg értelmes szórésszé értékel át, olykor pedig az értelmesítés kisebb-nagyobb fokú hangalaki változtatással jár együtt (vö. HERMANN PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 1920. 218 kk.). TOMPA JÓZSEF szerint (MMNyR. I. 465) a népetimológia „szinte mindig csak szóalak-változtatást hoz létre, nem új szót”. Ezt az állítást — úgy látjuk — Tompa saját példái is egytől egyig megcáfolják. A latin *tuberosa* eredetileg ’gumós’, majd a ’polianthes tuberosa’ növény egyszerűsített neve; végeredményben a népetimológiával formált magyar *tubarózsa* is logikailag ez utóbbi növényt jelenti, igen ám, de mennyire megváltozik a szó jelentésszerkezete a latin szóéhoz képest. A latin szó érthetetlen, illetőleg értelmezhetetlen konvencionális név a magyar beszélők többsége számára, a latinul is értők előtt pedig egy ’gumós polianthes’ növényfajta, cserepes növény lebeg a szó hallatára. Ezzel szemben ha a laikus magyar beszélők mondják vagy hallják a *tubarózsa* nevet, akkor azok számára a szóhasználat metaforikus értékű: olyan cserepes növény, amely a *tubám*, *rózsám* megszólítással illetett szerető képét idézi. A szó jelentésszerkezete igenis átértékelődött, megváltozott, s a jelentéstartalom hangulati velejárójának változása még szembe-tűnőbb.

A népetimológia egyesíti a külső szókölcsonzést a belső szóalkotással. A *tubarózsa* például a latinból való kölcsönzés egyfelől, másfelől magyar vagy magyarnak érzett egyszerű szavakból való összetétel. A *tálca* szavunk tudva-levően az olasz *tazza* átvétele és értelmesítése azzal, hogy a *tál* alapszóból kicsinyítő *-ca* képzővel alkotott képzett szóval értékeljük át. Azonban nemcsak az idegen nyelv, hanem az anyanyelv régebbi rétege, azaz avult anyanyelvi szó is szolgálhat az értelmesítés alapjául. A *talpalatnyi* szavunk *talpalat* eleme a mai nyelvtudat számára avult, elhomályosult szóalak — legalábbis abban az értelemben, hogy ’talpalás, talpon levés, talpon járás’ (mint ahogy például a *gazdasszony egész nap talpal*), ezért a laikus nyelvérzék ezt a *talp alatt* névutós szerkezettel értelmesítette. S hogy ezzel az átértékeléssel a szó jelentésszerkezete gyökeresen megváltozott, az világos: az eredeti *talpalatnyi* föld olyan földdarab, amelyet a gazda rövid idő alatt bejár, megmunkál úgy, hogy talpon van állandóan, ma azonban már a *talpalatnyi* igenis végeredményben egy igen kicsi, szinte a talp alatt elérő földdarabot jelez. Hogy a gyakorlatban mégsem ilyen icipici földcsekére szokták ma sem mondani, az igaz, de nagytítás, illetőleg kicsinyítés is van a világon, mint stíluseszköz! A nyelvjárásból vándorolt az irodalmi s a köznyelvbe a ’tarka, pettyes, kendermágos’ jelentésű *iromba*; minthogy azonban a nyelvjáráson kívül állók előtt a szó értelmetlen volt, ezért értelmesíteni igyekeztek, s a szó az *otromba* szóval való hangalaki hasonlósága révén az ’otromba’ jelentést nyerte. Íme, „szóalak-változtatás” nélkül is van népetimológia, tudákos értelmesítés!

Ismeretes, hogy A. MEILLET *Comment les mots changent de sens c. tanulmányában* (*Linguistique historique et linguistique générale*. 1926. 230 kk.) a jelentésváltozások legfőbb okát a nyelvkeveredésben jelölte meg, s központi helyet szánt jelentéstani rendszerezésében a szavak kisebb körből nagyobb körbe vagy a fordított irányban való vándorlásának. Alapjában véve igazat adunk neki, sőt mi a belső nyelvkeveredést megtoldanánk még a külső nyelvkeveredéssel, ti. idegen nyelvi kölcsönzésekkel. Látni kell azonban, hogy a jelentésváltozásoknak van egy immanens rendszere, amelynek tiszta típusai mellett mindenképpen másodlagos, mert kevert, korcs alakulatokat hoz létre a népetimológia. Azt is túlságosan merevnek érzem Meillet rendszerezésében,

hogy szerinte a kisebb nyelvi körből a nagyobb körbe való vándorlás jelentésgátolást, a fordított irányú szóvándorlás pedig jelentésszűkülést eredményez. A népetimológia, illetőleg az anyanyelviségnek más nyelvsíkokkal való érintkezése s értelmetlen alakulatoknak értelmesítése ennél sokkal változatosabb hibrid formákat hoz létre (vö. még ehhez azt, amit PAIS mond Meillet jelentéstani rendszeréről, MNy. LVII, 144 kk.).

Hogy a népetimológia termékeit legalábbis a köznyelvi és irodalmi vagy tudós szinten álló nyelvérzék hibás, téves, korcs alakzatoknak ítéli, az közismert. Éppen emiatt kerülni is igyekeznek — legalábbis a népetimológia rikitóbb, kézzelfoghatóbb eseteit, amelyek így egyre gyéribbé válnak a köznyelvben. TOMPA JÓZSEF ezt így fogalmazza: „A nyelvi tudatosságnak nagyobb foka, az idegen nyelvek ismeretének gyakorisága . . . megnehezíti, hogy mai irodalmi és köznyelvünkben is bővebben találkozzunk ezzel a jelenséggel” (i. h. 465).

3. *Szóhasadás.* A hangfejlődési tendenciák meghatározott korokban meghatározott irányban változtatják meg a szó hangalakját. A legtöbb hangváltozás lefolyása ingadozással történik: van egy szakasz, amikor az új hangalak és a régi hangalak együtt él, míg végül a régi kivész a használatból, az új diadalmaskodik. Előfordul azonban, hogy a nyelvhasználatban az új mellett a régi forma is meggyökeresedik, mégpedig azért, mert az új szóalakhoz képest új stílusérték vagy egyenesen más fogalmi jelentés hordozására válik alkalmassá. Párhuzamosan futó hangalaki és jelentéskülönülésről van tehát szó, továbbá arról, hogy a mai nyelvrendszer egy régi, avult szóalakot ment át a ma nyelvébe a nemzedékváltás folyamán. Meglehetősen bonyolult szóteremtési móddal van dolgunk, amelyben a kívülről — itt a régiségből — való kölcsönzés és a belső szófejlődés keresztezik egymást.

Újabban GRÉTSY LÁSZLÓ monográfiászerű tanulmányt írt a szóhasadásról (A szóhasadás. 1962.). Ebben kimutatta az eddig kevés figyelemre méltított szóalkotásmód szerepét és típusait. A jelenség neve is tőle származik (szerepet játszhatott a névadásban a PAIS-féle „hasadásos ikerszó” terminus), s azt az eddigi hosszadalmas megjelölések sokféleségével szemben kifejezőnek, találónak, tömörnek érezzük. Nézetünk szerint a szóhasadásnak mint folyamatnak az eredményét, a terméket is nyugodtan nevezhetjük szóhasadásnak — ahogy például a szóösszetétel elnevezés is jelentheti magát az összetett szót is (de vö. a MMNyR. egyes szerzőinek ellenkező álláspontjára azt, amit B. LŐRINCZY ÉVA ír a szóösszetétel műszóval kapcsolatban, MMNyR. I, 422).

A sok idevágó példa közül csak az *ép—épp*, illetőleg az *épen—éppen* szóhasadást említjük mint olyat, amelynek keletkezését a mai nyelvtudat is meg tudja fogni (vö. GRÉTSY, i. m. 149). Az *ép* 'unversehrt' melléknév *épen* határozóragos alakjában szabályos mássalhangzóktőztetés jött létre: *éppen* (vö. PAPP ISTVÁN, MNyj. V, 74—5), majd ebből a rag nélküli alapforma téves visszakövetkeztetésével: *épp*. Az így előállott *ép—épp* alakpár a párhuzamosan végbement jelentésszétkülönülés következtében két külön szóvá értékelődött át: *ép* 'unversehrt' — *épp* 'eben', tehát valóban szóhasadással van dolgunk, amelyben az *ép* szó helyébe egy *ép—épp* szópár lépett.

Hogy az *ép—épp*, illetőleg az *épen—éppen* alakpárt a Helyesírási Szabályzat csak legújabbban különíti el egymástól határozottan, az eléggé mutatja, hogy az alakpár egyik — itt újabb — változatát alapjában véve hibásnak, korcsnak ítélték hosszú ideig. S hogy végeredményben szórványos jellegű

szóalkotásmóddal van itt dolgunk, azt maga GRÉTSY is kiemeli, mikor arra figyelmeztet, hogy ne becsüljük túl ennek a szóalkotásmódnak a jelentőségét (i. m. 20), — bár egyébként arra is rámutat, hogy a szóhasadás „korunkban egyre termékenyebb szóalkotási móddá válik” (uo. 263). Az is jellemző megállapítás, hogy a szóhasadás „nyelvi selejtből, hulladékanyagból tud új, hasznos, s a megfelelő alakkpárral való szembenállás következtében pregnáns, kifejező szavakat alkotni” (uo.). Mi más ez, mint a szóhasadás termékeinek korcs eredetére való világos utalás!

4. *Szórészek önállósulása.* A szó morfológiai szerkezetének elemei megelevenedhetnek (PAIS többé-kevésbé hasonló értelemben „szódarabok funkcionális megelevenedéséről” beszél, MNy. LII, 401 kk.), s önálló szókként élnek tovább a nyelvhasználatban. Ez a szóalkotásmód egyfelől fordítottja a szóösszetétel, az ikerítés és a szóképzés néven számon tartott alaktani szóalkotásmódoknak, másfelől pedig mindig jelentésfunkcióbeli eltolódással jár, ha a szórészt vagy az eredeti szóegész jelentésében, vagy egyáltalában önálló szóértékben használjuk. Ilyen például az az eset, amikor a *napraforgó* előtagját: *napra*, vagy más nyelvjárásban az utótagját: *forgó* önállósítják 'napraforgó' jelentésben. Lényegében azonos ezzel az *-automobil* előtagjának: az *autónak* vagy az *autóbusz* szó *busz* végződésének megelevenedése, önállósulása — azzal a különbséggel, hogy ezekben a szórészek önállósulásának bonyolult összetevőihöz még az idegen nyelvből való kölcsönzés is járul.

Ikerszó önállótlan változat-tagja értékelődik át önálló szóvá olyan esetekben, mint a *Pista* név, amely az *Ista-Pista* ikerítésből vált ki. Az *Ista-Pista* ikerszónak előtagja eredetileg az önálló elem: az *István* kicsinyítő-becéző alakváltozata, a *Pista* ennek önállótlan hangváltozata volt csupán. PAIS DEZSŐ (Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez. MNy. LVI, 311 kk.) teljes joggal hangsúlyozza az ikerítés útján támadt elemek önállósulásával keletkezett szóalkotásmódnak a fontosságát.

Még a képzett vagy képzettnek felfogott szóalak vége, képzőeleme is önállósulhat, új szóvá válhat egyes esetekben. Ilyen az *izmus* szavunk, amelyet már az ÉrtSz. is felvesz, azaz szókincsünk alapanyagába tartozónak ítél. Ez a 'művészeti vagy másfajta irányzat' értelemben használt szó az *idealizmus*, *realizmus*, *futurizmus* stb. szavak azonos végződésének önállósulása révén állt elő.

A megelevenedett, illetőleg önállósult szórész használatához az első időkben a hibás alakulat, téves használat érzete kapcsolódik, mint ahogy például a 'napraforgó' jelentésű *napra* vagy *forgó* nyelvjárási szavak megütöztetést keltenek a köznyelvi tudatban. Tévesnek ítéljük még ma is a *buszt*, bár egyre jobban terjed, az *autó* — amennyiben a *gépkocsi* nem szorította háttérbe — csupán az általános elterjedtség következtében vesztette el a korcs alakulatokat megillető kellemetlen mellézköngéjét.

5. *Hangrendi átcsapás.* A csupán hangrendjükben különböző szópárok egyik vagy esetleg mindkét tagja új fejlemény. Így a régi *mogyeri* vegyes hangrendű szavunk két irányú hangrendi kiegyenlítődéssel egyfelől *magyar*, másfelől *Megyer* alakban állandósult. A két új szóalak jelentésében is elkülönült, ennyiben ez a jelenség a szóhasadás körébe is beletartozik (vö. GRÉTSY, A szóhasadás. 1962. 99 kk.). Máskor bizonyára arról van szó, hogy pillanatnyi nyelvbőtlés következtében jelenik meg először az egyéni s nyelvjárási haszná-

latban a magas hangrendű alakváltozat, mint a nyelvjárási *colop* > *cölöp* esetében, de a nyelv megtartja az új változatot, mert az *ez—az, itt—ott* stb. szópárok hangszimbolikája szerint értékeli azt. Végül — de bizonyára nem utolsó sorban — valamely szónak hangrendi párja ikerítésből önállósodott, ahogy azt például PAIS (MNy. LVI, 311 kk.) a *mál—mell* szópárral és hasonlókkal kapcsolatban bizonyára joggal felteszi.

6. *Elvonás*. A szóréssz önállósulásának azt a típusát szokták így emlegetni, amely egy képzett vagy képzettnak felfogott szó tövét következteti vissza téves analógia alapján. Amennyiben idegen szót értelmesítenek ilyen módon, annyiban ez a jelenség egyúttal népetimológiának is számít. Így *kapál* szavunk egy szláv *kopati* igéből való átvétel, s az átvétellel ilyenfajta jelentésváltozás járt együtt: 'ás' → 'kapál' → 'rüg'; ebből a *kapál* igéből a *kasza*: *kaszál* analógiájára vonták el tévesen a *kapa* főnevet (l. KNEZSA ISTVÁN, SzJsz. I/1. 1955. 248—9). Véleményem szerint azonban nem a főnévi igenévi alapformából történt nyelvünkbe az átkölcsozódás, hanem egy szláv *kopal* múlt idejű egyes 3. személyű formából, amelyet a magyar nyelvérzék tévesen jelen idejű formának fogott fel. A népetimológia, az értelmesítés tehát már az átvétel pillanatában megtörtént, s a későbbi alapszóelvonás ennek csupán természetes következménye.

Persze, eredeti magyar szavakkal kapcsolatban is történik hasonló elvonás, mint a *csúszkál* igéből a *csúszka* főnév téves visszakövetkeztetése. A beszélők sokáig korcs, hibás alakulatoknak tekintik az ilyeneket.

7. *Szóvegyülés*. A beszélő tudatában egyszerre tolu fel két szinoníma, s a kimondás alkalmával a két hangsor egybevegyül. Két név kapcsolatából azonban nem összetett szó, hanem egyszerű szó támad, a jelentésegész, amit a vegyülékszó hordoz, az alkotóelemek jelentésmozzanataiból tevődik össze, mindkettő jelentésárnyalatát egyesíti, s azonkívül még többletként egyfajta tréfás, humoros érzelmi elem is járul hozzá. Ilyen a *csokréta* szavunk, amely a *csokor* és a *bokréta* vegyülete, s amelynek stílusértékét az ÉrtSz. tréfásnak jelzi. Vegyülékszavak elég gyakran keletkeznek a népnyelvben és a gyermekek nyelvében, amint azt TOMPA is kiemeli (MMNyR. I. 465—6), ezek azonban rendszerint amily gyorsan támadnak, ugyanolyan hirtelen el is tűnnek, s csak igen kevés gyökerezik meg közülük a nyelvhasználatban. Kevés számú meggyökeresedett vegyülékszavunk közé tartozik például az *ültő* (*helyében*) kifejezés, amelyről és néhány társáról nemrég mutatta ki KÁLMÁN BÉLA (MNy. LVIII, 361 kk.) a kontaminációs eredetet. Eszerint az *ültő helyében* ilyen két hasonló jelentésű kifejezésből keletkezett szóvegyüléssel: *ültében* ~ *ülő helyében*. Ma az *ültő* szavunk alakvegyüléssel jellege elhomályosult a beszélők nyelvtudatában, ezzel természetesen elvesztette tréfás hangulatát, sőt éppen a homályos szerkezet miatt ősi, tősgyökeres magyar szónak érezzük.

8. *Szócsonkítás*. Kedvelt módja a tudatos, erőszakos szóújításnak: nyelvújítóink a régi „förtelmes hosszúságú” szavakat megrövidítették, s ezzel kecsesebbé, mozgékonyabbá, szebbé igyekeztek formálni. Ilyen módon csinálták például az *árnyék* szóból az *árny* újabb alakulatot, így csonkították meg a *békességet* *bék* alakúvá, a *gyökért* *gyökké* stb. (l. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1929. 211). Idetartozik az olyanféle csonkítás, hogy az *irtózat*os helyett röviden *irtót* mondanak (*irtó szemtelen*), vagy a névnek tréfás, illetőleg becéző meg-

rövidítése (*diri, Feri*). Hogy a csonkított szavak mindig más hangulatot hordoznak, mint az eredeti szóalakok, az egészen világos. TOMPA különválasztja a szócsonkítástól a szórövidítést (i. h. 467), bár a kettő közt legfeljebb fokozati különbség található a tudatosság, az erőszakoltság tekintetében.

9. *Összerántás*. TOMPA (i. h. 469) az enyhébb „szóösszevonás” megjelöléssel illeti. Abban áll, hogy egy többszavas kifejezés (szószerkezet) tagjait megcsonkítva alkotunk új szót, amely nem összetételnek, hanem egyszerű szónak tűnik. Kedvelt módja volt a nyelvújítás szóalkotó eljárásának. Így csinálták például a *talaj* szót a *talp alja* szószerkezetből (I. TOLNAI, A nyelvújítás. 207). BUGÁT PÁL egész elméletet dolgozott ki minden előjövő szóalkotásra, s rendszerének alapelve éppen az összerántás volt, aminthogy *Szócsintan* c. műve nevének az értelme: *szókat csinálni tanít* (TOLNAI, i. m. 174). Ma újból divatba jöttek a *Rafilm* (= *rádió és film*) és hasonló nevek — bizonyára nem Bugát elméletének újraeledése révén, hanem idegen nyelvi példák alapján. Ezek tehát egyben tükörszók is.

10. *Betűszók*. Az írott nyelv rövidítéseit nem oldjuk fel a kimondás alkalmával, hanem betű szerint ejtjük. A rövidségre való törekvés mindenestre egyik rúgója a betűszavak keletkezésének, hiszen mennyi időt takarítunk meg azzal, ha *termelőszövetkezeti csoport* helyett egyszerűen *téteszcsét* mondunk az írott *tszcs* rövidítésnek megfelelően. A mesterkélttség azonban mindenképpen érzik az ilyen szóhasználaton, ami nem is csoda, hiszen olyan nyelvi szörnyszülöttel van dolgunk, amely az írott nyelv és az élő nyelv kereszteződésében fogant. Hogy ma a betűszók minden gátlás nélkül burjánzanak nyelvünkben, annak magyarázatát bizonyára idegen nyelvi példákban is kell keresnünk. A betűszóknak egy része valóban tükörszó egyúttal.

7. **A szóalkotás rendszertani helye.** A tárgyalt szóalkotási típusok a nyelvtudományi rendszerezésben általában egymástól elszakítva, különféle helyeken kerülnek bemutatásra. A külső szóalkotásmódokat: az idegen nyelvből, a nyelvjárásból való kölcsönzéseket s az elavult szavak felújítását a szókinsről szóló tudományzakban, azaz a lexikológiában szokták sorra keríteni. A jelentésváltozások rendszerét a grammatika szótani részében, mégpedig annak jelentéstani felében tárgyalják. Az alaktani természetű szóalkotástípusok: a szóösszetétel, az ikerítés és a szóképzés a szóalaktan fejezeteit alkotják. A szóalkotás korcs típusai pedig részint a szóalaktanban, részint a lexikológiában kerülnek elő, részint pedig a szójelentés tanban, ami végeredményben érthető is, ha tekintetbe vesszük ezeknek a szóalkotásfajtáknak felemás természetét.

A tudományos rendszerezés elméleti és gyakorlati igényeivel tökéletesen összhangban van a szóalkotási típusoknak ilyen szétdarabolt kezelése. Nagyobb baj, hogy még az olyan elvi természetű alapkérdésekkel foglalkozó műben sem találjuk meg a szóalkotás módjainak együttes ismertetését, mint amilyen HERMANN PAULnak régi, de azért sok tekintetben még ma is időszerűnek érzett *Prinzipien*-je. Pedig mi úgy látjuk, hogy szükség van és a nyelv lényegében, funkciójában gyökerező követelmény, hogy olyan kérdéseket, mint a szóalkotástípusok problémája, egy helyen, egymásra való vonatkozásban is vizsgálat tárgyává tegyünk. A szóalkotásnak minden típusában közös vonás az, hogy új szót hoz létre, a nyelvi rendszer és a nyelvi funkciók egészében új

alakokat teremt, s ezzel rendszertani eltolódásokat és funkcionális változásokat indít útnak.

A fenti vizsgálatokkal az volt a célunk éppen, hogy a szóalkotás különféle típusai közt az együttes tárgyalással könnyebben meglássuk és megláttassuk az egyezéseket és a különbségeket, egyáltalában a rendszertani és a funkcionális vonatkozásokat, összefüggéseket, amelyek az elkülönített, elszigetelt vizsgálatban menthetetlenül elsikkadnak.

PAPP ISTVÁN

Probleme der Wortschöpfung

1. *Ursachen und Arten der Wortschöpfung.* Der Verfasser analysiert die Beziehungen, die zwischen der sprachlichen Wirklichkeit — der Sprachgemeinschaft und der sie umgebenden Welt — einerseits und der Sprache als System der sprachlichen Ausdrucksmittel anderseits bestehen. Das Weltbild der Menschen ist in einer beständigen Umwandlung begriffen, es entstehen immer neue und neue Ideen, Erlebnisse, Vorstellungen und Emotionen, und das Individuum als Mitglied der Sprachgemeinschaft sowie auch die Gemeinschaft selbst finden sich stets vor der Aufgabe, die neuen, noch nie dagewesenen Erlebnisse und Ideen mit den konventionellen, alten und veralteten Mitteln der Sprache auszudrücken. Aus diesem Ringen des Neuen mit dem Alten, Herkömmlichen gibt es keinen anderen Ausweg, als die sogenannte Sprachneuerung, die darin besteht, daß der Sprechende die alten Rahmen des herkömmlichen Sprachsystems durchbricht, neue Wörter und Ausdrücke schafft — jedoch so, daß durch die Neuerungen die Grundfunktionen der Sprache, die Mitteilung und Verständigung nicht gefährdet werden. Im Grunde genommen gibt es drei Hauptarten der Wortschöpfung. Der Sprachneuerer kann das neue Wort von außen her nehmen, entlehnen: das ist die äußere Wortschöpfung. Der Sprechende kann aber neue Wörter auch so schaffen, daß er die vorhandenen Elemente der Sprache in neue Verbindungen setzt. Diese innere Wortschöpfung hat wieder zwei Unterarten: die Neuerungen durch Bedeutungswandel und die durch morphologische Änderungen.

2. *Äußere Wortschöpfung.* Die Vorbedingung jeder möglichen äußeren Wortschöpfung ist in der Tatsache der Sprachmischung gegeben. Man kann drei Arten der Sprachmischung unterscheiden: Mischungen zwischen fremden Sprachen, Mischungen zwischen der Gemeinsprache und den verschiedenen Mundarten, und endlich Mischungen zwischen der heutigen Sprache und einem alten, vergangenen Zustand derselben. Dementsprechend untersucht der Verfasser die Probleme, die 1. mit der Entlehnung fremder Wörter, 2. mit dem gemeinsprachlichen Gebrauch von Dialektwörtern und 3. mit der Wiedererweckung veralteter Wörter zusammenhängen.

3. *Wortschöpfung durch Bedeutungswandel.* Jede Art des Bedeutungswandels beruht auf einer bestimmten Verschiebung in der funktionellen Struktur des Wortes. Der Verfasser nimmt Stellung zum System des Bedeutungswandels, das im grundlegenden semasiologischen Werk von ZOLTÁN GOMBOCZ (Jelentéstan. 1926) dargelegt ist, ferner zu den Andeutungen von DEZSÓ PAIS (MNY. LVII, 144 ff.), die auf ein neues System dringen. Er skiz-

ziert die Hauptpunkte seines eigenen Systems, mit Hilfe dessen er die Erscheinungen der Wortschöpfung semantischer Art gruppiert.

4. *Wortschöpfung mit morphologischen Mitteln.* Hier erörtert der Verfasser die Haupttypen der Wortschöpfung morphologischer Natur: 1. die Wortzusammensetzung, 2. die Zwillingswörter und 3. die Wortbildung durch Ableitung. Er weist auf die spezielle Rolle hin, die einem jeden Typ zukommt, und bespricht die Züge, die allen diesen Arten der Wortschöpfung gemeinsam sind.

5. *Die Frage der Stellung der Zwillingswörter.* In diesem Kapitel wird das Problem des selbständigen Charakters der Zwillingswörter einer näheren Prüfung unterworfen. Es werden nämlich die Auffassung von JÓZSEF BALASSA (Tüzetes magyar nyelvtan. 356 ff.), die von JÓZSEF KELEMEN (MNY. XXXV., 236 ff.), die von DEZSŐ PAIS (MNY. XLVII, 135 ff.) und die durch B. ÉVA LŐRINCZY vertretene Auffassung (A mai magyar nyelv rendszere I. 1961. 431) kritisch erörtert. Der Verfasser schließt sich in den wesentlichen Fragen dem Standpunkt Kelemens an, der die Wichtigkeit und die spezielle Rolle dieser Wortschöpfungsart in überzeugender Weise nachgewiesen hat.

6. *Zwitterbildungen.* So werden diejenigen Wortschöpfungstypen benannt, die durch Kreuzung der Haupttypen entstanden, als mehr oder weniger fehlerhafte Erscheinungen empfunden werden und im Gebrauch nur sporadisch vorkommen. Es werden hier die folgenden Wortschöpfungsarten näher erörtert: 1. die Lehnübersetzungen, 2. die Volksetymologie, 3. die Wortspaltung, d. h. die parallele Form- und Bedeutungsdifferenzierung, 4. die Verselbständigung der Wortteile, 5. die Veränderung in bezug auf die Vokalharmonie, 6. die Rückbildungen, 7. die Wortmischung, 8. die Wortkürzung, 9. die Zusammenziehung und 10. die Buchstabenwörter.

7. *Die Stellung der Wortschöpfung im System der Sprachwissenschaft.* Die verschiedenen Arten der Wortschöpfung werden an verschiedenen Stellen der Lexikologie und der Grammatik untergebracht. Der Verfasser aber ist der Meinung, daß auch die gemeinsame Untersuchung der Probleme und Typen der Wortschöpfung neue Erkenntnisse und eine nähere Erfassung der Sprachfunktionen uns versprechen kann.

I. PAPP

A magyar nyelvjárási szókincs-archívum

(A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének gyűjtése)

1. A Magyar Nyelvjárások VI. kötetében foglalkoztam a nyelvjárási anyaggyűjtés időszerű feladataival. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézetének irányításával az önkéntes gyűjtők egyre nagyobb csoportja foglalkozik a köznyelv előretörése következtében pusztuló nyelv-járásaink anyagának a tudomány számára való megörökítésével. A beszámoló megírása óta eltelt három esztendőben sok hasznos kezdeményezés történt. Egyre világosabban látjuk már a módokat és lehetőségeket, hogyan lehet a gyűjtésre alkalmas munkatársakat megtalálni, és hogyan lehet a vállalkozáshoz a legszükségesebb anyagi alapokat biztosítani.

Örömmel kell megállapítanunk, hogy bevált a szervezésnek az a formája, amit az utóbbi években kezdeményeztünk, vagyis a gyűjtőpályázatoknak évenkénti megrendezése. Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1960 óta a Néprajzi Múzeummal közösen hirdeti meg felhívásait. A néprajzkutatókkal való együttműködésünknek már eddig is szép eredményei vannak. Nemcsak új munkatársakat nyertünk meg a pályázatok ügyének, hanem előadásaink, útmutatóink segítségével arra törekszünk, hogy az önkéntes néprajzi gyűjtők dolgozatai a nyelvészeti igényeket is kielégítsék.

Eljutottunk továbbá odáig, hogy foglalkozhatunk pályázataink tudományos színvonalának az emelésével és az egész országra kiterjedő gyűjtőhálózat kiépítésével. Arra törekszünk, hogy minden járásban, illetőleg minden híres tájegységben legyen legalább egy megbízható gyűjtőnk. Azokban a megyékben, ahol eddig nem voltak gyűjtőink, a helyszínen keressük meg a megfelelő embert.

Vidéki munkatársaink szabad témaválasztását továbbra is tiszteletben tartjuk, tehát bárki pályázhat a jövőben is bármilyen tárgyú helyszíni gyűjtésével, de emellett arra kérjük munkatársainkat, hogy foglalkozzanak a miáltalunk ajánlott témákkal is, pontosabban azt kérjük tőlük, hogy a saját maguk választotta tárgykörön kívül gyűjtsék össze a mi központi témánk körébe tartozókat is.

Kérdőívek segítségével előre megállapított terv szerint akarjuk ugyanis gyűjtetni a magyar nyelvjárási szókincset és a vele kapcsolatos népi ismeretanyagot. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának tanulmányozása után sorra kerülnek majd a népi építkezés és lakásberendezés, a népi táplálkozás és ruházkodás területei. Ha a tágabb értelemben vett paraszti szakszókincset és ismeretanyagot megörökítettük, ha gyűjtőink a munkába

beletanulnak, és lelkesedésük sem csökken, akkor a magyar szókincs egyéb elemeinek a gyűjtésére is rátérünk.

Másik nagy feladatunk a földrajzi neveknek községenként, a személyneveknek tájegységenként és járasonként egy-egy községben való összegyűjtése.

Nem kívánjuk ugyan a magyar nyelvjárási anyaggyűjtést a szókincstre és a tulajdonnevekre korlátozni, de a ránk váró feladatok s a rendelkezésre álló erők és eddig végzett gyűjtéseink ismeretében a szókincsgyűjtést tartjuk a legsürgősebbnek és legfontosabbnak. A nyelvtani gyűjtésekhez több idő, nagyobb felkészülés szükséges. Úgy gondoljuk, hogy egyetemi és főiskolai hallgatók tanáraik irányításával bátran hozzákezdhetnek ilyen feladatok elvégzéséhez is. A vidéken működő munkatársainknak pedig azt ajánljuk, hogy átmeneti szakasként főképpen lexikális gyűjtéseket végezzenek, hogy majd később bonyolultabb nyelvjáráskutató feladatokat is megoldhassanak.

2. A nyelvjárási szókincsgyűjtésnek eddig két formája vált népszerűvé. Egyik a szókincsgyűjtés egy-egy tárgykörön belül, pl. a földművelés és az állattenyésztés, háziiparok szókincese stb. A másik ág a tájszógyűjtés volt. Az egy-egy tárgykörön belül történő szókincsgyűjtésnek szép hagyományai és eredményei vannak. Kicsit bővebben kell szólnunk a tájszógyűjtésről. Egy-egy hangalaki, jelentéstani, vagy pedig valóságos tájszó feljegyzése, a tudomány számára való megörökítése fontos feladatunk marad még az Új Magyar Tájszótár elkészülte és megjelenése után is, mert a tájszó sokféle nyelvészeti munka segítője, bizonyító anyaga lehet. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy tájszógyűjtés kedvéért nem mehetünk ki a tájba, a tájszógyűjtés mindig csak egy másik nyelvészeti vagy néprajzi gyűjtőmunka mellékterméke lehet (vö. Végh: MNyj. II, 52), másrészt, ha megelégszünk a ritkaságok, az érdekességek feljegyzésével, sohasem ismerjük meg a magyar nyelvjárási szókinceset, és akkor gyűjtéseink mindig csak a szótörténeti, etimológiai és jelentéstani tanulmányok kisegítői maradnak.

A modern nyelvjáráskutatásnak fő elve a teljességre való törekvés. Sem a nyelvtani jelenségeket, sem a szókincs elemeit nem érdemes elszigetelten vizsgálni, hanem az egész nyelvi rendszer részeként. Nyelvjáráskutatásunk tematikája a külföldihez képest meglehetősen egyoldalú, főleg hangtani és alaktani természetű. Olyan jellegű szókincs-tanulmányokat, mint amilyeneket a finnek, lengyelek, csehek, németek, franciák, svédek stb. készítenek, nálunk nem lehet kezdeményezni, mert hiányzik hozzá az anyag. Nálunk kiváló regionális szótáraink (Szamósháti, Ormánysági, Szegedi Szótár) és Wichmann csángó gyűjtése alapján lehet nyelvjárási szókinces tanulmányt végezni. Az így elének tároló kép azonban, noha máris sok érdekességet tár fel, még nagyon hiányos lesz. Segít majd a bajon a Magyar Nyelvjárások Atlaszának 700 lexikális kérdése. A szakértők gyűjtötte és a gondosan ellenőrzött anyag sok tanulság leszáradására lesz alkalmas. De hát milyen kis százalékát öleli fel a magyar nyelvjárási szókincsnek a nyelvatlasz 700 kérdése! (A valóságban a szám valamivel nagyobb, mert a hangtani és az alaktani kérdések egy része hasznosítható lexikális szempontból is.) A magyar néprajzi atlasz is sok kifejezés elterjedésére mutat majd rá. De jellegének megfelelően egyik atlasz sem törekedhet arra, hogy egy-egy tárgykört kimerítsen, s a tárgy és a név egymásra vonatkoztatása egyikben sem teljes, tehát mindkét atlaszunk anyagát ki kell egészítenünk.

3. A nyelvjárási szókincsgyűjtésben elsőrendű feladatunk volna a regionális nyelvjárási szótárak készítése. A teljességre törekvő nyelvjárási regionális szótárak mutatják be igazán a szókincset. Így lehet megragadni a pontosabb jelentésárnyalatokat, a nyelvi jelek használatának finomságait. De bármennyire is tisztában vagyunk e feladat fontosságával, másnemű tudományos feladataink teljesítése miatt e regionális szótárvállalkozásokhoz egyelőre csak tudományos segítséget tudunk nyújtani. Mivel anyagi támogatást nem adhatunk, csak olyan munkatársaink vállalkozhatnak e munkára, akik családi, ismerős környezetben végezhetik a gyűjtést. Minden tehetségesebb vidéki munkatársunkat igyekszünk a gyűjtés ügyének megnyerni. Ilyen nemű szótárterveink: a kiskanizsai szótár, 12 ezer cédula elkészült belőle Markó Imre Lehel gyűjtésével; a tolnai szótár, készítője: Ördög Ferenc, a tatai szótár készítője: Körmendi Géza, a foktői szótárterv, készítője: Kuczy Károly, a somogyi szótár, gyűjtői: Várkonyi Imre és Király Lajos.

4. Egy-egy regionális szótár elkészítése nehéz munka, a lelkiismeretes gyűjtőt sok esetben visszariasztja a feladat súlya és nagysága. Van azonban egy másik lehetőségünk is, ez az országos nyelvjárási szókincsgyűjtés megvalósítása önkéntes gyűjtők bevonásával.

Ha a gyűjtést nem hivatásos szakemberekkel, önkéntes munkatársakkal végeztetjük — ezenkívül a ráfordított fáradságot is csak jelképesen tudjuk jutalmazni —, arra kell törekednünk, hogy a gyűjtők munkáját megkönnyítsük. Nem elég elvi tájékoztatást adni, a leghasznosabbnak látszik — a külföldi példák nyomán is — a kérdőívek elkészítése.

Kutatási témánk jellegéből következik, hogy a gyűjtésnek olyannak kell lennie, hogy ne csak a nyelvészet, hanem a gazdaságtörténet és a néprajz igényeit is kielégítse. Természetesen olyan szinten, ahogy e munkát önkéntes gyűjtőkkel el lehet végeztetni. A kívánalmakat illetően tehát bizonyos mérsékletre van szükség.

Az első kérdőívet, a szántás és vetés ismeretanyagának és szókincsének összegyűjtésére elkészítettem. Mivel magam a néprajz és a gazdaságtörténet kérdéseivel nem foglalkozom, e tudományszakok legkiválóbb művelőinek a segítségét kértem és kaptam is meg. Egész kis munkaközösség bővítette, egészítette ki a kérdőívet. A néprajzosok közül Balassa Iván, Diószegi Vilmos, Kovács László, Kovács Péter, Morvay Péter, Takács Lajos, Vincze István, a nyelvészek közül Balogh Lajos, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Papp László nézték meg a kérdőívet.

A következő kérdőívek elkészítésekor is kérni fogom kollégáim segítségét.

Kérdőívem, illetőleg útmutatóm a kérdéseket részeire bontja, a nyelvészeti címszavak rákérdező mondatait is tartalmazza. Az Nr-rel jelzett néprajzi kérdésekben természetesen teljes szabad kezét adunk a gyűjtőnek.

Útmutatóm sokkal terjedelmesebb és részletezőbb, mint GUNDA BÉLA ismert kérdőíve Az elvetett búzától a kenyérig. Bp. 1939., amit egyébként nagy haszonnal forgattam. A kérdőív anyaga összeállításához felhasználtam még: K. KOVÁCS LÁSZLÓ, Hogyan gyűjtsük a népi gazdálkodás tárgyait? Bp. 1953., című útmutatóját, továbbá Balassa Iván, Imre Samu, Papp László, Dömötör Sándor, Nagy Gyula mezőgazdasági tárgyú tanulmányait, Pais Sándor önkéntes gyűjtőnk kéziratoss tanulmányát. Figyelembe vettem még a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagát és a magyar néprajzi atlasz kérdéseit. Természetesen támaszkodtam saját megfigyeléseimre és tapasztala-

taimra, ezenkívül sok esetben kérdezgettem meg egy-egy kérdésben kollégáimat is.

Noha a kérdőívben igyekeztem minden kérdést elemeire bontani, ez nem mindig sikerült, mert az irodalomban nem kaptam kellő tájékoztatást. Igyekeztem tekintetbe venni továbbá az országszerte fellelhető különféle eljárási módokat, de így is sok esetben előfordul majd, hogy a gyűjtőnek magának kell az úttörést elvégeznie. A leggondosabban elkészített kérdőív esetén is szükség van a gyűjtőnek nemcsak a szorgalmára és lelkiismeretességére, hanem a leleményességére is.

A legnagyobb gond volt számomra a szántással-vetéssel kapcsolatos szokás- és hiedelemanyag kérdeztetése. Attól lehet tartani, hogy a túlbuzgó gyűjtő esetleg erőlteti olyan kérdések feszegetését, amelyek falujában nem voltak ismeretesek. Nagyon határozottan figyelmeztetnünk kell a gyűjtőt, hogy a hiedelem- és szokásanyagot csak akkor kérdezze, ha ilyenek a községben vannak vagy voltak.

Az útmutatóhoz rajzokat is mellékeltem. Gyűjtőinket is arra kértem, hogy lehetőleg minden eszközt rajzoljanak le (még ha fogyatékos is a rajz-készségük), és lehetőleg sok munkafolyamatot fényképezzenek le.

A lexikológiai szempontoknak megfelelően arra kérjük a gyűjtőket, hogy a szavak jelentését pontosan figyeljék meg, és közöljenek minden címszóra példamondatot. Ez utóbbi nagy megterhelést jelent a gyűjtőknek. De mivel az a tervünk, hogy a jelenlegi archivális anyagból később szótárt (és ennek megfelelően enciklopédiát) szerkesztünk, ezek a kívánalmak nem túlzók.

Gyűjtőinknek az a feladatuk, hogy örökössék meg a hagyományos paraszti gazdálkodást a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés előtt. A jelen, illetőleg a közelmúlt adatai mellett azonban több esetben felhívtam a gyűjtő figyelmét, hogy értelmesebb, idős adatközlői segítségével ne csak a közelmúlt, hanem az egy-két emberöltővel azelőtti kor gazdasági, néprajzi és nyelvi adatait is igyekezzen felvenni. Kevés lehetősége látszik viszont annak, hogy önkéntes gyűjtők kellő mértékben alkalmazzák a szociális szempontot, hogy mik az eltérések a nagygazdák és a kisparasztok gazdálkodásában.

Befejezésül meg kell említenem még, hogy vállalkozásunk kezdetben nyelvészeti céllal indult, hogy az egész országra kiterjedő gyűjtés alapján megvethessük egy nagy magyar nyelvjárási szótár alapját. Amint azonban a tervem határozottabb alakba öntődött, még inkább a kérdőív elkészítése során egyre világosabban láttam, hogy a munka tervezésekor, továbbá a gyűjtés folyamán csak úgy érhetjük el célunkat, ha a legteljesebb mértékben érvényesítjük a néprajzi szempontokat is. Határozott meggyőződéseim, hogy ezek alkalmazása során, a részletkérdések boncolgatása közben egyre több új műszót, szóhasználatot, jelentésárnyalatot ismerünk meg, aminek a feljegyzésére nem került volna sor, ha megelégszünk a főbb munkaeszközök és a munkamenet főbb mozzanatai nevének megörökítésével. Ha viszont alkalmazni kívánjuk a néprajzi és a gazdaságtörténeti szempontokat is, akkor a feljegyzett anyag nem csupán nyelvészeti, hanem néprajzi gyűjtemény is lesz. Ennek megfelelően nem volna helyes a vállalkozás címét úgy megjelölni, hogy szókincs-archívum. Helyesebb lesz tehát a jövőben az eredeti címet a következőképpen módosítani: a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeret-anyagának és szókincsének gyűjtése.

VÉGH JÓZSEF

Das Archiv des mundartlichen Wortschatzes des Ungarischen

(Die Sammlung des Volksgutes und des Wortschatzes der herkömmlichen Landwirtschaft des ungarischen Bauerntums)

Neben den vielversprechenden Arbeiten der ungarischen Dialektologie (die Sammlung des Stoffes für den ungarischen Sprachatlas mit einer kleinen, gut geschulten Gruppe von Dialektologen, die Redigierung des neuen ungarischen Dialektwörterbuches, das die aus der Schrift- und Gemeinsprache fehlenden mundartlichen Ausdrücke, die in den verschiedenen Publikationen erschienen und in den Archiven aufgezeichnet sind, enthalten soll), haben wir die Arbeit der Laiensammler, die Sammlung von neuem Material lange Jahre entbehrt. Die gemeinsam mit dem Ethnographischen Museum ausgeschriebenen Wettbewerbe des Sprachwissenschaftlichen Instituts der Ung. Akademie der Wissenschaften haben in den letzten Jahren das Interesse und die Sammel lust geweckt. Die notwendigste materielle Basis zu diesen Arbeiten wird von den amtlichen Stellen bereitgestellt. Nun kann bereits der systematische Ausbau des Sammlernetzes erfolgen und der wissenschaftliche Wert des Sammelns dadurch erhöht werden, daß auf Grund eines wohl durchdachten und mit Fachleuten besprochenen Plans eine großzügige Sammlerarbeit mit Hilfe von Oberschul- und Volksschullehrern, Universitätshörern und anderen Laienkräften beginnt. Der unmittelbare Zweck dieser Arbeit ist die Rettung des Stoffes, d. h. die Errichtung eines Archivs, in ihren weiteren Perspektiven zielt diese Tätigkeit aber auf ein großes Wörterbuch des ganzen bäuerlichen Wortschatzes und auf eine Enzyklopädie des bäuerlichen Lebens ab.

Die Arbeit der Sammler will man dadurch erleichtern, daß man ihnen sehr ausführliche und konkrete Fragebogen mit den notwendigsten Stichwörtern zur Hand gibt. Das erste Bändchen zum Sachgebiet Pflügen und Säen hat J. Végh zusammengestellt.

J. VÉGH

A felimeg, a fersing és rokonságuk

1. A magyar felimegről négy évtizede közzétett tárcájában a történetíró TAKÁTS SÁNDOR már szóvá tette, hogy „nyelvtörténeti szótáraink hibásan írják a *felinget* és *felcsaholt* *felingnek* és *félcsaholnak*. Nem voltak azok — írja TAKÁTS — fél, hanem egész ingek. Jámbor eleink ugyanis két inget viseltek, egy egyszerűbbet és kisebbet alant és egy díszes hímzett inget felül”. (L. tőle: A magyar felimeg. Először a Bpesti Hirlap 1922. évi 153. sz.-ban jelent meg, majd a »Szegény magyarok« című tanulmánykötetben (Bp., 1927). Újabb kiadása a BENDA KÁLMÁN gondozásában a »Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból« címen közzétett, TAKÁTS válogatott tanulmányait magába foglaló kötetben (Bp., 1961. 227). — A továbbiakban a BENDA-kiadás, valamint alább a többi történeti adalék szövegeit — céljaimnak megfelelően — részben vagy egészben tőlem származó ritkított, illetőleg *dőlt* kiemelésekkel idézem. Ha aztán TAKÁTS utalása alapján megnézzük a magyar szókincs két nagy történeti szótárát, a *felimegre* a NySz.-ban a Régi Magyar Nyelvmemlékekből¹ idézve ezt az egyetlen egy felsorolás-részletbeli adalékot olvashatjuk: „Hwzzonharom gyoich ymeg, hwzon-egh *fel ymegh*, hath keothews ymegh” (i. h. *ing* al.). Megjegyzendő, hogy az e szövegből kiemelt, a szótárba értelmezés nélkül beiktatott *fél-ing* címszót már a szótár szerkesztői is zárójelesen megkérdőjelezték. Az OklSz. már a *fél-ing* címszó alatt, de kérdőjelezés nélkül ’das Halbhemd, kurzes Frauenhemd’ értelmezéssel egyetlen 1528-ból való adalékot közöl; íme: „Camisiam vnam *felyngh* dictam.” — A *félcsahol*lal meg éppen csak az OklSz.-ban találkozzunk. Itt valóban a *félcsahol*, -*csáhol*? címszó alatt 1508-ból ez az egyetlen adat áll árván: „Quatuor camisiis *Felchahol* vocatis.” (A szótárbeli kettős címszó után álló kérdőjel alkalmasint nem az előtag *fél*-olvasatának bizonytalan voltát jelzi, hanem az utótag *csáhol* olvasatának kétségére hívhatja fel a figyelmet.) — Nem kétséges, hogy míg a NySz. és az OklSz. szerkesztőinek a bizony nagyon szegényes szótörténeti anyag birtokában a helyes olvasat megállapítását illetően nehéz dolguk volt, addig TAKÁTS a XVI—XVII. századi kiadatlan összeírásokból, ingóság-leltárakból meg más levéltári darabokból ismert — bizonynyal — feles számú adalék alapján jóval könnyebben és biztosabban állapíthatta meg a számára helyesnek látszó olvasatot, illetőleg értelmezést.

Sajnos, hihetőleg cikkének tudomány-népszerűsítő jellege megakadályozhatta TAKÁTSOT a levéltári darabokból ismert *felimeg*: *feling* adatok legalább egy részének felsorakoztatásában. Így aztán a *felimeggel* kapcsolatban tárgyalt

¹ Az alábbi idézetet a hivatkozott kiadás jelzett helyén nem lelem.

alsóing-, kis ing- és a kettős ing-viselésre vonatkozó APOR PÉTER-idézet mellett csak a „Keresztur (melyik?) 1669. évi leltára” jelzéssel megjelölt forrás említette *felümegekről* emlékezik meg TAKÁTS az ugyane forrásból idézett alsóingek, hosszú ümegek és csipkés férfiu megek mellett (l. az id. kiadás 227. l.). Mindössze ennyi az a történeti anyag, amit TAKÁTS utalása nyomán hirtelenjében összeszedhetni.

2. A felimegre, illetőleg felingre vonatkozólag ennél jóval több adalékot szolgáltatnak a RADVÁNSZKY BÉLA közölte XVI—XVII. századi ingóságleltárak és végrendeletek (l. tőle: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp., 1879. II—III. köt.). Éppen ezért, mielőtt a TAKÁTS-féle olvasattal kapcsolatos észrevételeimet közölném, ajánlatos ezeket az adatokat a következőkben azzal az előzetes megjegyzéssel felsorolnom, hogy a RADVÁNSZKYNÁL következtetlenül váltakozó, egyszer betű szerintinek látszó, másszor kétségtelenül átirásos szövegeket a nála olvasható formában vagyok kénytelen közölni. — A RADVÁNSZKYBÓL kiírt adalékok itt következnek: 1576 : „Eg arany wng g'öng'ös volt ... Neg' rancos patyolat wng ... Eg' feier köteses wngvaal. — Ismet, ket sel'emmel varrot *fel üng*” (özv. Serkei Lorántffy Kristófné Feledy Margit végrendelete: RADVÁNSZKY, i. m. III., 107). 1599: „*Fel Imegh* azzoniome talaltatot ngy” (Chery Ferenc drágaságainak leltára: i. h. II., 97). 1602 : „*Fel ing* öt ... *Fel vánkös héj egy*” (Radvánszky Ferencné Polthári Soos Margit hozományleltárából: i. h. II., 100). 1646 : „Tiz patyolat *fél emeg* (= üng) ki arannyal és ki selyemmel kötös és varrásos. — Két gyöles *fél emeg*. — Öt hosszú ümeg” (Sándor Jánosné Berényi Kata hozományleltára: i. h. II., 291). 1648 : „Tiz *félimeg* ki patyolat, ki vékony gyöles. — Öt hosszú imeg” (Apponyi Péterné Berényi Julia hozományleltára: i. h. II., 299). 1650 : „Huszonkilenc *fel imeg* ... Hét hosszú imeg” (Br. Berényi Györgyné br. Esterházy Zsófia hozományleltára: i. h. II., 308). 1651 : „... 67.² Hat fejeér kötössel patyolat *fél ümög*. — 68. Fekete kötöses patyolat *fel ümög*. — 69. Egy irás után való varrott fejeér czérnával patyolat ümög. — 70. Hat patyolat paraszt *fel ümög*. — 71. Egy régi fekete selyemmel és arannyal varrott *fel ümög*. — 72. Egy lengyel patyolat *fel ümög* 4 rend arannyal varrott. — 73. Varratlan *fel ümög* két rendben fejeér kötös, egyikében fekete. 74. Egy *fel ümög* uja (a közlésben így!) ezüstel varrott ... Egy prágai *feling* (uo. így!) ... Két hosszú fejeér ümög” (Néhai br. Esterházy Ilona hagyatéki leltára: i. h. II., 313—4). 1656 : „Czindel (így!) *fél imeg* alá való” (Berényi György bodoki várkastélyában levő ingóságainak összeírása: i. h. II., 323). 1656 :³ „Két *fél ümög* s egy hoszszu ... Egy fél viselt *fél imög* (így!) ... Egy arannyal és selyemmel varrott *fél imög* ... Egy sürüven szkofiummal és selyemmel varrott *fel imög* ... Egy viselt arannyal s ezüstel varrott *fél imeg* ... Egy viselt szakadozott *fél imeg* ... Egy patyolat *fel imeg*, a hatulján egy darab vázson ... Egy viselt patyolat ing váll ... Egy szakadotott arannyal varrott *fél ing*. Egy jó viselt hosszú *imeg* másik meg jobb viselt hosszú imeg ... Egy hosszú imeg jó viselt ... Egy hosszú imeg mind ujostul ... Másik hosszú imeg ujostul” (Viczy Mária ingóságai: i. h. II., 329—9). 1688 : „*Fél imeg* és előkötök száma: 1. Fátyol *fél imeg* No 2. — 2. Patyolat *fél imeg*

² Ez s a következő néhány szám a terjedelmes ingóság-leltárban az egyes tételek sorsszámát jelzi.

³ A közlésben az előtag következtetlenül váltakozó *fel* és *fél* alakban olvasható.

No. 12. — 3. Vékony gyolcs imeg No. 4. . . .” (Berényi Györgyné Divék-Ujfalusi Klára hozomány-leltára: i. h. II., 378).⁴

A *felimeg* (> *feling*) adatok sorát nem tudom erdélyi oklevél-szótári gyűjtésem anyagából egyetlen adalékkal sem megszerezni. Az eddig kezemen megfordult, nagyon gazdag levéltári anyagban ugyanis egyetlen *feli me g*-gel sem találkoztam; az erdélyi ingóság-összeírásokban csak *felső ing* szerepel (erre nézve l. még alább a 4. pontban).

3. Már itt közbevetőleg megjegyezhetem, hogy a tőlem fennebb pótlólag felsorolt *felimeg* ~ *feling* adalékok ismeretében nem lehet minden esetre vonatkozóan kétségtelenül helytállónak venni TAKÁTSnak a *felimeg* ~ *feling* olvasat helytelenségére vonatkozó vélekedését. A RADVÁNSZKY közléséből felsorakoztatott okleveles adatokban a szóban forgó öltözőkdarab nevének előtagjában megfigyelhető *fel-* ~ *fél-* írásváltozatok esetében ugyan teljes joggal gondolhatunk arra, hogy a *fél* írásmódú forma csak a közlő „értelmesítése”-ként kerülhetett bele a szövegbe. A XVI. századi, sőt még a XVII. század első feléből való levéltári darabok legtöbbjében ugyanis az *e* jel váltakozva *hol e* és *é*, *hol e* és *é* hangot jelöl; a zárttság, illetőleg hosszúság következetes jelzése csak a XVII. század második negyede tájától kezd az oklevelezésben valamennyire is következetessé válni. Az egykorú szövegek *felymeg* ~ *felimeg*-féle írott alakjait ettől tehát bátran lehetne *f e limeg*-nek is, de *f é limeg*-nek is olvasni. Meggondolkoztató azonban, hogy az 1602-ből, 1650-ből és az 1656-ból való adatokban a *felimeg* (~ *félimeg*) nem a TAKÁTS fejtegetései nyomán várható al- vagy alsóimeg (> *alsóing*)-gel együtt szerepel, hanem a *hosszúimeg* társaságában. Nem lehet tehát teljesen valószínűtlenségnek tekinteni, hogy egyes helyeken és egyes korokban a *felimeg* olyan kurtább inget, azaz *félimeg*- ~ *félinget* is jelölhetett, amelyet a leltárakban vele együtt szereplő *hosszúimeg* (~ *hosszúing*) alatt viseltek. A *felimeg* ~ *feling* olvasat helyessége szerintem igazában csak olyan esetben kétségtelen, ahol a) a *felimeg* az *alsóimeg* (~ *alsóing*-)-gel együtt jelentkezik, vagy pedig b) ahol a felsorolásbeli leírásokból díszesebb, felül viselt ingfélére következtethetünk. Sietek azonban megjegyezni, hogy jóllehet a fenti felsorolásban *alsó ing*—*felimeg*-féle előfordulással nem találkozunk, a *selyemmel varrott* (1576) | *arany-* és *selyem kötéses-varrásos* (1646) | *fekete selyemmel és arannyal varrott* | *négy rend arannyal varrott* | *ezüsttel varrott* (1651, 1656) *felimeg* (~ *feling*)-ek mégis minden valószínűséggel valóban felül viselt köntösszerű ingekre vonatkozhattak.⁵ Ez esetekben tehát nagy valószínűséggel a *felimeg* ~ *felüme g*, illetőleg *feling* olvasatot kell egyedül elfogadhatónak tartanunk.

4. Abból, hogy a történeti Erdélyben keletkezett levéltári anyagban *felimeg* ~ *felüme g* (> *feling*) néven emlegetett ruhadarabbal sohasem találkoztam, arra következtetek, hogy a *felimeg* szóföldrajzi jelentkezését a később gyűjtendő történeti anyag alapján talán majd bizonyos határok közé lehet

⁴ A leltár 4—10. száma alatt szereplő, de a mi szempontunkból érdektelen előköte k ö t ö k felsorolását — helykímélés céljából — elhagytam.

⁵ Ilyenszerű ing-köntös-félékre elvéve még jóval később, az alább vizsgálandó *fersing*-ek között is akadunk. Például GÁSPÁR JÁNOS Torockóról 1841 tájáról „fekete selyemmel hímzett mellű, redős derekú kösnyös-fersing”-et ír le (l. alább a 8. pontban a jelzett évbeli adalékot); ez pedig nyilván az egész testet beborító köntös-szerűségre vonatkozhatik.

szorítani. Az Erdélyen kívül keletkezett okleveles anyagban — úgy látszik — gyakoribb, azonban hihetőleg nem kizárólagos *felimeg* ~ *felíng*-féle összetételekkel szemben — amint erre futólag előbb utaltam (l. a 2. pont utolsó mondatát) — az erdélyi levéltári anyagban *felső ínggel* és mellette *alsó ínggel* találkozunk.

Még régebben kimutattam, hogy az erdélyi *felsőíngre* 1612-ből egy Kászonszéki forrásból idézhetjük az első okleveles adatot (l. MNy. XLVII, 88). Az annak idején egyetlenül közölt adat mellé most ide sorakoztatom az erdélyi oklevélszótáram cédulaanyagából kiszemelgetett következő adalékokat:⁶ 1602 : „ferfy ingh úagio(n) tiz eggik giolez, niolez giolez ingh aszonÿ allatnak walo, kilencz *felseő ingh* s annakis az eggik (!) giolez es húz also ingh Aszonÿ allatnak walo” (Udvarhelyszék). 1604 : „Az Felperes keres az Alperesen egj Fodor illyer (!)⁷ zokniat, egÿ pokroczo, negj kender *felseo inget*, egy Mente Berlest, harom giolez also inget, ket giolez eleo ruhat, negy kender eleo ruhat...” (Uo.) 1627: „Egy hitwan *felseo Ing* Aszoni ember(ne)k valo d. 16.” | „Egÿ vÿ veres Barsoni *felseo Ingh váll* Arany prem raita aestimaltuk tt. f. 10 d.” | Egy hitwan *felseo Ing* Aszoni ember(ne)k valo f.-d. 12” | „Egy kis *felseő Ingh* aestimaltuk tt. f. 1 d. 25. Egy fodros Ingh váll, Arany fonalas tt. f. 2 d. —” (Kolozsvár). 1629 : „Egi giolezi *felseo ing*” (Gyergyó). 1651 : „egi uy giofts *felső ingetis* látta(m) vál nelkwl valot mostis aszt viseli Ara(ny)as szekben Rakoson lako Fodor Tamásné Palphi (!) Sofia” | „... egi *Felső jnget* Uállá nelkül valot látta(m), egi szokniaÿs tudom hogi vala...” (Aranyosrákos, Torda-Aranyos m.). 1658 : „Egy bokor *ing* alsó s *felső*, fehériben esett (igy)” (Iklandi Barabási Istvánné árvái javainak leltára: RADVÁNSZKY, i. m. II., 333). 1659 : „Egy giolez *felseo ingh*” (Csíkszék). 1699 : „Egÿ vekony gyolcz *felső ing*” (Szárhegy, Gyergyószék). 1721 : „uj kender *felső ing*” (Kőrispatak, Háromszék). 1748 : „akkor tsak muszuly *felső ingben*, s rása mentéb(en) járt, most Anglia róka torkos mentéje, s, két szép szoknyája” (Torda).⁸

5. Az 1602-ből és 1604-ből közölt szövegekben a *felső ing* együtt jelentkezik az *alsó ínggel*. Ez utóbbinak erdélyi előfordulására oklevél-szótári cédulaanyagomból még ezt a néhány válogatott adatot idézhetem: 1679 : „Pestisben megh holt majoros es majorosné egyget mása ... Ingh váll nro 1. Szakadozott gatja nro 1. Olah Azzonnak valo *also Ing* 1. Pendelye nro 1.” (Uzdiszentpéter, K.). 1683 : „Die 3 Juny Adtam az Vasárhelyi Dorkárrak Gyapot vásznat het *Also Inghnek* tiz singet ull. 10” (Az erdélyi fejedelmi udvar számadásaiból). 1694 : „Egÿ zöld Selymes gyolcz Ingh flor. 1. 80. Egÿ varrott mellyes Viseltes

⁶ Az itt következő történeti adatközlésben a ()-be tett településnevek után — ahol ez szükséges — könnyebb tájékozódás céljából rövidített alakban a történeti megye-, illetőleg székhelyeket is jelzem. Rövidítéseim: *AF.* = Alsófehér m. — *BN.* = Beszterce-Naszód m. — *Hsz.* = Háromszék. — *Kk.* = Kisküküllő m. — *K.* = Kolozs m. — *MT.* = Maros-Torda m. — *NK.* = Nagyküküllő m. — *SzD.* = Szolnok-Doboka m. — *TA.* = Torda-Aranyos m. — *U.* = Udvarhelyszék. — Az egyes adatok mellől a levéltári jelzetet helykímélés céljából mellőzöm. A forrásjelzés nélkül közölt adatok mind együtt találhatók szerkesztés alatt álló *Erdélyi Magyar Oklevélszótáram* cédulaanyagában.

⁷ Alább a „deliberatum” *ighler szokniat* említi, tehát itt *iglói szoknyáról* van szó.

⁸ Az 1602- és 1604-ből való fenti szövegekben a *felső ing* és *alsó ing* elnevezés együttes szereplése is arra készíthet, hogy a régiségben azokon az Erdélyen kívüli területeken, ahol az oklevelekben a *felimeg* ~ *felíng* előfordul — az előbb említett fenntartással (l. 3. pont) — az előtagban valóban nem *fél*-t, hanem *fel*-t olvassunk, és így a *felimeg* = *felső ímeg* azonosítás helyességét valljuk.

Ingh den. 15 . . . Egy *also* gyapot Ingh allyostol valor. den. 84. Egy Ing fel gyapot valora den. 60. Egy ferfi gyapot Ingh valora den. 60.” (Kilyén, Hsz.). 1768 : „Husz *alsó Ing*, 12 Sileziai 8. Linczi gyolcs” (Nagyszeben). 1782 : „*Also-ing* páár” (Alsóbalázsfalva, BN.). 1797 : „Silesiai gyolts *also ing* tizenkettő . . . Selymes Krádlí fersing patyolat gárnérrel egy . . .” (Marosvásárhely). 1798/1821 : „1 gyapott *also Ing*” (Kolozsvár).⁹

6. Nem lehet véletlen az, hogy amikor az erdélyi levéltári anyagban gyérülni kezdenek a *felső ingek*, ezzel párhuzamosan fel-feltűnedezik szórványosan néhány *ferső-ing*, és hamarosan jelentkeznek, majd kizárólagossá válik az utóbbiból hangkivetéssel keletkezett *fersing*. (Ez alakok magyarázatára nézve l. CzF.; HORGER ANTAL: MNy. XXV, 256; EtSz.; tölem: MNy. XLVII, 87–9). Magam — HORGER ANTAL és a rá hivatkozó EtSz. fejtegetéseinek némi kiegészítésével — közelebből már rámutattam, hogy a *fersing* nem egy *felső ing*, hanem csak egy **ferső ing* jelzős összetételből fejlődhetett. Az egyes erdélyi nyelvjárásokban az *alsó*, *első*, *felső*, *tűlső* helyett általánosan dívó mai *ársó* ~ *ársó*, *ērső* ~ *ērső*, *fērső* ~ *fērső*, *tűrső* ~ *tűrső* alakváltozatok¹⁰ ismertetében ugyanis joggal feltehettem, hogy a régiségben is kellett lennie *ferső ing*-nek (MNy. i. h.). Az azóta előkerült okleveles adatok e feltevést megerősítették. Egy keltezetlen, de 1710 tájáról való levéltári darabból annak idején, sajnos, hely-jelzés nélkül, a következő ilyen legrégebbi adalékot jegyeztem ki: „1 Jo gyocs *fērső Ingh*”. Ez az adalék azonban ma már nem áll magában. Újabb gyűjtésemből most még két, közelebből helyhez és időhöz rögzíthető erdélyi régiségbeli *ferső ing* adatot is iktathatok ide; íme: 1723 : „Vagjon egy Szolgalois kinek fizetese egy gjoles *fersőing*, egy gyolcs ing, perpeta elő ruha, perpeta vál premestől, egy kender ing allyával edgyütt, egy Szósz ing allyastol . . .” (Lúdvég, K.). 1733 : „Fogadtam meg Kis András Ersokot Szolgalo-ságra kinek is Esztendeig valo fizetes leszen . . . Egj vászon fekete *ferső ing*. Edgj Gyolcz ing alljastol edgj Kender vaszon ing alljastol” (Marosszentkirály, AF.).

7. A *felső ing* adatok gyérülésével és az újonnan, de szórványosan jelentkező *ferső ing* alakváltozat megjelenése tájáról kerültek elő az erdélyi okleveles anyagból az első hangkivetéses *fersing* formák is. Ilyen adatokat régebben magam — egy (a XVIII. század elején egyedül álló) 1717-ből való kolozsvári adalékot kivéve — csak a XVIII. század végétől kezdve ismertem (i. h. 87.). A folytatólagos oklevél-szótári gyűjtőmunka rendjén azonban a XVIII. század közepe tájától a rá következő egy századnyi időközéből még feles számú *fersing* adat került elő. Ezeket a már eddig közölt adalékok pótlásaként nem árt a következőkben azzal a megjegyzéssel közzétennem, hogy a XIX. századból más, nem levéltári anyagból származó forrásokból is mutatok be néhány adalékot. — Íme az adatok: 1748 : „Egj viseltes gjołts

⁹ Hogy ennek az *alsóing*-nek volt-e valami köze a mai vagy közeli korai paraszti *asu ümeg*-hez, erre nézve nem merek nyilatkozni (l. A Magyarság Néprajza² I., 342).

¹⁰ Ilyen köznévi alakváltozatok már régebből ismeretesek Kalotaszegről (l. CZUCZA JÁNOS nyelvjárás-leírását JANKÓ JÁNOS „Kalotaszeg magyar népe” című néprajzi monográfiája 217. lapján); újabban jelentős számú idetartozó helynévi adalék is került elő (l. tölem: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942; a Mutató megfelelő címszavai alatt). Az *l > r* változásra nagyon sok erdélyi helynévi példát ismerünk más nyelvjárási területekről is (l. ErdMúz. L. 115, 267; LI, 78–9. 85–6).

ersing" (Nagyida, K.). 1760 : Egy fejér *Fersing* Diménből (Marosvásárhely). 1761 : „Most a' közelebb mult Karátson hetiben . . . Molnár Jánosnének két *Fersinge* elveszvé az én kertembe kaptuk meg . . .” (Szászszentiván, Kk. — Laurentius Kólcás 68 éves jobbágy vallomásából) | „Molnár Jánosnének elveszvé két *Fersinge*, annak előtte való időkben két darab fonala, a' Fonalat a' Faluba a' Hid végénél meg találták, az *Fersingeket* pedig a' Koltás Lörintz kertiben” (Uo. — Michael Demeter 37 éves jobbágy és 33 éves felesége Sára Szigyártó vallomásából) | „Valami *Fersingjei* is vesztenek el, a' közelebb mult Karátson előtt Molnár Jánosnének” (Uo. — Andreas Gubás 40, Joannes Galambasi 35 és Joannes Gubás 50 éves jobbágy vallomásából). 1761 : „Egy Demienre (!) varrott *fersing* . . . Egj rojtos Demén (!) *fersing*” (Koronka, MT. — Fritsi Fekete Klára kisasszony javainak összeírásából). 1769 : „Egy ujj jofele rasa szoknya; egy fekete viseltes *fersing*” (Nagyercse, MT.). 1771 : „Mlgs. G. Földvári Kristina számára vásároltatott . . . Gyolts *fersingnek* 10 $\frac{1}{2}$ Sing. à Dr. 78. Hf. 8 Dr. 18. Sajtásos pántlika *fersing* garnirozni 20 sing a' Dr. 24 Hf. 4 Dr. 80 Potyolat 5 Sing *fersing* garnirnak a Dr. 200 (!) Hf. — Dr. 10 . . . 4 $\frac{1}{2}$ Sing gyolts *fersingnek* Dr. 90 . . . Két *fersing* tsinálásért, hogy ki is garnirozták Hf. 1 Dr. 70.” (Kolozsvár). 1777 : Mlgs Groff Földvári Drusiána . . . számára vásároltatott . . . 4 $\frac{1}{2}$ Sing gyolts *fersingnek* a Dr. 20 . . . Dr. 90. 27 Sing gyolts *fersingnek* singe hét sustákon Hf. 27 Dr. 68.” (Uo.). 1778 : „adtam által . . . Kender *Fersinget* ketőt” (Agárd, később Marosagárd, MT.). 1781 : „Karton *fersing* egy, 'Dömény Lajbli egy” (Koronka, MT.). 1782 : „Czitz Carton *fersing* kettő. Gyots garnirozott *fersing* kettő. Portzellán szín *fersing* egy” (Alsóbalázsfalva, BN.). 1788 : „Szines pántlikával ki garnirozott fejér *Fersing*” (Marosvásárhely). 1789 : „Egy Pikét *fers éng* (!), gyolts más egy *fers éngel* edgyütt” (az első *fers*-et *felső*-ból javította ua. a kéz). | „öt *fersing* egy jo gyolts s a többi rongos (!) Karton” (Torda m.). 1790 : „Egy fejér Pikkét *Fersing*, és ahoz fekete Creditorbol készült fejér Rokával prémezett Mejre valo” (Alsójára, TA. — Béldi Mária lakodalmi kelengyében; gr. Nemes József keze írása). 1793 : „két gyapat gyolts *fersing*” (Marosvásárhely). 1797 : „Silesiai gyolts alsó ing tizenkettő . . . Selymes Krádlí *fersing* potyolat gárnérral egy. Parchét *fersing* potyolat gárnérral egy. Négy gyapott gyolts *fersing* . . . Két rövid *fersing* . . . Egy *Fersing*” (Uo. — Az utolsó előtti *fersing* a „Potyolatok”, az utolsó a „Fátyol Néműek” között). 1797 : „Egy viselő Tarka Török Karton Karakko *Fersenggestöl* . . .” | „Egy sima batiz *Ferséng* fejér pikett Lajblival virágos mosalin (!) ing ujjal” (Magyarköblös, SzD. — Kisbudaki Rettegi Terézia lakodalmi kelengyében). 1800 : „két fejér ujj *Fersing* . . . Egy rongyos fejér potyolat *fersing* . . . Egj tarka rongyos potyolat *fersing* . . . Egy szine hagyott rongyos *fersing*. Egy varratos potyolat *fersing* arannyal varrott . . . Egy ujj fehér *fersing* . . . Egy *fersing*” (Koronka, MT.). 1800 : „három fein Slesiából Muselin garnirral készült *felső fersing* . . . két Babos Schlájerbül való fehér *fersing* . . . 1 ki varrott Muschelinbül való fehér *fersing*”. 1803 : „egy sárga *Fersing*” (Dés). 1803 : „el lopván Magával . . . Török kartonbol volt két *fersinget*” (Torda). 1804 : „két Silesiai gyolts *also fersing* egyik varat patyolattal, a' másik kotzkás patyolattal garnirozva” (Koronka, MT.). 1805 : „Egy pikét *Fersing*” (Szamosfalva, K. — Néhai özv Béldi Antalné Jósika Mária javainak összeírásában). 1806 : „Egy Torka (!) rongyos *fersing* Egy Szine hagyot rongyos *fersing* . . . Egy vonatos potyolat *fersing* Arannyal varrot . . . Egy Ujj Fejér *fersing* . . . Egy *Fersing*” (Koronka, MT.). 1807 : „el-vitte (ti. Száva Susánna, volt zilahi patikárius Szóts Sámuel

házas társa) magával tulajdon ruháit egy Csipkés Magyar Főkötőt, Paputsat, Strinflit, karton *fersinget*, Korszéklit és más tiszteséges ruhákat.” 1809 : „Két pergált aufstāt Lajbi, ki urgolt patyolattal gárnerozva, hozzá való kér *Fersing*jével, és két ujjas karszéklijével” | „Két Slésiai gyolts *Fersing*, vékony csipke az allyán... Két vékony slésiai gyolts *Fersing*, patyolat gárnérral” (Koronka, MT.). 1811 : „Egy fejer Piket magyaros *fersing*... égy magyar fejer Valis *fersing* durva... égy magyaros batiz *fersing* az ajja virágos... égy fejer gyolts garnyeros *fersing* Detto egy fejer gyolts *fersing* Ismet egy fejer gyolts *fersing* az ajja garnyeros” (Marosvásárhely). 1815 : „Egy Fehér pikét magyaros *Fersing*... Egy magyar Fejer Válsiz durva *Fersing*... Egy magyar Batiz *Fersing* az allya gárnéros... Egy Fejer Gyolts gárnéros *Fersing*... egy gyolts *Fersing* az allya gárnéros” (Árva gr. Lázár Klára Marosvásárhelyen által adott, az Ugocsa megyei Tur-Terebesre vitt és ez utóbbi helyen leltárba foglalt ingóságainak jegyzékéből). 1816 : „Vékony Valiz also *Fersingek*” (Nyárádszentbenedek, MT.). 1817 : „Egy petyegetett tarka karton *fersing*” (Marosvásárhely) | „Egy kartan *Fersing*, és egy kartan Ruha” (uo.). 1820 : „Két *Fersing*” (uo.). 1826 : „Egy rongyos házi patyolat *fersing*... Egy el bontott rongyos patyolat *fersing*” | „égy rosz *fersing*” (Koronka, MT.). 1829 : „Surányi Kata... szokott el rongyos fejer földü csikos karszéklibe s hasonló *fersingbe*” (Nyomtatott főkörmányszéki köröző-levélből). 1829 : „Gyapot *fersing* maradott... 3 Darab... 20 Rf.” (Kolozsvár). 1830 : „Vallis *fersing* hat” (Nyárádszentbenedek, MT.). 1831 : „Egy Fejer gyolts *fersing*. Egy Segesvári veres Csikos gyapot *fersing*” (Körtvélyfája, MT. — „Kotona Nyikuláj” jobbágy házában levő ingóságok felsorolásából). 1832 : „Nehai Bihari Kara (!) hátra maradott Javai... Egy Fejer varratos *Fersing*... Egy Fejer *Fersing*”. 1835 : „Pergal *Fersing* hat... Vallis *Fersing* hat” (Toldalagi Zsuzsa lakodalmi kelengyéből). 1839 : „özvegy Portsalmi Lászlóné szolgálójával égy *fersing*ért vásárt tévén” (Dés). 1840 : „Egy viseltes *fersinget* Bojnotzi (!) László (ti. vett meg)... Egy viseltes fejer *fersinget* Henter István... Egy *Fersinget* Szarka Mihályné” | „Egy *Fersing* veresses kotzkáju... Egy *Fersing* fejer jó... Egy *Fersing* kotzkás jó... Egy *Fersing* tarkás jo” | „el loptam... egy kurtá kis *fersinget*” (Dés). 1840 : „Valisz *Fersinget* hatat. Pergalt *Fersinget* hatat” (Nyárádszentbenedek, MT.). 1840 : „Fejérmeműek... *Fersing* tizenkettő, hat pergált, hat valis... Házi szőtt *fersing* hat” (Katona Miklósné gr. Toldalagi Polixenia kelengyéből). 1842 : „Brassói szövet, veres fejtős csikos *fersing*” (nyomtatványból). 1843 : „gyapot *fersing* hurkolással” (Dés). 1843 : Derekukra jó a csinos mellény... amaszt a vele egyféle kelméből készült „rokoja” v. *fersing*gel úgy készítik, hogy mikor felveszik, az egészen úgy néz ki, mintha úrhölgyi köntös volna. A *fersingek*, „rokoják”, szoknyák, viszont különbéle kartonok s posztokból készülnek, melyek vagy egyszerű simán folynak el tagjaikon, vagy alul széles szegélyzettel ellátvák” [Székely leányöltözet leírásából; l. ETÉDI GEDŐ JÁNOS, Székely szokások: Regelő Pesti Divatlap. 1843. 1221 — 4. l. alapján id. KRESZ MÁRIA, Magyar parasztviselet. 1820—1867. H. és é. n. (1956), 166]. 1844 : „Fogadtam meg... Hazi szolgáloznak Kis solymosi Buzugán Sárít a következendő fizetés mellett... egy Takáts Gyolts Ing — egy viselő Gyapatos Ing —... egy viselő *fersing*... egy Ing aly...” (Hidegkút, később Olthidegkút, NK.). 1845 : „visel székely szöttes kék fejtős *fersinget*” (Kolozsvári, erdélyi körmányszéki nyomtatványból). 1849 : „Egy fehér *fersing*” | „a Jonás Ferencz... szolgálójától el lopott... Egy kékes és veresses virágos viseltes kartony *fersinget*” | „Nyolcz

vékony pergált *fersing*” | „egy fejér *fer.sing* (!) 27 f.” | „Két vális urkoltas *fersing*” | „ujj *fersingek* ’s több fejér nemük” (Dés). 1850 : „A’ fejérnép hajdan fővel volt — fejér *fersingbe*” | „a’ szoba leány ez alatt ki hozta a Ngos asszony *fersingit*” (Dés). 1850 k. : „4 fejér valisz 2 gyapott gyolts 2 spárgás ujj *fersingek*” | „ég végben 16 *sing fersingnek* valo kékes szöttes gyapattal” | „2 fejér parkét, és 1 valisz *fersing*”. 1851 : „Egy tarka Karton uj *fersing*” (Dés). 1856 : „Varga Susi fizetése . . . 2 *fersing* lajbistol egyik kardon egyik kotzkás . . . Kotzkás *fersing*” (Körtvélyfája, MT.). 1864 : „A leány diszöltö-zete . . . a melyet (= mellet) a vállig veres hárásszal kivarrott ingelő takarja alól kék muszuj (*fersing*) alján 5 ujjnyi szines posztóval szegve, mely két felől felaggatva van a csipővel úgy, hogy a posztó szegély hátul egy félkört képez, elől szalagos kötény . . .” (L. tölem: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből: NépMűzÉrt. 1941. 272—3. id. KRESZ, i. m. 213 is). 1866 : „A székely asszony szégyenlené, ha egy „*fersing*”-nek valóért is mindjárt a boltba kéne szaladnia”. (GÖNCZI JÁNOS, A székely népeletből. Székely Néplap 1866. 190; id. KRESZ, i. m. 199.)¹¹

8. Az okleveles, illetőleg egykorú kéziratos és nyomtatott források ada-tainak felsorolása után idejegyzek a *fersing* szótári jelentkezésére négy, múlt századi adalékot: 1833 : „*Fersing* (Erdély). Felső ing, Szokny’ing” (KASSAI JÓZSEF, Származtató, ’s gyökerészó Magyar-Diák Szó-könyv. Pestenn, 1833. I, 34). 1838 : „*Fersing*, rokolya. Székely szó . . . Felső gyolcs szoknya. Székely szó” (Magyar Tájszótár. Budán, 1838.). 1841 körül : „*kösnýös-fersing* : fekete selyemmel himzett mejjú, redős derekú (!), hosszú nőöltöny, elől nagy kapocscsal. Inkább lányok viselik, veres, ezüstös sinorövet kötve reája” (Torockó, TA. — GÁSPÁR JÁNOS kéziratos tájszógyűjteménye. Nagyenyed, Bethlen-könyvtár). 1864 körül : „*Fersing*, (*felső-ing*-ből öszvehúзва) . . . Székely-földön am. felső gyolcsszoknya, rokolya” (CzF.). — Érdekes nemleges észre-vételként megemlíteni, hogy e szót nem vette fel KRIZA JÁNOS a Vadrózsáknak (Kolozsvár, 1863) egyebekben viszonylag gazdag tájszójegyzékébe talán éppen azért, mert az 1838-i Tsz-ban már szerepelt. — Az adatok viszonylagos teljes-sége kedvéért a múlt század végéig összegyűlt tájszóanyag *fersing*-adalékait a MTsz-ból — az ott található helymegjelölésekkel — iktatom ide: *fersing* (Zilah, Kalotaszeg, Zsobok, Sztána, Kolozsvár, Székelyföld, Udvarhely m.) | *fërsing* (Lozsád, Hunyad m.) | *fërsing* (Kalotaszeg) | *fessing* (Segesvár, Székelyföld) | *fëssing* (Székelyföld) | *försing* (uo. és Udvarhely m.). — Ugyane szótárnak — Erdélyi Lajos közléséből és Háromszékből valónak jelzett — *felsiug* (!) adata nyilvánvaló sajtóhibából kerülhetett bele *felsing* helyett a *fersing* alakváltozatai közé.

9. A felsorolt hangalakbeli változatokhoz — a már előbb (l. 6. pont) megvilágított *fersing* (~ *fërsing* ~ *fërsing*) formát kivéve — nem árt néhány megjegyzést csatolni:

a) Ezek közül a *fessing* lehetne ugyan egy *felsing* alaknak *ls* > *ss* haso-nulással keletkezett változata is, mivel azonban a *felsing* forma a régiségből

¹¹ Az adattári részbe az ez időponton túlról ismert néprajzi kiadványok anyagát főként helykímélés céljából nem vettem be. Ezért nem szerepelnek itt például mások mellett JANKÓ JÁNOSnak alább idézendő kalotaszegi és aranyosszéki—torockói—tordai néprajzi monográfiájának *fersing*-adatai sem.

egyáltalában nem ismeretes, s a nyelvjárásokban is nagyon gyéren fordul elő, a kétségtelenül hasonulós *fessinget* inkább a régiségben és ma is közönséges *fersing* ~ *fërsing* alakból *rs* > *ss* hasonulással keletkezett változatnak tartjuk (így már a MNy. XLVII, 88. lapján is). E származtatás helyességére mutat az is, hogy csak *försing* alakból keletkezhett a *fössing* is. Minthogy ez utóbbi az *ö-ző* udvarhelyi székely nyelvjárásból közölt alakváltozat, nyilvánvaló, hogy ott előbb **förső ing* alaknak kellett lennie, s belőle fejlődött aztán *försing*, majd ebből hasonulással a *fössing*. A szintén lehetséges **fölsőing* > **fölsing* > *fössing* fejlődéssel azért nem számolhatunk, mert sem az udvarhelyi székely régiségből, sem az innen származó tájszóközlésekből e lehetséges fejlődés két első tagja mindeddig nem került elő.

b) Ahogy a *fërsőing*ből *fersing* keletkezhett, úgy várhatnók a *felső ing* > *felsing* változás eredményeként ez utóbbinak nyelvemlékes felbukkanását is. Mint erre már előbb is utaltam, ilyen formát azonban a régiségből nem, csak két nyelvjárási közlésből ismerünk. Ezeknek egyikét, a Háromszékből valót már előbb a nyelvjárási adalékok között említettem (l. a 8. pont záró soraiban). A másikat, a Ds közelében fekvő Magyardecseről származót egy kis tájszó-közleményből idézhetem így: „*felsing* felsőszoknya” (SÓEALVY KÁROLY, Adalékok a magyar-decsei nyelvjárásból: címlap nélküli kny. A Szolnok-Doboka megyei Tört. és Ethnogr. Társ. III. Évk.-ből. Ds 1902. 21). A magyardécei adalékot bizonyos fenntartással fogadva, megnéztem az RNK magyar nyelvjárásai nyelvatlasz-gyűjtésének¹² kéziratos anyagát. Meglepetésemre itt a 2420. kérdésre adott válasz *fersing* adata alá a gyűjtő először odajegyezte, majd kihúzta a nyilván hallott, de kétesnek ítélt *felsing* alakot is. (Természetesen a nyelvi helyzet újra való, körütekintőbb kipuhatólását az ezután elvégzendő ellenőrző-kiegészítő gyűjtés feladatai közé iktatjuk.)

10. Nem felesleges megvizsgálni a címszóbeli viseletdarabokkal kapcsolatos további, szinte kizárólag néprajzi kérdéseket is. Ha csak az itt közölt viselettörténeti adatokat nézzük, az *alsőing* meg a *felimeg*, illetőleg a *felsőing*, *felső ing*, *fersing* nevű öltözködésdarab jellegére, anyagára, színére, sőt készítmódjára nézve elég sok felvilágosítást kapunk.

a) Az *alsőing* az okleveles anyagban egészen egyszerű, gyapot vagy gyolcs anyagból készült női öltözködésdarab. Pl. 1683, 1694 : *gyapot* | 1768, 1797 : *sziléziai gyolcs* | 1797 : *linci gyolcs* | 1798 : *gyapot* (l. előbb az 5. pontbeli adatokat).

b) A bennünket itt csak érintőlegesen érdeklő, saját történeti adataim között nem is szereplő *felimegről* TAKÁTS azt mondja, hogy díszesen hímzett ingfajta volt. (L. előbb az 1. pont első soraiban mondottakat és a 2. pontban fennebb pótlólag közölt okleveles adalékokat.)

¹² A szöföldrajzi és néprajzi szempontokat is jelentős mértékben alkalmazó gyűjtésre nézve l. tölem: A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 13—26. — NAGY JENŐ, A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárásai Nyelvatlaszának néhány kérdése: MNy. LIV, 141—5. — A gyűjtés alapjául szolgáló kérdőív 3379 kérdést tartalmazó anyagában a hang-, alak-, jelentés- és mondattani vonatkozású kérdések mellett különösen a házépítés, a kendermunka, az öltözet, a táplálkozás és gyermekjátékok fejezete tartalmaz szöföldrajzi és néprajzi szempontból sok adalékot (l. még NAGY, i. h. 142—3). A gyűjtés ma már előrehaladott állapotban van: 1961 végén 70 nyelvjárási pontról már összegyűlt az anyag.

c) Ennek a *felimeg*nek az erdélyi édestestvéreként fennebb ismertetett *felsőing* jellegére nézve szintén a történeti adatok tájékoztatnak. Íme: 1627 : *veres bársony* | 1629 : *gyolcs* | *fehér* 1659 : *gyolcs* | 1649 : *vékony gyolcs* | 1721 : *kender* | 1748 : *muszuly* (l. a 6. pontban közölt adatokat). — A *felsőing* anyaga tehát a kenderváson és a *gyolcs* mellett bársony és muszuly volt; színe — a kevés számú adatból ítélve — fehér, veres, de hihetőleg más színű is lehetett.

d) A *felsőing* ikertestvéréről, a *fersőing*ről már nagyon kevés, mindössze három adalék alapján még ennél is kevesebbet mondhatni, hiszen az itt közölt oklevél-szövegek csak *gyolcs* (1710, 1723) és *vászon fekete fersőing*-ről (1733) emlékeznek meg.

e) A közölt oklevél-szövegekből¹³ meglehetősen sokoldalú felvilágosítást kaphatunk azonban a *fersingre*. Viszonylag ritkán említik ugyanis a *fersinget* minden a színére, anyagára, állapotára vonatkozó jelző, illetőleg a készítés-módjára vonatkozó tájékoztató megjegyzés nélkül. (De l. mégis így előbb a 7. pontban pl. az 1761, 1771, 1797, 1805, 1806, 1820, 1827, 1835, 1840, 1849, 1850-ből való adatokat). Legtöbb okleveles vagy más forrás valamelyes közelebbi tájékoztatást nyújt a *fersing* színe, anyaga, állapota vagy készítése tekintetében is. Legjobb itt az évek sorrendjében, de persze egyszerűsítve felsorolni az idevonható adalékokat: 1748, 1771, 1777, 1782, 1789: *gyolcs* | 1760, 1790, 1800, 1806, 1817, 1818, 1832, 1839, 1846, 1848, 1849, 1850: *fejér* | 1761: *demjénre varrott* | 1761, 1791: *fekete* | 1771: *sujtásos pántlika fersing garnírozni* | 1778: *kender* | 1779: *házi gyolcsból való* | 1781, 1807, 1817, 1856: *karton* | 1782: *cickarton* | *gyolcs garnírozott (porcelánszínű)* | 1783: *fersingre való patyolat tászli* | 1788: *színes pántlikával kigarnírozott fejér* | 1789, 1790, 1805: *pikét* | 1790: *kanavác* | 1793, 1797, 1818, 1850: *gyapotgyolcs* | 1797: *batiz* | *parkét* | *rövid* | *selymes krádlí* | 1800: *fejér patyolat „fein Slesia-ból Muselin garnírral készült felső fersing”* | „*kivarrott Muschelinből való fehér fersing*” | 1800, 1806: *színehagyott* | 1803: *háziszótt* | *veres fejűs* | *török karton* | *sárga* | 1804: *patyolattal kivarott szléciai gyolcs alsó fersing* | *kockás patyolattal garnérozott* | 1806: *vonatos patyolat* | 1809: *szléciai gyolcs* | 1810: *fehér pikét* | 1811: *pikét magyaros* | *magyar fehér valisz* | *magyaros batiz* | *fejér gyolcs* | *fejér gyolcs garnírozott* | 1815: *fehér pikét magyaros* | *magyar fehér valisz durva* | *magyar batiz, garnéros* | *fejér gyolcs garnéros* | 1815, 1824: *garnéros gyolcs* | 1816, 1829: *valisz alsó* | 1817: *fejér virágos karton* | *pettyezetett tarka karton* | *veres kék csikos szőrös* | 1818: *gyapot karton* | 1822: *sárga durva* | *vászon* | 1822, 1831: *fejér gyolcs* | 1826: *házi patyolat* | 1827: *szősz* | 1829: *fehér földű* | 1829, 1831, 1843: *gyapot* | 1830, 1835, 1840, 1850: *valisz* | 1831: *segesvári veres csikos* | 1832: *fejér varratos* | 1835, 1849: *pergál* | 1840: *veresses kockáju* | *háziszótt* | 1841 körül: *fekete selyemmel himzett mellű, redős derekú kösznyös-fersing* | 1842: *veres fejűs csikos* | 1844: *gyapotos* | 1845: *fejér valisz fersing urkolással* | *székely szőttes kék fejűs* | 1849: *kékes, veresses virágos karton* | *valisz urkoltas* | 1850: *spárgás újju* | *fejér parkét* | *szőttes fersing fejűs szőtt siritővel szőtt* | *szőttes fersing fejűs szőve siritettel* | 1851: *tarka karton* | 1856: *kockás* | 1864: *kék*.

f) Az itt egybeállított jelző-, illetőleg minősítés-körülírás sorozatra vetett egyetlen pillantás meggyőzhet bennünket arról, hogy a XVIII. század

¹³ Az alább következő sorozatba nemcsak az itt, hanem a MNy. XLVII, 88—9. alapján régebben közzétett adatokat is beledolgoztam.

közepe tájától egy századig anyagra, színre, mintára, készítmódra nézve milyen változatosság figyelhető meg az erdélyi fersing készítésében.

g) Ha ilyen szempontból csoportosítjuk a *fersingre* vonatkozó történeti adatokat, ilyen sorozatokat kapunk: 1. Színek: fehér | fekete | kék | kékes | porcelánszínű | sárga | tarka | veres | veresses. — 2. Minták: csikos | fehér földű | kockás | pettyezetett | tarka | veresses fejtős csikos | veresses virágos | virágos. — 3. Anyagok, kelmék: batiz | cickarton | demjén ~ dömjén | gyapot | gyapotgyolcs | gyapotos | gyolcs | házi gyolcs | karton | kender | muszlin | parkét | patyolat | pergál | pikét | selymes | sziléziai gyolcs | sziléziai muszlin | török karton | szőrös | válsz | vászon. — 4. Készítési módok: garníros | garnírozott | garnírral készült | házi szőtt | kiurgolt, patyolattal garnírozott | kivarrott muszlin | kockás patyolattal garnírozott | magyar | magyaros | patyolattal kivarrott | selyemmel hímzett mellű, redős derekú | spárgás ujjú | színes pántlikával kigarnírozott | szőtt, fejtőzött siritöttel szőtt | szőtt, fejtővel szöve siritett | urkoltas | vonatos.

Látnivaló, hogy a kelmék, az anyagok között viszonylag kevés a kétségtelenül háziipari jellegű, házigyolcsból, háziszőttésből és kenderből készült darab, s a készítmód változatossága is aránylag fejlett díszítő-késztségről tanúskodik.

h) A néprajzi tárgyak s közelebből éppen a viseletdarabok életében az egyszerűtől a bonyolultabb, díszesebb felé haladás irányzatát tekintetbe véve itt is csak arra gondolhatunk, hogy az egyszerűbb készítésű *felsőing*-, *fersőing*-, *fersingtől* vezethetett a fejlődés a bonyolultabb, finomabb anyagokból, díszesebben készített *fersing*-fajta felé.

i) A múlt század második évtizedében szórványosan jelentkező magyar és magyaros jelző (1815) arra mutat, hogy az erdélyi fersingnek már akkor lehettek nemzetiségenként többé-kevésbé elkülönülő fajtái is. Legalábbis magyar, illetőleg magyaros változata már feltétlenül volt. Ezt egyébként a XVIII. század végén kezdődő magyar viseletdivat-hullám¹⁴ ismeretében érthető jelenségnek tekinthetjük.

II. Ezen túlmenően is szükségesnek látszik az itt vizsgált viseletdarabbal kapcsolatban néhány gondolatot közölni, illetőleg feltevést megkockáztatni.

a) Először is a viszonylag gazdagnak mondható okleveles anyag ismeretében kétségtelen, hogy a XVIII. század eleji első jelentkezés után a XVIII. század közepe tájától a *fersing* névalak néhány évtized alatt teljesen kiszorította nemcsak a *felső inget*, hanem a *ferső ing* formát is. 1748 utánról *felső ing*, az 1733 utáni időkben pedig *ferső ing* alak a kezemen eddig megfordult rendkívül bőséges erdélyi levéltári anyagból nem került elő, viszont a *fersingek* megszakítatlan bőségű sora véletlenül éppen a *felső ing* eltűnése évétől, 1748-tól kezdődik.

b) Ha aztán továbbmenőleg egybeállítjuk az időbeli és földrajzi jelentkezés együttes feltüntetésével az eddig előkerült fersing-adatok sorát, a következő képet kapjuk:¹⁵

¹⁴ Erre vonatkozólag l. KRESZ, i. m. 9. és következő lapjain mondottakat.

¹⁵ Ebbe az összeállításba is belefoglaltam nemcsak az itt fennebb közölt, hanem a MNy. XLVII, 87—8. lapján már előbb közzétett történeti adalékokat is. — Természetesen e sorozatba csak a pontos településhez vagy legalább közelebből meghatározott vidékhez fűzhető adatok kerülhettek bele; a többi, egyébként kétségtelenül erdélyi adalékot figyelmen kívül hagytam.

Alsófehér m.: Fugad 1824.
 Beszterce-Naszód m.: Alsóbalázsfalva 1782.
 Háromszék: Altorja 1779 | Kézdivásárhely 1803 | Sepsiszentgyörgy
 1845 | Uzon 1848, 1874.
 Kisküküllő m.: Szászszentiván 1761.
 Kolozs m. Kolozsvár: 1717, 1777, 1790, 1805, 1818, 1822, 1827 |
 Nagyida 1748 | Kalotaszeg 1864.
 Maros-Torda m.: Koronka 1761, 1800, 1804, 1806, 1807, 1820
 | Körtvélyfája 1831 | Marosagárd 1778 | Nagyerce 1769 | Nyárádszentanna
 1832 | Nyárádszentbenedek 1816, 1829, 1840.
 Nagy-küküllő m.: Olthidegkút 1844.
 Szolnok-Doboka m.: Dés 1803, 1839, 1840, 1843, 1845, 1849,
 1850 | Magyarköblös 1799.
 Torda-Aranyos m.: Alsójára 1790 | Torda 1803 | Torockó
 1841 körül.
 Udvarhelyszék 1827, 1826, 1850.
 Székelyföld 1838, 1843, 1864, 1866.

c) Az összes adatok ilyen csoportosítása hozzásegít az *a)* alatt a *fersing* időbeli jelentkezésével kapcsolatban mondottak után az elnevezés és egyben a viseletdarab térbeli elterjedésének közelebbi ismeretéhez. Látnivaló, hogy a *fersing* elnevezés először Kolozsvárt (1717), azután a Kolozs megyei Nagyidán (1748) jelentkezik. A többi XVIII. századi adat földrajzi és egyben időbeli jelentkezésének képe ilyen: Koronka (MT.; 1761), Szászszentiván (Kk.; 1761), Nagyerce (MT.; 1769), Kolozsvár (1777, 1790), Marosagárd (MT.; 1778), Altorja (Hsz.; 1779), Alsóbalázsfalva (BN.; 1782), Alsójára (TA.; 1790), Magyarköblös (SzD.; 1797). — Az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint a *fersing* elnevezés tehát már a XVIII. század második felében Közép-Erdélyben eléggé ismert lehetett. A XIX. századi adatokból kirajzolódó kép így alakul: Koronka (1800, 1804, 1806, 1807, 1820), Dés (1803, 1839, 1840, 1843, 1845, 1849, 1850), Kézdivásárhely, Torda (1803), Kolozsvár (1805, 1818, 1822, 1827), Nyárádszentbenedek (1816, 1829, 1840), Udvarhelyszék (1826, 1827, 1850), Nyárádszentanna (1832), Torockó (1841 körül), Székelyföld (1843, 1866), Olthidegkút (1844), Sepsiszentgyörgy (1845), Uzon (1848, 1874), Kalotaszeg (1864). — A XIX. században tehát tovább bővülnek az elterjedés földrajzi határai úgyannyira, hogy Csíkot¹⁶ valamint a jó részében már akkor sem magyar lakosságú Brassót, Fogarast, Szehent és Hunyadot kivéve Erdély többi részéből eléggé jelentős számú *fersing*-előfordulást rögzíthetünk.

d) Nem hagyható észrevétel nélkül az a fontos kérdés sem, hogy milyen társadalmi környezetben jelentkezik a *fersing*. Azt már láttuk, hogy a *felimeg* ~ *feling* és a *felső ing* adalékok szinte kizárólag a feudális társadalom kiváltságos rétegeinek hagyatéki és hozomány-leltáraiból kerültek elő. Ehhez most hozzátehetem, hogy az eddig tőlem ismert *fersing*-adatokat is több mint fele részében ilyen körből származó szövegekből.

¹⁶ A csíki adalékoknak szótári gyűjtésembeli hiányát csak véletlennek kell tartanom, hiszen a jelenkori nyelvöldrajzi kutatás rendjén a csíkból is előkerült *fersing* aligha lehet ott csak újabban odakerült viseletdarab.

gyűjtöttem egybe, az adatszolgáltatásban azonban itt már jelentős rész jutott a városi polgárság irattermeléséből kikerült anyagnak is. Az erdélyi főkormányshéz (gubernium) XIX. századi nyomtatott szökevény-körözhvényeiből is felhasználtam szöhrányosan adalékokat.¹⁷ Ezeknek egy része paraszti környezetben is dívó viseletdarabnak bizonyítja a *fersinget*. Kétségtelenül ilyen darabról azonban a fenti felsorolásban csak a szászszentiváni jobbágy-vallomásokban előforduló *fersingek* (1761), valamint a marostordai Körtvélyfáján a „Kotona Nyikuláj” — nevéből ítélve kétségtelenül román nemzetiségű — jobbágy házában összeírt „fejer gyolts *fersing*” (1831) esetében lehet szó.

e) Ezzel együtt felvethető a *fersing* társadalmi eredetének kérdése. E viselet-darabot — nevének nyelvjárásiási formáját tekintve — paraszti eredetűnek tarthatnók, hiszen az irodalmi és köznyelvi *felsőnek* csak az erdélyi nyelvjárásiások némelyikében van és csak ott lehetett a régiségben is *ferső*, illetőleg összetételben a *felső ingnek ferső ing* (> *fersing*) alakja. Minthogy azonban a XVI—XVIII. századi, Erdélyen kívüli *felimeg* ~ *felümege* : *feling* és az erdélyi *felső ing* (> *ferső ing* >) *fersing* adatok az esetek nagy részében csak a feudális korabeli főúri, nemesi és polgári ingóságletlárákban fordulnak elő, s csak a XVIII. század közepén innen mutathatók ki kétségtelenül paraszti viseletdarabokra vonatkozó szöhrányos adalékok, számomra valószínűbbnek látszik az, hogy a *felsőing* a feudalizmus korában az előbb említett társadalmi osztályok viseletéből kerülhetett a jobbágyi-zselléri sorban élők öltözet-darabjai közé. Az előtagbeli *felső* > *ferső* változás, sőt a hangkivetés (*ferső ing* > *fersing*) is aztán itt mehetett végbe. E kettős hangtani változással keletkezett alak azonban a paraszti környezetből hamarosan visszakerülhetett a kiváltságos és polgári osztályokhoz, mert hiszen a XVIII. század közepe tájától a kétségtelenül nemesi-polgári irattermelés tölem felhasznált darabjaiban visszatükröződő korabeli köznyelv is már csak *fersinget* ismert.

12. Jelentős volta miatt egy külön tárgyalásra kívánczó, részben nyelvészeti, részben néprajzi vonatkozású kérdést kell itt még szóvá tennem.

A *felsőing* ~ *fersőing* forma XVIII. század közepi teljes elavulása, illetőleg vele párhuzamosan a *fersing* alaknak Erdélyben való rohamos terjedése és egyeduralomra jutása ugyanis azzal az érdekes nyelvi következménnyel járt, hogy a *fersing* szó összetett szó volta a beszélő nyelvközösség tudatában teljesen elhomályosult. Minthogy pedig ezzel a hangtani változással egyidejűleg maga a *fersing* jelölte öltözhék-darab viselet-jellegében is olyanféle változás állhatott be, hogy az eredetileg a keblet is beborító ingféle öltözhékszerűségnek csak derekon alóli szoknyaszerű részét kezdték *fersingnek* nevezgetni, a derékon felüli, lassanként elkülönödő, önállósuló öltözhékész jelölésére más név (ingváll? vagy egyéb) fejlődhetett ki. Noha alig lehet kétséges, hogy a *fersing* szó jelentésváltozása a töle jelölt ruhadarab szerepköri változásával volt kapcsolatos, ezután megvizsgálandó történeti néprajzi kérdés, hogy ez a szerepváltozás mikor, illetőleg hogyan ment végbe, és nyomában a jelentésváltozás mikor indult meg. Jól-

¹⁷ Minthogy azonban a szökevények között elenyészően csekély számú volt a nő, viszonylag kevés a női viseletdarabokra vonatkozó adalék. Például VAJDA LÁSZLÓnak a Székely Nemzeti Múzeum körözhvény-anyagából közzétett gazdag viselet-történeti adatközlésében egyetlen *fersing*-adatot sem olvashatni (l. töle: Viselet-történeti adatok a XVIII—XIX. századból: ErdMúz. XLIX, 537—44).

lehet nem érzem magam hivatottnak ezekre a széles körű viselettörténeti ismereteket kívánó kérdésekre válaszolni, néhány levéltári adat birtokában legalább hozzávetőlegesen megjelölhetem azt az időpontot, amikor a *fersing* szó jelentésváltozása véglegessé lehetett. Ennek bizonyosságaként álljanak itt ezek a levéltári kijegyzések: 1790: „2. vékony Gyolts *also fersing*” (Alsójára, TA. — Béli Mária kelengyében). 1804: „két Slesiai gyolts *also fersing* egyik varat patyolattal, a' másik kotzkás patyolattal garnirozva” (Koronka, MT.). 1809: „Két keskeny vesszőjű Patyolat *alsó Fersing*, patyolattal gárnérozva... Két kotzkás patyolat *alsó Fersing*, hozzá való gárnérjával” (uo.). 1818: *Also Fejér Fersing* egy, Egy ujj gyapott karton *Fersing* (Kolozsvár. — Tartsafalvi Sylvester Györgyné Adámosi Végh Zsuzsána kelengyében). 1820: „Négy *also Fersing*... Egy *also Fersing*” (Marosvásárhely). 1823: *Alsó Fersing*, Válszból, és Krádlból, urkolt patyolattal gárnérozva” (Gr. Lázár Lászlóné br. Bánffy Er'sebet kelengyében). 1830: „egy *alsó Fersing*” (Marossszék). 1832: „*Alsó fersing*, tizenkettő” (Br. Brukenenthal Mihályné br. Wesselényi Anna kelengyében). 1849: „Gyolcs *also Fersing* három” (Kissebes, K.) — Mint arra már régebben rámutattam (MNY. XLVII, 89), az *alsó fersing* összetétel csak akkor keletkezhetett, mikor a *fersing* csak az alsó testet borító öltözkész rész névévé foglalódott le, illetőleg mikor magának az új, 'szoknya, rokolya' jelentésű szónak már elveszhetett az erdélyi régiségbeli nyelvközösség tagjaiban a *felső* (> *fěrső* ~ *fěrső*) melléknévvel való etimológiai kapcsolata, s így a *fersing* szó a nyelvközösség tagjaira az egységes szó benyomását tette. Ilyen átalakult formájában aztán nemegyszer idegen, hihetőleg német eredetű szót érezhettek benne. Az elszórtan jelentkező *fersching* és *fersling* írásváltozat is valamelyes mértékben erről tanúskodhatik (l. ezekre nézve részletesebben még: MNY. XLVII, 88–9). — Még inkább a *fersing* etimológiája és eredeti jelentése tudatának teljes elhalványulására mutat a fennebb, 1800-ból Désről idézett *felső fersing* adat (l. fennebb a 7. pontban a jelzett évi kijegyzések között).

13. A tárgyalás teljessé tétele érdekében nem felesleges az érdeklődési körünkbe került viseletdarabbal kapcsolatos néprajzi irodalom legfontosabb adatainak egybeállításával a következőkben néhány megjegyzést tenni.

Úgy látszik, hogy a *felimeg* (~ *felümeg*): *feling* név a XVI–XVII. századbéli divatozás után hamarosan elavulhatott; legalábbis a XVII. század végén inneni rá vonatkozó adatot nem ismerek. Mint már előbb is jeleztem, az erdélyi oklevelezésben a *felimeggel* nem találkozhatni, s nem kerül ez elének a XVIII–XIX. századi népviselet-leírásokban sem. A *felsőingre* és a *fersőingre* nézve is Erdélyből csak történeti adataink vannak. A *fersing* azonban a múlt század 30-as éveitől már jelentkezik a tájszógyűjteményekben és viselet-leírásokban. Így először 1838-ban a *fersing* „székely szó” megjelöléssel kerül elének, sőt 1841 táján egy rövid leírás kíséretében GÁSPÁR JÁNOS a *kösnyös fersinget* a torockói viselet egyik jellegzetes darabjaként iktatja be gazdag, kiadatlan, kéziratot tájszójegyzékeinek egyikébe. 1864-ből a *kalotaszegi*, két évről későbből pedig a *székely fersing* néprajzi leírásban való első említésével találkozunk (l. tölem: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből: NéprMúzÉrt. 1941. 272–3; id. KRESZ, i. m. 213 is. — GÖNCZI JÁNOS, A székely népeletről: Székely Néplap 1866. 190; id. KRESZ, i. m. 199). A kalotaszegi és torockói viselet tárgyalásakor JANKÓ JÁNOS

nézi először néprajzos szemmel a *fersinget* [l. tőle: Kalotaszeg magyar népe. Bp., 1892. 94; l. még a 217. lapon CZUCZA JÁNOSTól a kalotaszegi nyelvjárásbeli *arsó, berső, hátursó, kürső, közbürső*-féle alakokról. — Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp., 1893. 110]. A MTsz-ban Erdély több pontján való előfordulására találunk tájékoztató szótári adalékokat (l. előbb a 8. pontban). MALONYAI DEZSŐnek inkább művészi és népszerűsítő, mint néprajzi igénnyel készült kiadványában a kalotaszegi, a székely és a torockói fersingre nézve elég kevés szövegbeli felvilágosítást találhatni, a tőle közzétett rajzok és viseletképek között azonban nagyon szép fersing ábrázolások is vannak (l. tőle: A magyar nép művészete I., 55 és a IV—V. tábla; II., 43, 312 és az V—VI. tábla).¹⁸ ÖRTUTAY GYULA egyik népművészeti kiadványának nagyon szűkre szabott szövegrészében csak említés van a kalotaszegi fersingről, kárpótlásként azonban a viseletképeken több szép fersing-ábrázolás is kerül elének (l. tőle: A magyar népművészet. II. Erdély. 115, 295). Az előbbieken már többször idézett, pompás parasztviselet-történeti monográfiájában KRESZ MÁRIA a tőle vizsgált korszak (1820—1867) két fersing-leírásának közzétételén túl e jellegzetes viseletdarabról többet a bevezető szövegben sem mond.¹⁹ Az újabb viselet-irodalomból NAGY JENŐnek még a KRESZ monográfiájának megjelenése előtt készült, de emennél csak később napvilágot látott két monográfiája mond eddig legtöbbet a kalotaszegi és a torockói fersingről [l. tőle: A torockói magyar népi öltözet. H. és é. n. (1957) 33—4, 61. — A kalotaszegi magyar népi öltözet. H. és é. n. (1958) 21, 63], habár mindez — a kiadványok tudomány-népszerűsítő jellege miatt — csak csekély része annak a nagy viselet-leíró anyagnak, amelyet ő — FARAGÓ JÓZSEF és VÁMSZER GÉZA társaságában — Erdély több vidékén e viseletdarabbal kapcsolatban is gyűjtött, és több, mindmáig kéziratban meg képekben levő viselet-monográfiában munkatársaival együtt feldolgozott. E monográfiák kétségtelenül sok értékes felvilágosítást adnak majd a *fersing* mai és közelmúltbeli hangalakjára és szerepére nézve. Az erdélyi fersing mai földrajzi elterjedésére vonatkozóan a kolozsvári magyar nyelvészek most folyó nyelv-földrajzi kutatásai hivatottak feleletet adni.²⁰

4. Mint ahogy TAKÁTS a kezén megfordult gazdag levéltári anyag alapján tudott sok újat mondani a magyar felimegről, e sorok írójának is jórészt az évtizedek óta folytatódó oklevél-szótári gyűjtés²¹ adta meg a lehetőséget arra, hogy a címben jelzett kérdésről legalább annyi újat mondjon, mint amennyit az előbbieken szóvá tett. A történeti anyag gazdagsága látni-

¹⁸ Ezek után A Magyarság Néprajza megfelelő helyén (2. kiadás I. 343) a várható fersing-említés hiánya csak véletlen lehet.

¹⁹ Alkalmassint elkerülték KRESZ figyelmét a MNy. XLVII, 87—9. lapján akkor már rendelkezésére álló XVIII—XIX. századi fersing-adatok.

²⁰ A kutatás eddigi eredményeit e dolgozat — egy adalék kivételével [l. a 9. pont b) cikkében] — azért nem használja fel, mert a már eddig összegyűlt, nem csekély anyag változatossága miatt nem látszik célszerűnek idő előtt a mai erdélyi néprajzi-szóföldrajzi helyzet féleles ismeretében elsieletett, a teljes anyag birtokában — esetleg — nem mindenben helytállónak bizonyuló észrevételeket megköcskáztatni.

²¹ E gyűjtés célkitűzéseire és eredményeire nézve l. Pais-émlékkönyv 69—77. — A szótári adalékok számáról ott között adatok azonban a tájékoztatás megfogalmazása óta eltelt idő alatt jelentős mértékben módosultak.

valóan nagy lehetőségeket nyújtott, de — szűkszávúságában — egyben korlátokat is állított és állít a továbbiakban is a kutatás elé. E korlátok nyűgében a tárgyalás rendjén végig úgy éreztem, hogy nyelvész létemre — a vaskos tévedések fenyegető veszélye nélkül — a szótörténeti adatok mezsgyéin túl annál távolabbra elkalandoznom, mint amennyire elmentem, számomra merész és kevés hasznosítható eredménnyel kecsegtető vállalkozás lett volna. Ezért nagyon sokszor inkább nyitva hagytam a néprajzi kérdéseket, illetőleg csak felvettem az ilyen irányú megoldási lehetőségeket. Ezek után azonban talán mégis szabad legalább annyit remélnem, hogy a magyar viselettörténet szakavatott munkásai a közölt adalékok felhasználásán túl itt kifejtett gondolataim között is találnak majd néhány elfogadható, illetőleg további vizsgálódásra ösztökélő észrevételt.

SZABÓ T. ATTILA

Felimeg 'Oberhemd', *fersing* 'Rock' und ihre Verwandten

In der in Ungarn gesprochenen ungarischen Sprache des XVI—XVIII. Jahrhunderts gab es die Benennung *felimeg* (> *feling*), die eine Art Oberhemd bezeichnete. Das Wort *felimeg* hatte in der Gemein- und Volkssprache folgende Formenvariationen: *felső ing* und die daraus sich entwickelten *felsing* ~ *fersing*. Diese letzteren beschränken sich gebietlich auf Siebenbürgen.

Der Verfasser beweist auf Grund des ihm zur Verfügung stehenden und verhältnismäßig reichen Urkundenmaterials, daß für die in Ungarn gebrauchte Benennung *felimeg* aus den Jahren 1577—1688, für die in Siebenbürgen gebrauchte *felső ing* aus 1602—1748, für die Form *ferső ing* aus 1710—1733 und für *fersing* aus 1748—1864 urkundliche Angaben belegt werden können. Die letztere Form mitsamt aus der *felső ing* entwickelten aber selten gebrauchten *felsing* kommt aber auch über die angegebenen Daten hinaus auch heutzutage mit Bedeutungswandel ('Frauendhemd' → 'eine Art Rock') auf breitem Gebiet in den siebenbürgischen ungarischen Mundarten vor.

Nach Erörterung der Frage des urkundlichen Vorkommens macht der Verfasser, gleichfalls auf Grund urkundlichen Materials, einige ethnographische—volkstrachtgeschichtliche Feststellungen in Bezug auf das Material, die Farbe und den volkstümlichen Charakter von *felimeg* ~ *feling*, *felsőing* ~ *fersőing* und aus der letzteren Form entwickeltem *fersing*.

Bezüglich des volkstümlichen Charakters des siebenbürgischen *fersing* weist der Verfasser darauf hin, daß dieser seit dem Beginn des vorigen Jahrhunderts einige, nur auf die Völker Siebenbürgens sich beschränkende Variationen gehabt hätte, die in ihrem volkstümlichen Charakter bestimmte Abweichungen aufwiesen. Der Verfasser gruppiert nach geographischer und zeitlicher Verbreitung der im Mittelpunkt seiner Arbeit stehenden Daten über das siebenbürgische *fersing*. Seiner Zusammenstellung nach erscheint das *fersing* zuerst in Klausenburg im Jahre 1717, aber wir verfügen über eine genügende und geographisch genügend verstreut vorkommende Anzahl von *fersing*-Daten aus dem XVIII—XIX. Jahrhundert, daß wir über die allgemeine Verbreitung des *fersing*'s in Siebenbürgen bereits im XVIII, und vor allem im XIX. Jahrhundert gesprochen werden können.

Auch für das Auftauchen in den verschiedenen Gesellschaftsschichten geben die Urkunden bestimmte Anhaltspunkte. Da die ersten Daten bezüglich

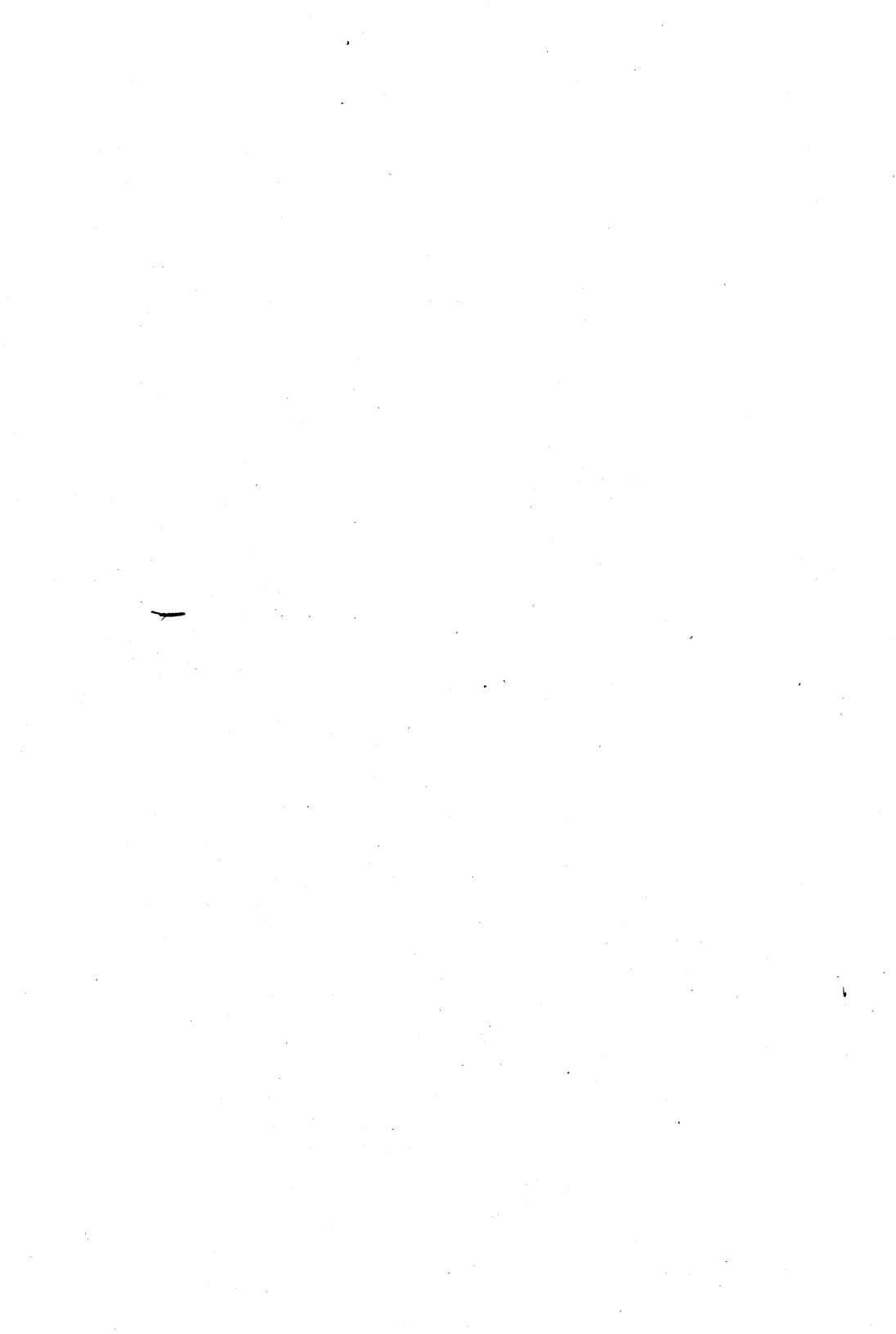
des *fersing* in den bevorrechteten Gesellschaftskreisen und in den Teilungsbüchern der Bürgerschaft vorkommen und erst später, seit der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts (1761) ist uns das *fersing* als Kleidungsstück der Landbevölkerung bekannt, hielt der Verfasser für wahrscheinlich, daß das *fersing* sich von den höheren Gesellschaftskreisen unter der Bürgerschaft, bzw. der Landbevölkerung verbreitet hätte.

Was die auftauchenden sprachwissenschaftlichen Probleme anbelangt, erklärt der Verfasser die Gestaltung der Formen: *fersing*, bzw. *felsing*, die aus den Zusammensetzungen *ferső ing* und *felső ing* mit Elision entstanden sind, und weist darauf hin, daß die mundartliche Form mit -r- des ersten Teiles des Wortes (*fersing*) gegenüber der -l-Formen der Gemein- und Hochsprache (*felső ing*) sich in mundartlicher Umgebung hätten entwickeln müssen.

In Bezug auf das Leben der untersuchten Hemd- bzw. Rockbenennungen weist der Verfasser darauf hin, daß die Formen *felimeg* ~ *feling* bereits am Ende des XVII. Jahrhunderts, die Formen *felső ing* ~ *ferső ing* am Anfang des XVIII. Jahrhunderts haben verschwinden können, bzw. den Formen aus Siebenbürgen *fersing* und dem ganz seltenen *felsing* Raum gegeben. Das Dialektwort *fersing* erscheint bereits seit den 30-er Jahren des vorigen Jahrhunderts in den ungarischen Mundartwörterverzeichnissen. In der volkskundlichen Bibliographie wird das *fersing* für ein in Siebenbürgen auch heutzutage getragenes Kleidungsstück gehalten.

Zum Schluss drückt der Verfasser die Hoffnung aus, daß die angeführten volkstrachtgeschichtlichen Daten und die auf Grund deren erfolgten Feststellungen nicht nur für die Lingvisten, sondern auch für die Volkskundler annehmbare und zur weiteren Forschung aneifernde Bemerkungen enthalten möchten.

A. T. SZABÓ

Az előmagyar nyelvjárás ún. „permies” vonásainak kérdéséhez

Amióta ZSIRAI MIKLÓS a permi és előmagyar nyelvekben mutatkozó meglepő hangtani és alaktani egyezések alapján felvetette a permiek és előmagyarok közötti történelmi kapcsolatok lehetőségét (Fgr. Rok. 147–8), hazánkban és külföldön is egyre több kutató figyelme fordult e kérdés tanulmányozása és boncolgatása felé.

De meg kell állapítanunk, hogy ennek a meglehetősen sokrétű, vitatott problémának teljes és végleges — főleg pedig mindenki számára megnyugtató — tisztázásától a szélső álláspontokat képviselő MOÓR E. és E. ITKONEN polémiaja ellenére is (FUF. XXXIII. Anz. 67 kk.; XXXIII. Anz. 54 kk.) még távol állunk. Pedig az eddigi, e kérdéskörhöz kapcsolódó kutatásaim során bennem is felvetődött az a gondolat, amelyet legpregnansabban PAIS fogalmazott meg: „... jó ideje úgy érzem, hogy az ebben az irányban folytatandó vizsgálat még nem kevés és nem csekély jelentőségű újdonságot hozhat a finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyára és a finnugor népek őstörténetére, valamint a magyar nyelv és a magyarság ősi életfolyamatainak számos mozzanataira nézve”¹ (NyK. LVIII, 202).

Azt, hogy a magyar nyelvtörténet, de a magyar őstörténet sem nélkülözheti a kérdés újból és újból való megvizsgálását, az ötvenes évek elején lezajlott őstörténeti vitán kívül, az azóta megjelent és ősmagyar hangtörténeti kérdésekkel foglalkozó szintézisek és tanulmányok is bizonyítják. Itt elsősorban MOÓR E. igen értékes és megszívlelendő gondolatokat és szempontokat felvető tanulmányaira gondolok,² amelyekben az eddigiektől sok tekintetben eltérő képet rajzol mind a magyar etnikum, mind pedig a magyar mássalhangzó-rendszer kialakulásáról. De gondolok HAJDÚ PÉTER,³ MOLNÁR E.⁴ munkáira, nemkülönben a LAKÓ GY.⁵ és BÁRCZI G.⁶ tollából nemrégiben meg-

¹ Én ritkítottam — KM.

² A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai. Nyr. LXXII, 8, 49, 106, 242 kk.; Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. ALH. II, 1 kk.; Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut und Wortgeschichte. ALH. VI, 279 kk.; VII, 147 kk.; VIII, 63, 249 kk.; IX, 117 kk.; X, 388 kk.

³ A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest 1953 = MKE.; Finnugor népek és nyelvek. Budapest 1962.

⁴ A magyar nép őstörténete. Budapest 1954 = Őstört.

⁵ Unkarin kielen sananalkuisista soinnillisista klusiileista. Jyväskylä 1959 = Soin. klus.

⁶ A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez MNy. LVIII, kk. németül (Ravila emlékkönyv): Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit (SUST. CXXV, 11 kk.).

jelent igen elmemozdító tanulmányokra is. Ezen utóbbiak a magyar zárhangok ősmagyar kori történetére vonatkozólag olyan jelenségeket taglalnak (szó eleji mássalhangzók zöngésülése, szó belseji és szóvégi mássalhangzók spirantizálódása és eltűnése, denazalizáció stb.), amelyekhez nemcsak hasonló, hanem teljesen megegyező jelenségekkel találkozunk a permi nyelvekben is.

Az mármost más kérdés, hogy ezekből és más lexikális és morfológiai egyezésekből egészen mélyreható kapcsolatokra (permi-magyar együttélésre, kétnyelvűségre) és ebből az előmagyarban speciális „permies” vonások keletkezésére gondolhatunk-e,⁷ vagy — ami valószínűbb — egy hosszabb ideig tartó, hol lazább, hol szorosabb kapcsolatra. Erre az utóbbi lehetőségre már BÁRCZI is utalt egy régebbi tanulmányában (MNY. XXXIX, 287—8). Szerinte az uráli őshazából nyugat felé vándorló finn-permi csoport legkeletibb szárnyát alkotó permieknek az ugarság legnyugatibb ágát képező magyarsággal [helyesebben: e l ő m a g y a r s á g g a l] való közvetlen, bár laza kapcsolata még sokáig fennállt. Az ő általa felvetett gyümölcsöző gondolatot azután HAJDÚ P. — jöllehet ő az egyezések kérdésében meglehetősen óvatos álláspontot képvisel — egészíti ki egy igen lényeges mozzanatra rávilágítva. Az egyező vonásoknak az obi-ugorban jelentkező csekély számából következethetően a permi-előmagyar érintkezés akkor vált szerinte a legintenzívebbé, amikor a finn-volgai csoport nyugatra húzódása után a permiek elődei még sokáig együtt éltek az ugor ágból kiszakadó és nyugat, délnyugat felé húzódó előmagyarokkal (MKE. 45—6). Ennek a lassú elválásnak és a permi-előmagyar érintkezésnek ideje az i. e. I. é v e z r e d e l s ő századaira, nézetem szerint az ananyinói kor (VII—III. sz.)⁸ közepe tájára helyezhető.

Az időpont megadásával az érintkezés, kapcsolat helye is nagy vonalakban rögzíthető. Legyen akármilyen eltérés a kutatók álláspontja között az őshaza kérdésében, helyezték azt Belső-Ázsiába, az Urál vidékére, vagy ami a jelenlegi kutatások állása alapján a legvalószínűbbnek látszik Közép-Lengyelország és az Oka közötti területre,⁹ az ananyinói népesség szállásterületét azonos helyre lokalizálják. Ez pedig az Urál nyugati (talán keleti is) lejtője és a Káma alsó és középső folyása közötti terület.¹⁰ Itt éltek már az i. e. II. évezred közepétől, a bronzkor elejétől kezdve a magyarok elődei is, és innen húzódtak lassan-lassan nyugat és délnyugat felé, mindvégig a Volga jobb partján maradva, egészen a Volga könyökéig. Ősi szállásterületük — mint ahogy erre LÁSZLÓ GY. is rámutat (i. m. 28 kk. 190) — csaknem 2000 éven át (i. u. VII. sz-ig) széles sávban érintkezett a déli vogulokkal és a Volga kazáni területeire áttelepedett permiekkel.¹¹ Így tehát a permi-előmagyar érintke-

⁷ MOÓR E.: NYR. LXXII, 242 kk.; ALH. II, 414—29, IX, 133 kk.; NYK. LIV, 75—95; PAIS D.: Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. MNY. XLIX, 278—93, Nyelvt. Ért. V, 55 kk.; GUDKOVA-SZENKEVICS: К проблеме происхождения родственных групп и семей языков. Сов. этн. 1951/2, 190 ff.

⁸ LASIK a VIII—II. sz.-ra datálja; Происхождение народа коми. Сиктивкар 1961. 17 kk.

⁹ LÁSZLÓ GY.: Östörténetünk legkorábbi szakaszai 69, 193.

¹⁰ ZSIRAI: Fgr. Rok. 116; LIGETI: A magyarság őstörténete 40; HAJDÚ: MKE. 43, Fgr. népek és nyelvek 90; MOLNÁR E.: Östört. 87 kk.; LÁSZLÓ GY. i. m. 190; LASIK i. m. 17.

¹¹ Nagyjából hasonló területi elrendezésben élnek a permiek és ugorok elődei MOÓR E. ún. „uráli” őshazájában (ALH. VI, 341), majd később a IV. és III. évezred nagy szárazsági periódusai után bekövetkező nyugati vándorlások („Westwanderung”) után (uo. VII, 153 kk.). De az ő általa felvetett vándorlási folyamatok, elszakadások és újból való találkozások a nyelvi differenciálódást sokkal nagyobb mértékben elősegí-

zések nyelvi nyomainak megvan a maguk történeti, művelődéstörténeti és földrajzi háttere. S ha vannak és lesznek is vitatható pontok az említett magyarázatkísérletekben, a nyelvészek, történészek, régészek, néprajzosok okfejtéseiben, akkor sem lehet a kérdéses nyelvi egyezések felett napirendre térni. És nem lehet őket a finnugor nyelvek közelebbi vagy távolabbi rokonsági viszonyainak kutatásakor, az előmagyar nyelvi állapot megrajzolásakor figyelmen kívül hagyni. Még kevésbé lehet „véletlen” egybeesésnek (vö. ITKONEN: FUF. XXXII, 72 kk.) vagy párhuzamos nyelvi fejleménynek tartani.

Ma már ugyanis a „véletlen” egyezések kérdésében is sokkal óvatosabb álláspontot foglal el a nyelvtudomány, amióta a finnugor-indoeurópai, uráli-altaji és uráli jukagír egyezésekről is kiderült, hogy semmiképpen sem tekinthetők a „véletlen” játéknak, hanem vagy ősi rokonságnak, vagy pedig egy igen szoros kapcsolat nyelvi bizonyítékainak.

Mennyivel nagyobb óvatossággal, körületekintéssel kell tehát ítéletünket megfogalmazni, amikor a permi-ugor [közelebről permi-előmagyar] egyezések kérdésében akarunk érdemben állást foglalni.

Eddigi kutatásaim alapján a BÁRCZI-féle (MNY. XXXIX, 287–8, MNY. XLIII, 83) irányvonalat követve, egy a finn-permi egység korától fennálló közvetlen kapcsolat nyelvi nyomait látom kibontakozni, majd erősödni a finn-permi egység megszűnése után, az őspermiek és előmagyarok hosszú ideig tartó szorosabb földrajzi és kulturális [Ananyino] közelségének idején.

E kölcsönhatás nyelvi nyomait kutatva jutottam el a m. -ni főnévi igenév képzőnek eredetéről vallott felfogásomhoz (MNYj. V, 126 kk.; SUSA. LXII/2.).

1. Ezen az úton haladva próbálom most megvizsgálni a magyar denazalizáció kérdését is, amelyhez — mint tudjuk — nemcsak hasonló, de teljesen megegyező jelenséggel találkozunk a permi nyelvekben is.

A fgr. **mp*, **nt*, **ŋk* és **ńč* (? < **ńš*) kapcsolatból az idők folyamán éppúgy eltűnt a nazális elem, a zárhang pedig zöngésült, mint a magyarban (**mp* > *b*; **nt* > *d*, **ŋk* > *g*, **ńš* (*ńč*) > *ž* (*dž*).

Igaz, hogy hasonló jelenségek — mint ahogy erre ITKONEN is rámutat (FUF. XXXII, 72) — megtalálhatók más rokon nyelvekben, sőt nem rokon nyelvekben is. De ilyen mértékű egyezést a tendencia lefolyásának kronológiájában és módjában sehol sem találunk.¹²

Ha a rokon jelenségek indítóokainak és lefolyásának körülményeiben vannak is egyező vonások, magyarázatukban pedig azonos szempontok (pl.

tették volna — mint ahogy MOÓR gondolja (ALH. VII, 158). Hogy egy huzamosabb elszakadás után ismét egymás mellé kerülő permiek és ugorok között a megértés, a nyelvi folytonosság oly mértékben fennállhatott még, hogy az továbbra is csupán nyelvjárási, nem pedig nyelvi különbözőségekből jelentkezett volna — erősen vitatható. Ezért nem hat meggyőzően MOLNÁR ERIK elmélete sem a finn-permi ágak i. e. II. évezred közepe táján Belső-Ázsiából az Urálon túlra vándoroltatásáról, az ugoroknak Nyugat-Szibériában maradásáról — és később az ananyinói korban való újratalálkozásukról (Östört. 81, kk., 90 kk.).

¹² Azért esett választásom éppen ezen hangtani jelenség megvizsgálására, mert szoros kapcsolatban van a szó belseji és szó eleji zöngés zárhangok keletkezésével (l. erről LAKÓ: Soin. klus. 19–24), és mint ahogy erre BÁRCZI is utal (MNY. LVIII, 4), fogódzót ad a zöngés zárhangok spirantizálódásának időpontjára nézve. Így közelebb kerülünk más „permies” vonások tisztázásához is.

mássalhangzótorlódás kiküszöbölése, energiatakarékosság, egy ismeretlen nyelvi substratum vagy adstratum hatása stb.), mégsem tekinthetők finnugor örökségnek, az alábbiakban vázolandó nagy különbségek miatt.

a) A finnségi nyelvekben — feltehetően a közfinn alapnyelv örökségeként — főleg az *-ns* kapcsolatra (szórványosan az *nt*-re) terjed ki a denazalizáció jelensége, de mindegyikben más-más realizációt eredményezve.

A karjalaiiban és az északi vepszében az *n* nazooralis magánhangzóvá válik, amely a megelőző magánhangzóval diftongust alkot. Pl. *karj. kañža* (o: *kagža*) 'kansa'; *peñžas* 'pensas'; vepszeÉ. *kaqz* 'perhe' (<*kansa); *sogzar* 'kirppu' (<*sonsar) stb. A déli vepszében megmarad, vagy egy rövid *-d*-toldalekkel jelentkezik. Pl. *sonzar* ~ *sonðzar* 'kirppu'; *penzaz* ~ *pendzaz* 'pensas' stb.

A vótban, észiben és lívben a fejlődés tovább ment egy lépéssel. A nazooralis magánhangzó beleolvadt az előtte állóba és megnyújtotta azt. Pl.: vót *kāsa* 'mukaan, mukana' (<*kansa); *māzikaz* 'mansikka'; észti *māzikaz* 'mansikka'; *lāiiz* 'louna' (<*länsi); lív *āz āzaz* 'korva (saavin, sangon)' <*ansa; *māškez* 'mansikka'.

A finnenben és az aunuusziban megmarad az *n*. Pl. fi. *kansa*, *kansi*, *mansikka*; aunuusi *kanzi* 'kansi'; *onzi* 'onsi' (SETÄLÄ: ÄH. 361–4).¹³

A fenti példákban általában az első szótagban jelentkezik az *ns* hangkapcsolat denazalizációja. De szórványosan egyes képzőkben és ragokban is találunk hasonló jelenséget. Ez azonban későbbi fejlemény, és a mássalhangzótorlódás kiküszöbölésének törekvése hívhatta életre, pl.: sorszámnévképzőben: fi. *kolmas* < *kolmansi*; a keleti nyelvjárásokban *kolmaas* is; birt. szem. ragban: *kirjas* = *kirjansa*. Példákat l. még a többi keleti finn nyelvből SETÄLÄ: ÄH. 364–7; HAKULINEN: i. h.

b) A lapiban is megtaláljuk szórványosan, hasonulósos vagy eltűnéses jelenségeként. Pl. lpS. *kuõdde* 'hord, visz' ~ fi. *kanta* 'hord, visel', md. *kando* 'hord, visz'; lpS. *ēmēt* 'háziasszony' ~ fi. *emäntä* 'háziasszony, asszony, tulajdonosnő' (NyH⁷. 40).

c) Hasonlóan realizálódik a szamójéban is. Pl. vog. *vāṇḡä* 'gödör, sír', osztjÉ. *vonḡlēm* 'behauen', D. *wanḡ* 'Grube' ~ szamJur. *vāk*: *pāuvan-vāk* 'Nacken (Nackengrube)', tavgi *bāṇka* 'Grube, Nest', Jen. *baggabo*, *baggoddabo* 'graben, aushöhlen' stb. (vö. GOMBOCZ: NyK. XXXII, 211; COLLINDER: FUV. 44).

d) Az obi-ugor nyelvekben is nagyon elterjedt tendencia a denazalizáció. Nemcsak abban tér el a felsorolt rokon nyelvektől, hogy a magyarhoz és permihez hasonlóan minden nazális + zárhang, illetve spirans kapcsolatra kiterjed (*mp*, *nt*, *ŋx*, *ŋy*, *ńs*), hanem abban is, hogy rendszerint szó végén vagy mássalhangzóra kezdődő ragok és képzők előtt jelentkezik, és a legváltozatosabb variációkat eredményezi. Pl. a nazális eltűnését: *ḡump* 'hab' (VNYj. 103) ~ KANNISTO AL. *kup* 'Welle', P. *kup* id. (SUST. XLVI, 120); *rāṇḡ* 'felkiáltás, kurjantás, ordítás' (VNGy. III/2, 401) ~ *rāḡnāt* 'kiáltása' (VNGy. III, 123); a nazális hasonulás után a következő mássalhangzóhoz, pl. *tāṇḡ* 'a hal hátí úszószárnya' (VNGy. II/2, 707); (KANN.) Szo. *tāḡḡḡḡ ḡḡḡ ḡḡḡ* 'flossenbesetzten Fisch' (WVd. I, 341); AL. *khqnt* 'találni' ~ praes. sg. *khattēm* (VNYj. 172–3); a nazális eltűnésével egyidejűleg

¹³ Néhány példában azonban el is tűnhet. Pl. *kattaa* < **kanntaḡak* (vö. *kansi*); *tuta* (> *tuttava*, *tuttu* stb.). HAKULINEN: SKRK. I, 46.

megnyúlik vagy megrövidül a megelőző magánhangzó. Pl. *numpël* 'felé, -hoz-, -hez, -höz' ~ *nūpël* ua. (VNGy. II, 675; IV, 148, 284); *lūñs* 'siralom' ~ translativus *lūñsi* (VNYj. 7); *kēnt* 'sapka' (VNYj. 103) ~ KL. *ket* 'sapka', acc. *ketmē* (VNYj. 103); *ūñsi* 'gázol, átmegy a vízen' ~ *usti* 'átvonszol a vízen' (VNGy. II/2, 718). Természetesen a változatok kialakulásában nemcsak a fonetikai helyzetnek, hanem a nyelvjárási különbségeknek is szerepe van. Éppúgy az osztjákban is, ahol meglehetősen szórványos és főleg az *ηη* hangkapcsolatra kiterjedő jelenség. Pl. vog. *māñxw*, *šāurēp-mōñkhw* 'fejsze foka' ~ osztj. DN. *tāiəmoχ* (< *tāiəm moχ*), DT. *moχ* stb. 'Axtrücken' (TOIVONEN: FUF. XVI, 213); vog. *nāñx*, *nāñxāl* 'fölfelé' (VNGy. II, 673) ~ osztj. (KARJ.) DN. *nōχ* 'hinauf, auf' stb.; (KARJ.—TOIV.) ND. *xu'nt* 'äußere Birkenholzlage am Bügel des Bogens' ~ V. *kut: iŋχāl-ku't* 'obere Birkenholzlage am Bügel des Bogens' ~ vog. (KANN.) Szo. *χūsna* 'der aus Birkenholz bestehende Teil des Bogens' (LITOLA: SUST. CXXV, (Ravila emlékkönyv) 290—1).¹⁴

e) De nemcsak a finnugor, hanem a szláv nyelvekben is találkozunk denazalizációs jelenségekkel. Az ún. növekvő zöngésség elvének megfelelően [a nyílt szótagos tendencia érvényesítésével],¹⁵ az *am*, *em* mássalhangzó előtt nazoorális magánhangzóra (*ə*, *ɑ*, *ɛ*) válik. Pl. ószl. **rənka* (litv. *ranka*) > ószl. *rōka* (lengyel *ręka*) > or. *pyka*, cseh *ruka* 'kéz'; ósszl. **zombos* (< ieur. **ǵhombhos*) > ószl. *zobz* (lengyel *zab*) > or. *zyb*, cseh *zub* 'fog'.

A fenti példákból is láthatjuk, hogy sem a finnugor, sem pedig a szláv nyelvekben jelentkező denazalizációs jelenségek nem egyeztethetők, de még csak nem is állíthatók párhuzamba a permi és a magyar nyelveknek zöngésüléssel kísért¹⁶ és (néhány szórványos példát kivéve) minden nazális kapcsolatra kiterjedő és minden fonetikai helyzetben (szótőben, járulék előtt és járulékban) bekövetkező tendenciaszerű változásával.

Nézzük meg most néhány példán a permi és magyar denazalizációt!

*mp > b

Szótőben: m. *hab* ~ vog. *χump*, (KANN.) Szo. *χumb* 'Welle'; osztj. *χūmp* id.; mdM. *kombāldā*, E. *kumboldo* 'kibugyog; hullámozik, hullámszerűen mozog'; fi. *kumpua* 'kibugyog; habzik', zürj. *gibarni* 'scharenweise schwimmen (v. Fischen), wobei das Wasser sich kräuselt' stb. (vö. NYH⁷ 42; PAASONEN: Beitr. 105; FUV. 28). A többi egybevetésből vagy a magyar, vagy a permi tag hiányzik. Pl. *kebel* ~ vog. *kēmpli* ~ *kēpəl* 'ruhaszárny' (NYH.⁷ 159; *eb* ~ osztj. *əmp*, *ämp*', vog. *āmp* id. (NYH.⁷ 42); fi. *ampu*- 'ló' ~ votj. *ib* ua. (uo.).

Toldalékban: -mp közép fok jel: m. (R.) *idōsb*, *fejérb*, *nagyobb* stb. ~ zürj. (WIED.) *kañeb* 'verstohlen' (*kañ*, *kañ*, *kañ*, *kañön* 'im Stillen, verstohle-ner Weise'); (WICHM.) **ędęb* : *ędębtin* 'stärker, heftiger werden' (*ęd* 'Hitze,

¹⁴ További példákat l. BALOGH LÁSZLÓ: A manysi denazalizáció c. 1955-ben írt szakdolgozatában, aki igen gazdag példaanyagot mutatja be a vogul nyelvjárások denazalizációs jelenségeit. A dolgozat igen elmésen, sok tekintetben meggyőzően is fejtegeti a jelenség lélektani és fiziológiai okait, valamint lefolyásának módjait, különböző fonetikai környezetben és nyelvjárásban.

¹⁵ Dombrovsky József és Jánoska Sándor szóbeli közlése.

¹⁶ Ez azonban nyelvjárási különfejeményként (a permjában és votjában) el is maradhat.

Wärme, Kraft, Anstrengung' (FUF. I, 190); (W.—Uot.) Ud. *koreb* 'blattreich, dichtbelaubt' (*kor* 'Blatt') (példákat l. WICHM.: i. h.; UOTILA: Kons. 86—7, KÖVESI: Ősi képzők a permi nyelvekben [kézirat]; vö. fi. *parempa* 'jobb', lpN. *nùoràp* 'fiatalabb' stb.; NyH.⁷ 107).

A magyarban és permiben található nazálisos alakok (m. *homp*, *domb*; a permiekről l. UOTILA: Kons. 360—2) az egyes nyelvek külön életének számájára íródhatnak, és nyelvjárási különfejeménnyel, regresszióval, összetétellel stb. magyarázhatók.¹⁷ (Vö. a permire vonatkozóan UOTILA: i. h.).

**nt* > m. *d*, permi *d* (*t*)

Szótőben. Olyan etimológiánk, amelyben megtaláljuk a magyar és permi megfeleléseket is, igen kevés van. Pl. *köd* ~ votj. *kjd*: *tšjñ-kjd* 'gyenge köd, földi füst, pára' (*tšjñ* 'füst') [vö. szam. *kinta* 'füst'] (NyH.⁷ 141; FUV. 26); *fed*, *föd* ~ vog. *pent*-, *pänt*-, *pant*-. 'zumachen'; osztj. *pent*- id.; zürj. *pednñ* 'zumachen, zuschließen, bedecken'; votj. *podjñi*, *podnñi* 'zumachen' stb. (TOIVONEN: NyK. L, 453; NyH.⁷ 149; FUV. 78). A *tud*- ~ zürj. *təd*-; votj. *tod*-; fi. *tunte*- 'érez, ismer' [szam. *tumdau* 'megtud']; *ad* ~ zürj. *ud*- 'ítat, inni ad, megvendégel'; votj. *ud*- 'ítat, inni ad, italt nyújt, itallal megvendégel' stb.; vog. *on.das* 'segítség'; osztj. *on.tas* 'segítség, kárpótlás' — igék *-d*-jét általában fgr. **mt* megfelelőjének tartják (NyH.⁷ 41; FUV. 63—4, 72), ami azonban véleményem szerint még további vizsgálatot igényel.

A fgr. **nt*-re visszavezethető *lúd*, *had*, *ideg* szavaknak, valamint a fgr. **mt*-ből magyarázott *odu* és *vad* szavaknak nincsenek permi megfelelőik (vö. NyH.⁷ 40—41).

Néhány permi megfeleléssel rendelkező etimológiából hiányzik a magyar tag. Pl. zürj. *öd* 'hőség; erő; sietség'; votj. *edñ* 'erő' ~ fi. *into* 'buzgalom, lelkesedés, szenvedély'; votj. *šed* 'fekete, piszkos'; zürj. *šed* ua. ~ fi. *sona* 'trágya'; zürj. *kud*: *šin-k*. 'szemhéj' ~ fi. *kante*- 'fedél' (NyH.⁷ 40—1; FUV. 149); zürj.-votj. *gid* 'Schafstall' ~ fi. *kent(t)ä*; zürj. *bed*; votj. *bodñi*; cser. *pandä* 'Stock, Stab' (LAKÓ: Soin. klus. 23).

A toldalékokban (sorszámnév-, kicsinyítő és gyakorító képzőkben) jelentkező magyar és permi *-d* [a permják nyelvjárásban és votjákban *-t* is] megfelelésre bőséges példaanyag áll rendelkezésünkre a Nyelvhasználat 63, 94—5 és 99; GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen [a következőkben Wortb.] 51 kk.; UOTILA: Kons. 92—102; KÖVESI: kézirat. Pl.

harmad ~ zürj. *kuñmēd*; votj. *kññmeti*; fi. *kolmante*- (NyH.⁷ 99); *szád* vö. votj. *šu.šu-kwašmem* 'das Dursten, das Mundtrockensein'; vog. *sünt* 'Öffnung, Mündung' (PAASONEN: Beitr. 212; FUV. 58). (A permiben kivételként jelentkező nazálisos alakok magyarázatát l. UOTILA: Kons. 362—5).

**ñk* > m. *g*, permi *g* (*k*)

Szótőben: *ág* ~ zürj. *vug* 'nyél, fogantyú, fül (edényen)'; votj. *vug* 'akasztóív, fül (edényen)'; cser. *ongo* 'kampó, edény füle, kengyel (hótalpon)'; fi. *onke*- 'horog' (NyH.⁷ 39; LYTKIN: Voproszi jaz. 1953|5; 58; másképpen COLLINDER, aki az *ág* szót meg sem említi, a fi. *onki* és permi *vug* szavakat

¹⁷ Ma már a nyelvi jelenségeket a maguk történeti, társadalmi és rendszerszerű összefüggésükben vizsgáljuk, a teljes nyelvi valóság nézőpontjából.

pedig más-más indoeurópai előzményre vezeti vissza (FUV. 134, 139). (Az etimológia tagjainak bizonytalanságáról l. még TOIVONEN—ITKONEN: SKES. 55, 432); *mög* ~ zürj. Lu. *meg* 'Krümmung des Flusses'; votj. *meg* 'ein hinter mir od. beiseite liegender Ort'; vog. *moñxelti* 'umringen' stb. (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 200; UOTILA: Schr. 116); ? *bog* ~ zürj. *bugil* 'Büchel; Kugel'; vog. *pūñxláp*; osztj. *p'u'ñkäl* (WICHMANN: FUF. XIV, 96. Az etimológia bizonytalanságáról l. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 74 és LAKÓ: Soin. klus. 14). A *segít*, *vág*, *dug* szavaknak nincsenek permi megfelelőisei (vö. NyH.⁷ 39; FUV. 113, 120).

A toldalékokban (gyakorító képző, deverbális és denominális névszó-képző funkcióban) jelentkező *-g* képzőre gazdag példaanyagot találunk a NyH. 65, 88, 92 lapján.¹⁸ GYÖRKE: Wortb. 58 kk.; KÖVESI: kézirat).

Mint gyakorító képző a magyarban meg a permiben is főleg hangutánzó és hangfestő igéket képez, mint deverbális névszóképző nomen actionis és nomen acti jelentésű igeneveket. Pl. m. *csatlog*, *patlog*, *berreg*; zürj. (W.—Uot.) *tsolgini* 'rieselnd strömen', *bolgini* 'schwätzen, plappern'; votj. (WICHM.) G. *džorgili*, *džolgori* 'Sperling' ~ zürj. *džolgini* 'zwitschern' (WChr.² 54). (Példákat l. KÖVESI: kézirat.) [Figyelmet érdemel a funkció azonossága is!] m. *harag*, *világ*, *boldog*; zürj. *koreg* 'kérés' (< *kor-*); *poleg* 'félelem' (< *pol-*); votj. *šieg* 'étel' (*ši-* 'eszik') stb. (NyH.⁷ 89).

**ńś* (*ńś*, *ńś*) > m. *gy*, permi *ž* (*dž*)

A feltett fgr. **ńś* (*ńś*) denazalizációjának realizációjában már van különbség a magyar és permi nyelvek között. A permiben a nazális + zárhang kapcsolathoz hasonlóan a spirans utótagok is zöngésülnek, nazális elemük eltűnésével párhuzamosan: **ńś* (*ńś*) > *ž* (*dž*); **ńś* > *ž*. A magyarban ezzel szemben *gy* (? *ngy*) alakkkal találkozunk.

Szótóban: *agyar* (~ *acsarkodik*) ~ zürj. *vodžir*; votj. *vadžer*; vog. *anšar*; osztj. *ánžar* (NyH.⁷ 45; FUV. 71); *légý* ~ zürj. *lędž* 'bögöly'; votj. *ludž*, *luž* 'bögöly, dongólégý' (NyH.⁷ 45; FUV. 95); *húgy* 'csillag' ~ zürj. *kođžū*, *kođžul*; votj. *kidžili*, *kizili*; vog. *kōńš*, *χōs* [szam. *kindžikei*, *kinšiki*] (NyH.⁷ 141.; FUV. 15); *hugy* ~ zürj. (WIED.) *kudž* ~ *kudžal*; votj. *kjž* 'Urin'; vog. *ğunš* stb. (PAASONEN: Beitr. 171; FUV. 29).

Toldalékokban: Főképpen fa- és növénynevekből képzett helynevekben fordul elő, pl. *Szilvágý*, *Szilágý*, *Kórógý*, *Füzegý*, *Egregý*, *Nyárágý* — a *d* és *t* képzőkhöz hasonlóan. Szórványosan köznevekben is előfordul: *jobbágý*, *ormágý*, *szögý* 'sündisznó' (vö. D. BARTHA K.: Szóképzés, 104 irodalommal) és névmásokban: *igý*, *úgý*, *hogy* (vö. N. SEBESTYÉN I.: NyK. LII, 9; PAIS: MNy. LIV, 57 kk.).¹⁹

Akár véletlennek, akár párhuzamos fejlődésnek tekintsük is, akár — mint amire én gondolok — a hosszú kapcsolat egy fontos nyelvi bizonyítékának,

¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy SZINNYEI csak a *-g* gyakorító és deverbális névszó-képzőt származtatja **-ŋk*-ból, a *-g*-képzős denominális nomeneket (*balog*, *jog*, *kéreg*) fgr. **-kk* ~ *-k*-ból (NyH.⁷ 92). Ezek azonban éppúgy **-ŋk*-ra mennek vissza, mint a deverbális névszók (*harag*, *förgeteg*, *boldog* stb.) és nem *k* > *g* zöngésülés eredményei. Alapszavak *bal*, *jó*, **kér* nem fordult elő *k-s* változattal, mint pl. a *csergeteg* ~ *csergetek*, *avadék* ~ *avatég* stb.; vö. SZINNYEI: NyK. XLVI, 161; BARTHA: Szóképzés 71—2.

¹⁹ Másképpen MÉSZÖLY: MNy. XXXV, 150; NÉNYE. I. 337; NyK. XLVIII, 62 és BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba, akik a fgr. **l* affrikáció útján előállott alakváltoztatának tartják a *gy*-t.

fel kell figyelniük arra, hogy a m. *gy* permi megfelelői, a -*ž* (-*dž*), hasonló funkciókban jelentkeznek. Pl. növénynevekben: zürj. (WICHM.) I. Ud. Le. *zeridž* 'Schachtelhalm (equisetum)' (*žer* 'Hafer') (UOTILA: Kons. 158); (W. — UOT.) Ud. *tolidž* 'eine ziemlich hohe Wasserpflanze, erinnert an die wachsende Zwiebel', votj. (WICHM.) Sz. M. *emedž* 'Himbeere' ~ md. *inžeh* (UOTILA: Kons. 243 irodalommal; GYÖRKE: MNY. XXXVI, 40);²⁰ névmásokban: zürj; V. Sz. *sidž* 'so, ebenso' (< *si* 'er, sie, es', *kj dži* 'wie' (*kj*: *kj- mjn* 'wieviel')) votj. (WICHM.) *kj dži* 'wie'. Példákat l. UOTILA: Kons. 155; TOIVONEN: Affr. 174; N. SEBESTYÉN I. és PAIS D.: i. m.

A fgr. **nš* (**ntš*) megfelelőinek kérdése beleütközik a finnugor nyelvek egyik legnehezebb és máig sem tisztázott problémájába, az affrikáták kérdésébe. Erről eléggé részletesen írtam monográfiámban, felvetve annak lehetőségét, hogy mind a permi, mind a magyar affrikáták nem egyesek folytatásai a feltett (?) finnugor affrikátáknak, hanem különnyelvi fejlemények (ősspermi, előmagyar). Ennek megfelelően fejlődésük további szakaszaiban is eltérhetnek a várt fejlődésvonaltól. A permiben a denazalizáció után egy szabályszerű *ž* (*dž*) alak állt elő, a magyarban viszont *gy*. A *gy*-ről, amelynek magyarázataival sokáig adós maradt a nyelvtudomány, és amellyel kapcsolatban magam is hanghelyettesítésre gondoltam, ma már KNEZSA meggyőző magyarázata alapján (MNY. LVIII, 311) tudjuk, hogy az egy ugyancsak **dž*-nek hangzó ősmagyar affrikata középmagyar kori folytatója. (Hasonlóan már korábban KÁLMÁN BÉLA egyetemi előadásában.) Ez a hang később spirantikus elemének elvesztésével *d*-vé, majd *gy*-vé vált. Hogy ez a feltett **dž*-féle hang valóban létezett az ősmagyar, ómagyar, sőt talán a középmagyar hangrendszerben is, arról *o s z é t, b o l g á r - t ö r ö k é s s z l á v* jövevényszavaink tanúskodnak. Pl. m. *tölgy* (< *oszét* ~ iron. *töldz*, dig. *toldzæ*) (vö. A. JOKI: SUST. CXXV, 147. 2. jegyz.; az átvétel irányáról másként: magyar > *oszét* l. MOÓR: ALH. VI, 330); a bolgár-török *gyalom, gyapjú, gyékény, gyűrű, gyertya* stb. szavak, amelyek mind *ž*-s szókezdetre mutatnak (vö. GOMBOCZ: BTLw. 74—83), a szláv: óorosz *ledžanž* (< *ledo* 'műveletlen föld' + *-janin* népnévképző) (vö. KNEZSA: MNY. XLIII, 243; SzlJöv. 313). További példákat l. KNEZSA: MNY. LVIII, 310—11). A *dž, dž, ž* elemet tartalmazó jövevényszavak átvételkor a magyar *gy* még **dž*-nek hangozhatott, így a jövevényszavak beleilleszkedve a magyar nyelv hangrendszerébe részt vettek a spirantikus elem elvesztésének folyamatában.

2. Most még hátra van a kérdéses tendencia keletkezésének és lefolyásának időbeli rögzítése, valamint a lefolyás módjának a tisztázása a két rokon nyelvben, illetve nyelvcsoporthoz, az eddigiekben már kibontakozó kölcsönhatás elismertetése vagy legalábbis valószínűsítése céljából. Arról, hogy az előmagyarok és permiek, mint az ananyinói kultúra hordozói az i. e. I. évezredben kerültek szorosabb kapcsolatba egymással, már volt szó. Arról is, hogy a kapcsolat az előmagyarság lassú délnyugatra húzódásával sem szűnt meg, hanem tovább tartott egészen i. u. VII. sz.-ig. Erről a hosszú ideig tartó kapcsolatról szóegyeztetések (különösen növénynevek), hangtörténeti jelenségek

²⁰ Lehet, hogy a képző ezen szerephez az *-edž, -idž* mássalhangzóra végződő növény- és boggyónevek analógiájára jutott, pl. zürj. (WIED.) P. *komidž* 'Lauch' ~ vog. *koššm*; m. *hagyma*; zürj. I. *pelidž* 'Vogelbeere' ~ fi. *pihlaja*; m. *fagyal* (UOTILA: Kons. 157—8, 170). Megszilárdulása után esetleg átkerülhetett az előmagyarba is **-dž* > *gy* alakban

és alaktani elemek is tanúskodnak (vö. még LÁSZLÓ GY.: i. m. 30). Ez az utolsó évezred lehetett a legjelentősebb a magyar nyelv, illetve előmagyar nyelvjárás „permies” vonásainak kialakulásában.

Erre az időre helyezhető a denazalizáció tendenciájának kifejlődése a permiektől lakott területen és annak átterjedése az előmagyarság szállásterületére.²¹ De erre az időre tehető a folyamat kihangzása, befejeződése is.

Az utóbbira sokkal biztosabb nyelvi fogódzóink vannak mindkét rokon nyelvben, mint az előbbire.

A denazalizáció folyamata i. u. a VII–VIII. sz.-ban záródhatott le mindkét rokon nyelvben, illetve nyelvcsoporthoz, mert az ezen idő után átkerült jövevényszavak már nazálisos formában jelentkeznek. Bizonyítékul álljanak itt a magyarba átkerült honfoglalás előtti török és szláv jövevényszavak, valamint a permibe ezen idő után átvett vepsze és csuvas jövevényszavak. Pl.

1. m. *kender* [*kendür*] < ócsuv. *kändir* (vö. oszm. ujj. alt. tel. leb. sor.) ~ kun *chendir* 'der Hanf, der Flachs, das Hanfgewebe'; *tengely* < ócsuv. **tingil*; vö. oszm. *dingil* 'die Radachse'; mong. *tenyelik* 'l'essieu de la charrette'; *tenger* < ócsuv. **tängir*; vö. ujjur *tängiz*; kun *tengis* 'Meer' (vö. GOMBOCZ: BTIw.²² 92, 128). Ezek a szavak valamilyen ma már kihalt török nyelvből kerülhettek bele a magyarba, feltehetően a Baskiriából Levédiába vándorlás idején.

Ugyancsak nazálisos formában jelentkeznek legrégibb szláv jövevényszavaink. Így a már említett *lengyel*, amelyet a délorosz sztyeppén vándorolva vehettünk át az ott lakó szláv (óorosz) népektől. A *gomba*, *galamb*, *donga*, *dorong* stb. -féle átvételek már a honfoglalás utáni időkre datálhatók, de még a szláv denazalizáció megtörténte (XI. sz.) előtt kerülhettek bele nyelvünkbe.

2. A permiben a denazalizációs folyamat kihangzása egybeesik a permii népek különválásával, amit általában a volgai-bolgár birodalom megalakulása utáni időkre [időszámításunk után VIII. sz.] szoktak helyezni.²³ A két permii nyelv külön életében átkerült jövevényszavak ugyanis már megőrzik nazális elemüket. Pl. zürj. Ud. *karandis* 'Zuber' < vepsze *kerandez* id.,²⁴ votj. Sz. *kemdele*, *kandelem*, (WIED.) *kangelem* 'Zeuge' < csuv. *kündelän* id.; (WICHM.) MU. *tingili*, (ISL.) J. *tingili* stb. 'Achse (eines Rades)' < csuv. (AŠM.) *tengeal* id. m. *tengely* (vö. WICHM.: TLP. 71, 107; LYTKIN: Ist. Gr. 92).

Érdekes azonban, hogy a permii nép együttélésének utolsó szakaszában még eleven és ható erő lehetett a denazalizáció, mert az akkor átkerült bolgár-török jövevényszavak még részt vettek a folyamatban. Pl.

zürj. (WICHM.) Ud. V. Pecs. Sz. *gob*; votj. G. M. J. *gubi*, MU. *gibi* 'Pilz, Schwamm' < csuv. (AŠM.) *komba*, *kimba* id.; zürj. *kud* 'Korb, Schachtel, Kasten' ~ votj. G. *kudŕi* '(Saat) korb' < csuv. (AŠM.) *kundŕi* 'Korb von Rinde' (vö.

²¹ PAIS szerint a tendencia a „permies nyelvjárásból” került az „ugoros”-ba (Nyelv. Ért. V, 64).

²² Hasonlóan régebbi munkájában: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink 60, 85; utóbbiban azonban a *kender* és *tengely* szavakkal kapcsolatban ujjur eredetre gondol.

²³ Ez az időpont MOLNÁR E. szerint a magyarság baskíriai korszakának vége is egyúttal (Őstört. 127).

²⁴ Vö. ZSIRAI: Fgr. Rok. 212, LYTKIN: Историческая грамматика коми языка 91- = Ist. Gr.; Из истории словарного состава пермских языков (Вопросы языкознания 1953/5, 65)- = Vorpr.; Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах, 183.

WICHM.: TLP. 57, 76, 129, 139; MOÓR: ALH. II, 425 l. jegyz., LYTKIN: Vopr. 1953/5, 61; Ist. Gr. 91—2).

Ez arra mutat, hogy feltehetően az elszakadás, az ősi szállásterülettől való eltávolodás, idegen környezetbe kerülés csökkentette annak a tendenciának hatóerejét, amelyet a belső fiziológiai és pszichológiai feltételek mellett még a földrajzi közelség is hosszú ideig fenntartott a permiek és magyarok elődeinek nyelvjárásában.

MOÓR ELEMÉR is a 650 körül időkre helyezi a denazalizáció befejeződését a magyarban. Mint mondja, az első török jövevényszavak megjelenése előtt záródhatott le (Nyr. LXXIII, 80). Az általa megadott időpont nagyjából megfelel a mi elgondolásunknak is, azzal a különbséggel, hogy mi az említett török jövevényszavakat (*kender, tengely, tenger*) nem soroljuk a török jövevényszavak első rétegébe, hanem a másodikba. Az elsőbe a *hód, hatyú, szó* szavak tartoznak, amelyeket eleink még az ugor együttélés korában, tehát az időszámításunk előtti I. évezredben vehettek át török (? altaji) népektől, akikkel a „prém útjának” közelében lakva (vö. LIGETI: MÖst. 54 kk., BÁRCZI: I. OK. II, 349; SZ. KISPÁL M., uo. 361) kereskedelmi kapcsolatban állhattak. Ezen ősi kapcsolattal szemben a kutatók egy része meglehetősen szkeptikus álláspontot foglal el (pl. PAASONEN: FUF. II, 102; KANNISTO: FUF. XVII, 235; MOÓR E.: ALH. VIII, 70, kk. 255 kk. és talán bizonyos mértékben HAJDÚ P. is: Fgr. népek és nyelvek 80). Az erre vonatkozó történeti adatokat kétségesnek, bizonytalannak tartják, nyelvi nyomait pedig elégtelennek. Ha azonban a jelen kutatásokban egyre erősebb hangot kapó felfogás az ugoroknak az Urálon túlra is átnyúló ősi szállásterületéről²⁵ őstörténészeink és nyelvészeink legszélesebb rétegeiben is elfogadásra talál, akkor ezen ősi kapcsolat kérdése új megvilágításba helyezhet számos nyelvészeti, művelődéstörténeti, néprajzi és antropológiai kérdést is. Így többek között a most tárgyalt nyelvi jelenség kezdetének datálása szempontjából is igen fontos két szónak az eredetét. Ez a két szó a *hód* és az *ugor* népnév.

1. Az előbbi a kutatók zöme az ugor együttélés korából való átvételnek tartja (vö. NÉMETH GY.: NyK. XLVII, 77; ZSIRAI: NyK. XLVII, 449 jegyzet; BÁRCZI: I. OK. II, 348—49). Közelebbről az ananyinói kor legelejéről vagy az azt megelőző időszakból (l. HAJDÚ P.: MKE. 44; másképpen SZ. KISPÁL: i. m. 362, aki az ananyinói kor végére, i. e. IV—II. sz-ra helyezi a török átvétel időpontját).

A m. *hód*, osztj. *χundīl* 'Maulwurf', vog. *χūntēl*, *khontēl* 'Biber' egy török **qund*-tövé szónak (vö. kirg. oszm. csag. *qunduz* 'Biber', (kirg.) 'Fischotter' stb., csuv. *χāndār* 'hódprém' (vö. BÁRCZI, i. m. 349 irodalommal) az átvétele. Ez a szó a kereskedelmi kapcsolatok révén került át az ugorba, és szorította ki a *majava* szócsaládhoz tartozó, de az ugor nyelvekben tabuból nem használt finnugor megfelelőt. Hasonlóan nyilatkozik MOÓR E. is, aki azonban hangtani megfontolásokból nem a törökhöz, hanem valamilyen ismeretlen eredetű ázsiai vadász-halász néphez (a *por* frátria kialakítóihoz) kapcsolja a kérdéses szót, több ismeretlen ugor eredetű szóval együtt (ALH. VIII, 71—2; 253—72).

²⁵ L. erről ZSIRAI: Fgr. Rok. 150; GYÖRFFY: 1951/II. félévi egyetemi előadásai; SZ. KISPÁL M.: I. OK. II, 362; HAJDÚ P.: MKE. 21; Fgr. népek és nyelvek 38; MOLNÁR E.: i. m. 101; legújabban HERODOTOS és HELLANIKOS adatait TOMASCHEK és HARMATTA alapján újraértékelve és a szovjet régészet eredményeire támaszkodva LÁSZLÓ GY.: i. m. 25—7, 111 kk.

Bármelyik felfogás bizonyul is idők folyamán helyesnek, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az átvételkor a fgr. **nt* kapcsolat az ugarság előmagyar nyelvjárásában már **nd*-re válhatott, tehát eljutott a denazalizáció első fázisához. Így a török vagy altaji jövevényszó beleilleszkedve az előmagyar nyelvjárás hangrendszerébe, részt vett a denazalizáció folyamatának további szakaszaiban (**nd* > *~ *d* > *d*). Hasonlóan BÁRCZI: MNY. LVIII, 4–5.

Az ugor népnévnek a bolgár-török *onogur* törzsnévből való származtatásában (vö. ZSIRAI: Fgr. Rok. 144) és HERODOTOS *jyrka* népnévvel való azonosításában — ha még vannak is tisztázatlan mozzanatok a magyarázatokban — mégis megtalálhatjuk nyomát a már említett ősi ugor-török érintkezésnek. És talán a denazalizáció megindulásának időpontjára vonatkozóan is értékes adalékkal szolgálhat, vagy legalábbis kiegészítheti az eddigi igen sovány bizonyító anyagot.

Sajnos az ugyancsak e korra vagy valamivel előbbre helyezhető *i r á n i* (szkíta, szarmata) jövevényszavak közül nem találunk nazális + zárhang (v. spirans) kapcsolatúakat,²⁶ csupán olyanokat, amelyek a finnugor szóbelseji, illetve szóvégi zárhangok ősmagyar kori állapotáról adnak képet; a zöngétlen zárhangok zöngésüléséről, illetve spirantizálódásáról. Ilyenek pl. a *fizet*, *tiz*, *száz*, *nemez*, *búz*. A denazalizációs folyamat kronológiája szempontjából azonban ezeknek is igen fontos a szerepük. Ezek ugyanis az iráni jövevényszavak azon ősi, feltehetően *ő s i r á n i* vagy *ó i r á n i* rétegéhez tartoznak, amelyek kereskedelmi kapcsolatra utalnak. Tehát szintén az anyanyinói kor kezdeti szakaszára vagy az azt megelőző időkre datálhatók.²⁷ Ennél későbbi időpontra tehető a denazalizáció megindulása vagy legalábbis az első fázisig (**mp* > **mb*; **nt* > **nd*; **ŋk* > **ŋg*; l. erről MOÓR: ALH. II, 75–6; LAKÓ: Soin. klus. 20 kk.; BÁRCZI: MNY. LVIII, 4) való eljutása. A nazális kapcsolatból keletkezett zöngés zárhangok ugyanis különben részt vettek volna a spirantizálódási folyamatban. Megmaradásuk éppen azt igazolja, hogy a finnugor zöngétlen zárhangok spirantizálódása idején még nazális kapcsolatban vagy legalábbis nazalizáltan ejtett magánhangzó mellett álltak.²⁸

Ha tehát az említett ősiráni jövevényszavak i. e. VIII. sz. előtti átvételre vallanak, akkor a denazalizáció megindulása az i. e. VIII. sz. utáni időkre tehető.

Így tehát az iráni jövevényszavak is elvezettek ahhoz az időponthoz, amelyre a török jövevényszavak legrégebbi rétegéhez tartozó *hód*, (?) *ugor* szavak is mutattak, az anyanyinói kor kezdetéhez.

2. De ehhez a korszakhoz vezetnek el bennünket a *permi* nyelvek *ő s i r á n i* jövevényszavai is, amelyek a permi együttélés korai szakaszában, tehát i. e. I. évezred első századaiban kerültek bele a zürjének és votjákok elődeinek nyelvébe. Ilyenek pl.

zürj. (WIED.) *pad* : *pad-vež* = *tuj-vež* 'cross-roads'; *pad-vežōn* = *tuj-vežōn* 'crosswise' (*tuj* 'way, path'; *vež* 'cross') ~ osztj. *pant* 'way' ~ szkr. *panthan-*, *panthā-* 'road, way, path' stb. (COLLINDER: FUV. 135; a szóról l. még LYTKIN: Vopr. 1953/5, 59, Ist. Gr. 91); (?) zürj. *pydōs*, *pydes* 'bottom; sediment, grounds',

²⁶ Esetleg az *ág* szó, ha a fi. *onki*; zürj. votj. *vug* szavakkal összetartozik (l. fent).

²⁷ HARMATTA szerint az ősiráni jövevényszavak átvételének korszaka az i. e. VIII. sz.-ban záródhatott le (Nyelvt. Ért. V, 29).

²⁸ Utóbbi lehetőségre BÁRCZI utal (i. m. 4). Hasonlóan már korábban MOÓR E. (ALH. II, 425).

votj. *pydes*, osztj. *pundaš* 'bottom the lowest (or hindmost) part' ~ pali *bundha* = szkr. *budhna-* 'bottom, depth, lowest part' stb. (FUV. 135; az iráni eredetről kételkedve ITKONEN: FUF. XXVIII, 78); votj. *egir* ~ zürj. *egir* 'szén' ~ óind. *aṅgāra* id. (vö. LYTKIN: Vopr. 1953/5, 59).

A votj. *andan*, zürj. *jemdon* > vog. Szo. *jēmtan*, FL. *jēmtan* 'Stahl' szót JOKI késői oszét eredetű kultúrszónak tartja, ami akkor került be a permi nyelvekbe, amikor a denazalizáció már befejeződött (SUST. CXXV, Ravila eml. 149—50). Ez már ahhoz a fiatalabb iráni (oszét) jövevényszó-réteghez tartozik, mely többek között az *ezüst*, *kard*, *vért* szavakkal gazdagította az előmagyar és permi nyelvjáráásokat, a vas és más fémek (arany, ezüst, réz, ólom) terjedő használatával párhuzamosan.²⁹ Feltehetően a két nép elválását megelőző időkben vagy közvetlenül utána, a vándorlások kezdetén kerültek bele a kérdéses nyelvekbe.

Meg kell állapítanunk, hogy az ugor nyelvekben megtalálható ősi török jövevényszó-réteg hiányzik a permi nyelvekből, annak bizonyságaként, hogy ez a hatás csak az Urál mindkét lejtőjén élő csoportot érte közvetlenül,³⁰ a permiekhez azonban már nem jutott el.

Mindezek alapján tehát nincsen akadályja annak, hogy a magyar és permi denazalizációs folyamat megindulását az i. e. VIII. sz. Körüli időkbe tegyük.³¹ A tendencia központja a permiektől lakott terület lehetett, és onnan terjedt át az ugor csoport ama szállásterületére, ahol a magyarok elődei laktak. A folyamat lezáródása i. u. VII—VIII. sz.-ra tehető, az említett népek külön életének kezdeti szakaszaira.

A folyamat lezajlásának módját illetően — úgy vélem — nyugodtan elfogadhatjuk a MOÓR E.—LAKÓ és BÁRCZI-féle fejlődési vonalat (l. fent). A denazalizációt minden bizonnyal megelőzte a nazálissal kapcsolatos zárhang vagy réshang zöngésülése. De hogy egy későbbi fázisban ez együtt járt volna-e a megelőző magánhangzó nazalizált ejtésével (l. erről MOÓR E.: Nyr. LXXII, 24; BÁRCZI: MNy. LVIII., 5), az elképzelhető ugyan, de nem igazolható. Igaz, hogy finnségi analógiák is támogatnák ezt a feltevést (l. fent a karjalai és vepsze alakokat), de sem a permiből, sem a magyarból nem mutatható ki a fejlődés ezen fokozata. A zürjénben jelentkezik ugyan egy illab.-veláris magánhangzó (*i*, *e*) az **mp*, **nt*, **ŋk* kapcsolatokból keletkezett *b*, *d* és *g*-k előtt, de csak képzőkben, és ott is nyelvjárási eltérésben *i*, *e*-vel váltokozva. Pl. (WICHM.) Ud. V. Sz. *turb*, I. AI. *turb* 'Schneegestöber, Schneesturm'. A votjában pedig általában illab.-palatális magánhangzókkal találkozunk ugyanilyen hanghelyzetben. Pl. (WICHM.) U. MU. J. M. G. *dumet*, (MUNK.) Sz. K. *dumät* 'Band, Kette, Strick' (vö. UOTILA: Kons. 86, 98; példákat l. még KÖVESI: kézirat).

Erre, valamint a denazalizáció okának kérdésére még feleletet vár a nyelvtudomány. Hogy idegen hatásra kellene-e gondolnunk³² vagy valamilyen belső nyelvi fejlődésre (simább, könnyebb ejtésre törekvés?) — nem tudjuk egyelőre.

²⁹ Az iráni jövevényszavak ezen későbbi rétegről igen behatóan értekezik JOKI említett tanulmányában (SUST. CXXV, 150—7).

³⁰ Vö. HERÓDOTOS *argempeioiok* nevezetű népét (GYÖRFFY Gy.: i. m. 22, 205 10. jegyzet).

³¹ Lehet, hogy csirái megvoltak már a finnugor korban is, erre mutatnának a finnségi, lapp és ugor nyelvek hasonló jelenségei.

³² Vö. MOÓR E.: ALH. II, 15 kk. 424—5.

A fentiekben vázoltakat nem szántam PAIS szavaival élve (Nyelvt. Ért. V, 56) „őstörténeti regény”-nek vagy „novellá”-nak, még ha egyes részletei, ahol a nyelvi adatok mellett még fantáziámra is támaszkodtam — ezt a lát-szatot is keltik.

Egy máig is még nyitott kérdés kutatását akartam történeti forrásokra és nyelvi adatokra támaszkodva helyes irányba terelni, mert PAISHOZ csatla-kozva: „Titokban [én is] bízom abban, hogy a további vizsgálódások folytán egyik-másik novellarészletem esetleg valószínűséggé erősödhetik, vagy ha nem, az ellentmondást és cáfolatot kihíva, előresegíthet bennünket — engem vagy másokat — az igazság felé való haladásunkban.” (I. m. 57.)

A. KÖVESI MAGDA

Zur Frage der sogenannten „permischen” Züge des vorungarischen Dialektes

Verfasserin versucht die schon lange umstrittene Frage der permischen-ungarischen „engeren” Beziehungen (die sog. „permischen” Züge oder Schicht der vorungarischen Sprache) von der Seite einer gemeinsamen Lauterscheinung: der Denasalisation zu erfassen und zu untersuchen.

Auf ähnliche Lauterscheinungen der näheren und fernerer verwandten Sprachen (baltisch-finnisch, obugrisch, lappisch, samojedisch) sogar nicht Verwandtsprachen (slawisch) hinweisend, lenkt sie die Aufmerksamkeit auf diejenigen Unterschiede hin, die geeignet sind, diese Erscheinungen von denen der permischen und ungarischen streng zu trennen. In den letztgenannten Sprachen bezieht sich die Denasalisation auf jede Nasalverbindung [*mp*, *nt*, *ŋk*, *ns*, *ńś* (*ńśś*) usw.] und hat zur Folge das Stimmhaftwerden des zweiten Komponenten, während sie in den Vorherigen eine sporadische und von pho-netischen oder mundartlichen Gründen abhängende Erscheinung ist.

Die vollständige Übereinstimmung im Verlauf des Prozesses ist weder ein Spiel des Zufalls noch eine Paralellentwicklung in den Sprachen der Permier und Ungarn, sondern wie es Verfasserin auf die diesbezüglichen historischen, kulturgeschichtlichen, etnografischen und sprachgeschichtlichen Forschungen fußend — mit Hilfe der beiden Sprachen (bzw. Sprachgruppen) zu beweisen versucht — eine räumlich und zeitlich eng verknüpfbare Laut-erscheinung. Eine räumliche Beziehung ist durch die Nachbarschaft ihrer älteren (uralischen und finnisch-ugrischen) Wohnsitze schon seit dem III. Jt. v. u. Z. gegeben und daß diese Beziehungen kulturelle und sprachliche Folgen hatten, dafür haben wir feste Beweise. Einer dieser Beweise ist eben die besprochene Lauttendenz, die Denasalisation, welche sich zeitlich dann abspielte als die Beziehungen der Permier und Ugrier (bes. Vorungarn) enger und reger wurden und diese Zeit war die ananjinoische Periode und die darauf folgenden Jahrhunderte. Der nähere Zeitraum wäre nach der Beweisführung der Ver-fasserin die Zeit von der Mitte der anj. Periode (V—IV. Jh. v. u. Z.) bis zum VII—VIII. Jh. nach u. Z. Der Abklang dieses Prozesses erfolgte nach der voll-ständigen Loslösung der beiden Volksgruppen.

A. MAGDA KÖVESI

Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről

I.

1. A fenti nyelvjárást a nyelvészeti szakirodalomban általában abaúji ő-ző nyelvjárásnak vagy abaúji ő-ző nyelvszigetnek nevezik, mivel a nyelvjárás legszembetűnőbb jelensége az ő-nek *e* rovására való megterhelése. Elsősorban ez különíti el a Hernád völgyi és a palócos nyelvjárástól, kelet felé pedig az észak-keleti nyílt *e*-ző nyelvjárástól. Ennek az elnevezésnek tehát kétségtelenül van alapja. Emellett azonban figyelmet érdemelnek a nyelvjárás egyéb hangtani sajátosságai is. Ezért tűztük ki célul a magánhangzó-állomány bemutatását. Nem törekszünk teljességre, mivel nem áll módunkban, hogy évekig végezzünk még részlettanulmányokat. Az a célunk, hogy a rendelkezésünkre álló saját anyagunk alapján áttekintő képet adjunk a nyelvjárás legfontosabb hangtani — jelen esetben a magánhangzó-rendszer — sajátosságairól.

A nyelvjárás magánhangzó-állományával foglalkozó cikkek, tanulmányok stb. száma meglehetősen gyér. BALASSA, könyvének „Zemplén-abaúji nyelvjárás” c. fejezetében, még nem tud az itteni ő-ző nyelvjárás létezéséről (A magyar nyelvjárások. Bp., 1891. 69). Már emiatt is igazat kell adnunk BENKŐnek, hogy a BALASSA-féle nyelvjárásfelosztás felülvizsgálatra szorul (I. OK. VII., 520). De valamivel később már ilyesfajta sorokat olvashatunk a DR. SZIKLAY—DR. BOROVSKY által írt Magyarország vármegyei és városai, Abauj-Torna vármegye és Kassa. Bp., 1896. c. könyvben: „a megye Abauj-Torna középrészén meg szerteszét szórva Somogy és Zala délnyugati részén honos nyelvalakokkal és tájszókkal találkozunk, főképp a füzéri járás déli részében . . .”

„Itt ő-ző [!] nyelv él, akár mint déli Somogyban, Zalában vagy Kecskemét és Szeged táján, de alakjait tekintve, inkább a dunántúlival atyafi nyelv. Abaújvár környékének lakosa, így a szomszéd pányoki és nyíri embör is a böcsületét keresi, azt mondja mögyök pöntökön, mõntem vóna keddõn is, ha nem esõtt vóna” (i. m. 246). Mindebből minket az a tény érdekel, hogy a szerzők fölfigyeltek az ő-zésnek a meglétére.

HORGER A magyar nyelvjárások (Bp., 1934) megírásakor már SZEMKŐ cikkére (Egy abaújmegyei ő-ző nyelvjárás. Hangtani és alaktani vázlat. Nyr. XXXIII, 10–24; NyF. 13. sz. 32–46) támaszkodhatott, és megrajzolhatta a füzéri nyelvjárás jellemző sajátosságait. Megemlíti, hogy „a harmadik ő-ző vidék Abaúj m.-nek füzéri járása (Kassától délkeletre) . . .” (i. m. 68).

SZEMKŐ említett cikke a Csehszlovákiához tartozó hét község nyelvének alapos megfigyelésen alapuló jellemzését adja. Közölt adatai mindmáig hite-

lesnek és megbízhatónak tekinthetők. Hangtana meglehetősen bő, de feldolgozásának, eljárásának alapja az, hogy „ízes sajátságokat, csemegéket közöl” (vö. DEME: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp. 1949. 15). Mégis ez az egyetlen olyan cikk, amely rendszeresen vizsgálta a nyelvjárás hangállományát. Ha feldolgozási módszerét nem is fogadjuk el, mivel sokszor csak annyit ír, hogy „i h. ö áll” (és közli adatait), annyit feltétlenül el kell ismernünk, hogy értékes és máig megbízható anyagot tett közzé.

Ez után már minden összefoglaló jellegű nyelvjárástani munka tud a nyelvjárás létezéséről (I. KÁLMÁN BÉLA: A mai magyar nyelvjárások. Bp. 1951. 27; BENKŐ LORÁND: Magyar nyelvjárástörténet. Bp. 1957. 19 stb.).

Figyelmet érdemelnek a Magyar Nyelvatlasz csehszlovákiai és hazai gyűjtéseiből közzétett cikkek is (IMRE S. — KÁLMÁN B., MNy. LI., 503; MNyj. IV., 173). A teljes anyag felhasználása a munka közlésének híján nehézségekbe ütközik. Nagyszalánc és Magyarbód anyagát SZÉPE GYÖRGY segítségével mégis sikerült kijegyeznem a Magyar Nyelvatlasz gyűjtőfüzeteiből. Ezeket fel is használtam Nsz. és Mb. jelzéssel.

• A nyelvjárás legfontosabb hangtani jellegzetességének, az ö-zésnek egy falu nyelvjárásán belüli vizsgálata is megtörtént (NYÍRKOS: Az abaúji Pusztafalu ö-zése. MNyj. V., 153).

A fenti áttekintésből csak meglehetősen gyér számú tanulmány ötlük szemünkbe. Pedig figyelmet érdemel e nyelvjárás vizsgálata már csak azért is, mert nyelvjárás-sziget, több nyelvjárás érintkező pontján fekszik, és alapul szolgálhatna a nyelvjárási keveredés és elkülönülés vizsgálatához is. Minden bizonnyal ilyen nyelvjárási hatással, illetve keveredéssel magyarázható, hogy a zárt, *ē* használata meglehetősen alárendelt szerepű, márpedig korábban valószínűleg nagyobb megterheltségű hang lehetett. Ez a megterheltség-csökkenés talán a délkelet felől terjedő *e*-zó nyelvjárás hatásának tulajdonítható.

Jelen cikkemben a nyelvjárás magánhangzó-rendszerének bemutatását tűztam ki célul. Ennek alapján el tudjuk különíteni a nyelvjárást más nyelvjárásoktól, és meg tudjuk vonni határait. Bemutathatjuk tehát a nyelvjárást mint a nemzeti nyelv területileg elkülönült beszélt változatának egyik részegységét.

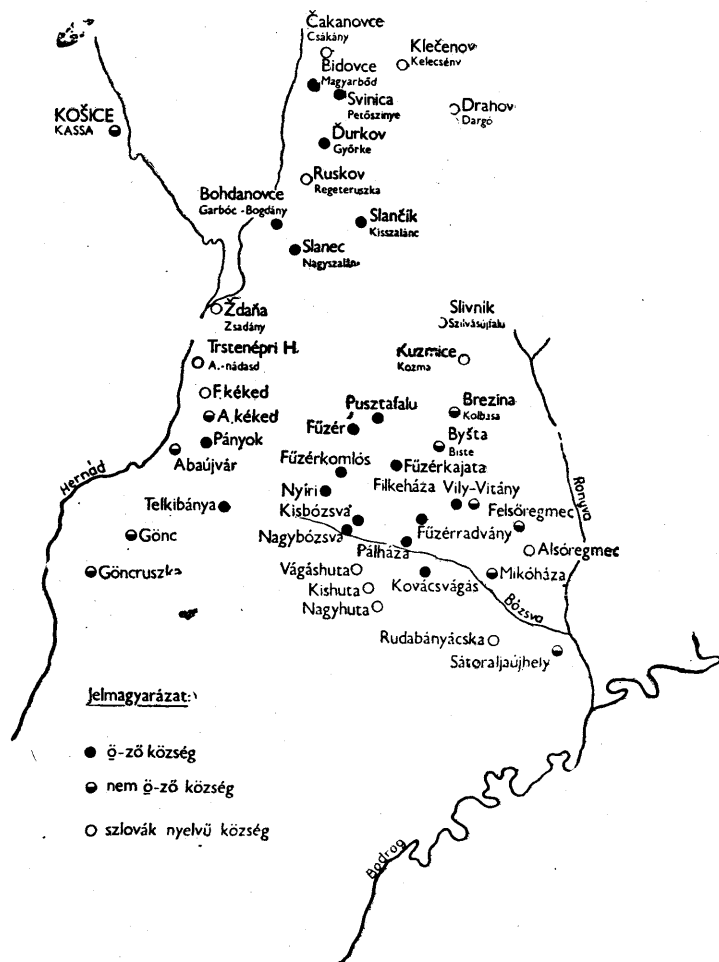
2. A nyelvjárás kiterjedése, az abaúji ö-ző nyelvjárás határai

SZEMKŐ gyűjtése (i. h.), a Magyar Nyelvatlasz anyaga (IMRE S. — KÁLMÁN B. nagyszalánci és magyarbódi kérdőfüzetei, a MNy. és a MNyj. idézett helyein közölt adatai), valamint saját gyűjtésem és értesülesem alapján a következő falvakban tapasztalható ö-zés. Csehszlovákiában: Magyarbód (Bidovce), Pető-Szinye (Svinica), Garbócz-Bogdány (Bohdanovce), Nagyszalánc (Slanec), Rákos (Rakoš), Györke (D'urkov) és Kisszalánc (Slančik). Magyarországon: Füzér, Pusztafalu, Füzérkomlós, Füzérkajata, Pányok, Füzérradvány, Nagybózsza, Kisbózsza, Nyiri, Telkibánya, Kovácsvágás, Pálháza és Vily-Vitány.

Vily-Vitánnal kapcsolatban viszont meg kell jegyeznünk, hogy csak a vilyi rész ö-ző, a vitányi nem. Ezt egy mikóházi adatközlő adata is igazolja: „Vily-Vitányról annyit tudok mondani, hogy aszongya, hogy a vitányi azt mondja, hogy kell, a vilyi meg azt mondja, hogy köll” (BALASSA IVÁN DR. szíves közlése; a mondatot magnetofonról jegyezte ugyan le, de nem törekedett pontos átírássra).

A falvak elhelyezkedése a következő: l. a mellékelt térképet.

AZ ABAÚJI Ő-ZÓ NYELVSZIGET KITERJEDÉSE

Térképünk alapján megállapíthatjuk tehát, hogy nyugatról a Hernád és az Ósva patak a határ, északon a szlovák lakosságú Csákány, Kelecsény és Dargó között húzható vonal. Keleten nehezebb meghúzni a határt, nagyjából szintén a Dargótól Bistéig húzódó sáv. Délen a Bózsza pataktól északra eső rész, kivéve a patakon inneni (délre levő) Kovácsvágást.

Nyugatról palócos jellegű nyelvjárással érintkeznek, északról és részben keletről a szlovák nyelvvel, délről és keletről pedig az *e-zó* keleti nyelvjárással.

Érdekes, hogy területileg nem függ össze szorosan a nyelvsziget, mivel kelet–nyugati irányban átszeli egy szlovák nyelvű területsáv a Szilvásújfalu, Kozma vonaltól a Zsadány, Nádasd vonalig. Természetesen ennek ellenére a két, egymástól területileg elválasztott községsoport lakóinak nyelve szinte

teljesen azonos. Ő-zés szempontjából teljes egyezést mutatnak egymással. Magyarbód nyelve viszont az ő-zést kivéve a palócos nyelvjárásterülettel tart rokonságot (pl. az *á* és *ā* hang használata tekintetében).

3. Művelődési viszonyok

A fenti területhez tartozó falvak lakói főként földműveléssel foglalkoznak. A Magyarországon elhelyezkedő fenti ő-ző községeknek a mezőgazdasági területe az egész földterületnek 98%-a (Magyar városok és községek. Bp., 1958. Közg. és Jogi Könyvkiadó). A hegyoldalakon elhelyezkedő föld meglehetősen gyenge minőségű, helyenként tűrhető (I. TAGÁN GALIMDZSÁN: Pusztafalu gazdálkodása. Népr. Ért. XXXI, 142; MOLNÁR ISTVÁN: Pusztafalutól Karcsaig. Bp., 1953. 5; PÉCSI—SÁRFALVY: Magyarország földrajza. Bp., 1960. 161 stb.). A legnagyobbbrészt dombos, kőves területen levő szántók megművelése sokszor hihetetlen energiát kíván embertől és állattól egyaránt. A kemény munka nem mindig hozza meg gyümölcsét. A fejlettebb gépi technika alkalmazásának útjában sok helyen a szó szoros értelmében a meredek part áll. Az erdőkitermelés és a kaolinbányászat is sok embernek ad kenyeret (MOLNÁR I.: i. m.).¹ Régebben, nyaranként lejártak az „Alfödre” — pontosabban a Bodroghözbe vagy Sárospatak, Szerencs környékére — képébe mindaddig, míg náluk, otthon, az éghajlati viszonyok következményeként későbbre tolódó aratás meg nem kezdődött. Ez egyik lehetősége volt annak, hogy az *e-ző* nyelvjárás hasson beszédükre.

Művelődési szempontból meg kell említenünk, hogy az utóbbi időben gyorsan növekszik a rádió, az öntevékeny csoportok, szervezetek (KISZ), valamint az újságok stb. művelődést terjesztő akcióinak hatása. Úgyisntén növekszik a mozié, mivel bizonyos időközönként vándormozi keresi föl a falvakat. Pálházán, Pányokon és Kovácsvágáson viszont már állandó mozi is van. Ez is őrli a nyelvjárást, fokról fokra elősegíti a nyelvjárás hangállományának némi megváltozását (az ő gyakoriságának csökkenését).

A fiatalok közül még ma is sokan eljárnak dolgozni városba (nemcsak Sátoraljaúj helybe, hanem távolabbra is), de otthoni lakosok. Szintén egy ér, melyen beszivároghat a köznyelv.

Végül, de nem utolsó sorban számolnunk kell az iskoláztatás óriási mérvű elterjedésével, az iskolásoknak a falu nyelvére gyakorolt hatásával (mivel sokan bejáró középiskolások és naponta hazajárnak). Gyűjtés közben nem egy esetben voltam tanúja annak, hogy az iskolás fiú vagy lány „kijavította” szüleit; és bár a legtöbbször tapintatosan, de a szülőkből így is igyekezetet ébreszt a köznyelvi, városias beszéd elsajátítása iránt.

Ezek tehát azok a körülmények, amelyek megfigyelésem szerint feltétlenül hatnak a gyűjtőterületen lakó adatközlők nyelvére.

4. A nyelvjárási hangtani monográfia néhány kérdése

Mivel a nyelvjárás magánhangzó-rendszerének bemutatása a céltom, rögtön szembe kell néznünk az igen sokat vitatott *módszer* kérdésével.

Eddigi nyelvjárástani irodalmunkban háromféle feldolgozási módszerrel találkoztunk. Az egyik ezek közül az ún. *leíró módszer*, a szinkrón nyelvvizsgálat, a másik a *történeti módszer*, a diakrón nyelvvizsgálat, a harmadik pedig a *hasonlító* jellegű nyelvvizsgálati mód.

¹ Adataim csak a Magyarországon elterülő községekre vonatkoznak.

Hadd jegyezzük meg már itt, hogy a három módszer, a három szempont nem egyenértékű egymással. A *hasonlító* típusú tanulmányok különválasztása és önálló módszerként való alkalmazása az előző kettő mellett, elméleti szempontból nem helyes, mivel a szinkrón nyelvvizsgálat magába foglalhatja és rendszerint magába is foglalja a köznyelvhez vagy más nyelvjáráshoz történő hasonlítást, illetve viszonyítást. Tehát DEME nézetét, amely szerint „a túlságosan szűk leíró s a nehéz és kétes eredményű történeti módszer helyett a monográfiákban a hasonlító módszer látszik legcélszerűbbnek” (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949. 18; A magyar nyelvjáráshoz néhány kérdése. Bp., 1953. 145) úgy módosíthatjuk, hogy a hasonlítás módszerét a leíró vagy történeti vizsgálaton belül, a leíró és történeti nyelvvizsgálat során tartjuk alkalmazhatónak.

Eszerint a feldolgozás módjai a következőképpen alakulhatnak:

A) *Leíró* (szinkrón) *nyelvvizsgálat*:

I. Szinkrón nyelvvizsgálat a jelen nyelvállapotában

1. tiszta (hasonlítás nélküli) leíró módszer
2. hasonlító leíró módszer:
 - a) köznyelvhez hasonlító
 - b) irodalmi nyelvhez hasonlító
 - c) nyelvjáráshoz hasonlító
 - a) egy szomszédos nyelvjáráshoz
 - β) a vizsgálandó nyelvjárással ellentétben állóhoz (pl. ő-zőt
ë-zőhöz)
 - γ) valamennyi nyelvjáráshoz

II. Szinkrón nyelvvizsgálat a múlt nyelvállapotában

1. tiszta (hasonlítás nélküli) leíró módszer
2. hasonlító leíró módszer: nyelvjáráshoz hasonlító
 - a) szomszédos nyelvjáráshoz
 - b) a vizsgálandó nyelvjárással ellentétben állóhoz
 - c) valamennyi nyelvjáráshoz

B) *Történeti* (diakrón) *nyelvvizsgálat* :

- I. 1. Ascendens nyelvvizsgálat hasonlítás nélkül
2. Ascendens nyelvvizsgálat hasonlítással
- II. 1. Descendens nyelvvizsgálat hasonlítás nélkül
2. Descendens nyelvvizsgálat hasonlítással.

Sőt talán egy harmadik lehetőség is kínálkozik, amely nem választja szét teljesen a leíró és történeti vizsgálatot, s ugyanakkor a hasonlítást is magába foglalja.

Ezt az eljárást igyekeznünk követni. De a történetiséget kizárólag a leíró szempontból és a köznyelvhez való hasonlítás révén rendszerezett anyag néhány hangtani problémájának megmagyarázására használjuk fel.

Az egyes monográfia-típusok hibáinak és erényeinek tárgyalására ezennel nem térünk ki, helyszűke miatt (de vö. DEME: A nyj-i anyag felhasználása 25), de a *hasonlítás*, a *viszonyítás* kérdéséről mégis ejtenünk kell néhány szót.

Az eddigi nyelvjárás-tanulmányok tudniillik módszertani elvként felhasználták a *hasonlítást* is. Ez egyike a legtöbbet vitatott problémáknak. Több lehetőség kínálkozik. Hasonlíthatunk a *köznyelvhez*. Ez a legelterjedtebb

eddiggi nyelvjárás-tanulmányainkban, és már az indulásnál is találkozunk vele. A nyelvjárás „csemegeinek”, „kuriózumainak” kiválogatása kimondva vagy kimondatlanul, a köznyelvtől való eltérés alapján történik meg. Nyelvjárási gyűjtőink és kutatóink szinte kivétel nélkül a köznyelv szemüvegén keresztül nézték a vizsgált nyelvjárást, ennek következtében nem volt olyan megbízható hasonlítási alap, amely lehetővé tette volna a nyelvjárások jelenségeinek helyes módszerű bemutatását. Ennek oka a dolog természetében rejlik. Tudniillik az úgynevezett köznyelv sem tekinthető egységes nyelvváltozatnak. A nyelvjárások fölé rétegződött köznyelv ugyanis vidékenként más és más színezetet kap, mégpedig a környező nyelvjárás hatására. Pl. „a debreceni művelt ember választékosabb nyelvében is megfigyelhető az *l, r, j* erős nyújtó hatása, sőt olykor némi diftongálási hajlam; a dunántúli művelt ember kiejtésében is rövidebbé válik az *i, ú, ü* stb. . .” (BÁRCZI: MNy. LII., 400). Ez a jelenség természetesen függvénye az illető beszélő műveltségi szintjének, nyelvi öntudatának stb., de különféle mértékben, csekély kivétellel rendszerint megfigyelhető. Tehát legjobb értelemben is csak regionális köznyelvről beszélhetünk, mivel nyilvánvaló, hogy némileg más a pesti művelt értelmiség és pl. a szegedi értelmiség nyelve.

Ezzel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy a köznyelv egyáltalában nem lehet viszonyítási alap. Lehet, de a fenti módszerbeli nehézségekkel okvetlenül számolnunk kell.

Hasonlíthatunk az irodalmi nyelvhez. BENKŐ azt vallja, hogy határozottan ki kell mondanunk — ha egységes alapon akarunk állni —, „hogy a hangtani viszonyítási alap minden esetben az egységes magyar helyesírás által szabályozott magyar irodalmi nyelv” (I. OK. VII., 510). Emellett kifejti (i. h. 509), hogy a köznyelv és irodalmi nyelv között hangtanilag is lényeges különbségek vannak. A köznyelv számtalan hangtani ingadozását az irodalmi nyelv [értelmezésében: a nemzeti nyelv írott változata] az egységes magyar helyesírás segítségével jórészt ki tudja küszöbölni. [Itt a közismert *i, ú, ü ~ i, u, ü*; *e ~ ě, e ~ ő, l ~ j*, a geminációs *erősebb ~ erősebb* stb. alakokbeli váltakozások kiküszöbölésére gondolhatunk.]

Ez a módszer is figyelmet érdemel, azonban mégis úgy véljük, hogy helyesebb megmaradni a köznyelvhez, tehát a nemzeti nyelv beszélt változatához történő hasonlítás mellett, gyakorlati szempontból, de azért is, mert a BENKŐTől ajánlott módszer sem oldja meg a viszonyítás, a hasonlítás problémáját. Az írott nyelvhez történő hasonlítás során is újabb problémák merülnek föl. Ilyenek pl. a *tudja, mondja* stb. alakok kérdése, melyeknek ejtése egységesen *gy-s* ejtés, szemben az írás *d + j* elemével. Ilyen s ehhez hasonló problémák nehezítenék a feldolgozást. Ez a szemlélet azt a látszatot kelthetné, mintha ebben a vonatkozásban eltérne az irodalmi és a nyelvjárási „nyelvhasználat”. Holott a valódi ok a nyelvjárás beszélt és a nemzeti nyelv írott voltának egyébként természetes eltérése.

A következő viszonyítási lehetőség: a nyelvjárások egymáshoz való hasonlítása.

DEME egy 1949-ben megjelent füzetében (A nyj.-i anyag felhasználása... Bp., 1949.) annak a véleményének adott kifejezést, hogy leghelyesebbnek látná, „ha a nyelvjárás hangtana úgy készülne, hogy az anyagot egy másik nyelvjárásához hasonlítjuk, mégpedig vagy valamelyik szomszédos nyelvjárás-hoz, vagy pedig a domináló jelenségek szöges ellentétét tartalmazóhoz (pl. *ő-ző* nyelvjárást *e-zőhöz, é-zőt i-zőhöz*...)” (18). De később már korigálja saját

nézetét, és kifejti, hogy ez a feldolgozás is rejt magában nehézségeket, mivel a nyelvjárások rendszerint csak egy-egy jelenség tekintetében ellentétei egymásnak, s ha megvalósítható is ez a módszer, akkor is csak a szembeállított nyelvjárással válik összehasonlítvá és nem valamennyi magyar nyelvjárással (DEME: NyjKérd. 145).

A végső cél tehát mindenképpen egy olyan monográfia elkészítése volna, amely vagy eleve összehasonlítja egymással a vizsgált és a többi magyar nyelvjárás anyagát, vagy pedig olyan módszerű feldolgozást ad, amely az előbbit lehetővé teszi, tehát alapjául szolgálhatna egy összehasonlító jellegű munkának.

Az előbbi rendkívül nehéz problémát jelent a monográfiáirónak, és fölmerül a feladat megoldhatóságának kérdése.

Ehhez tudniillik szükséges lenne ismernünk minden egyes nyelvjárás minden-sajátosságát (az „érdekeseket” éppúgy, mint a kevésbé „érdekeseket”), az egyes hangok megterheltségét, hangszínét stb. Ezeknek az adatoknak összegyűjtése összehasonlítás céljából óriási feladat lenne, mert nemcsak a n y o l c nyelvjárás-terület nyolcféle anyagát kellene ismernünk, hanem ennek többszörösét. Mindenki előtt nyilvánvaló ugyanis, hogy nagyobb nyelvjárás-területeink számos kisebb és nemegyszer egymástól (legalábbis hangtanilag) lényegesen eltérő egységekből állanak. Elég, ha bizonyításképpen az északkeleti nyelvjárás-területre gondolunk, ahol pl. nyílt *e*-ző (Sátoraljaújhely, Sárospatak vidéke), *é*-ző (Szamoshat), *i*-ző (Debrecen vidéke), *ö*-ző (abaúji terület), *á* és *ā*-zó (Hernád völgye) területek különíthetők el.

Ilyenformán problémát okozna az adatközlés mikéntje is, az adatok áttekinthető bemutatása, módszerének megválasztása.

Nem tudnánk találni olyan egységes és lényeges szempontot, egy olyan közös szálát, melyre felfűzhetnénk a nyelvjárások hangtani jellemző sajátosságait. Nyilván nem beszélhetnénk *ö*-zésről, *i*-zésről stb. Ez önmagában még nem baj. De helyettük mást, jobbat kellene adnunk. Maradna az a lehetőség, hogy a következőképpen vizsgáljuk a nyelvjárást: pl. ilyen címet adnánk egy-egy fejezetnek „Az *ö* megterheltsége vagy előfordulása: a) hangsúlyos, b) hangsúlytalan, c) szóvégi stb. helyzetben. De ekkor, ilyen tárgyalásmód mellett egy csoportba kerülnének olyan szócsoporthoz, melyeknek *ö* hangjai más-más úton alakultak ki, pl. *tölt*, *köz*, *szöm*, *nézöl*, *höntös* 'hentes', *bökköny*, *fejük* 'fejük', *jö* 'jó' (Moldva déli részén, MNy., XXXVII., 73), *belöllem*, *előtted* stb. Az ilyen tárgyalásmód nem tenné áttekinthetővé a nyelvjárásokat, nem különítené el világosan a nyelvjárások közti különbségeket, és nem mutatná szemléltetően a hasonlóságokat. Mert nézetünk szerint nemcsak az a lényeges, hogy egy-egy hang *él-e* egy nyelvjárás-területen vagy nem, hanem az is, hogy milyen gyakoriságú, és hogy más nyelvjárások milyen hangjával szemben használatos. Ezek a kérdések terelik figyelmünket a jelenségek közti összefüggésekre.

5. A nyelvjárási adatanyag bemutatásának néhány gyakorlati kérdése

A tárgyalandó területen 1954-től kezdve gyűjtöttem. Eleinte főként szövegeket (többször magnetofonnal), beszéd-töredékeket, szavakat és kifejezéseket. Célszerű lett volna kizárólag magnetofonnal gyűjteni, azonban a technikai nehézségek mellett az is igen komoly akadály volt, hogy nem minden idetartozó községnek van villanya (pl. Pusztafalu). Később egy-egy jelenség vizsgálatához összeállított kérdőívet kérdeztem ki (*ö*-zéshez, felső nyelvallású magánhangzókhoz, szótövekhez stb.). Nem minden jelenséghez készítettem

kérdőívet, de az előzők kapcsán annyi adatot nyertem, amelyek alapján már gondolhattam egy hangtani monográfia megírására.

A jelenségmonográfia követelte igényességet viszont csak nagyarányú és igen-igen hosszú gyűjtőmunkával tudtam volna kielégíteni.

Az adatok bemutatásának módszerében az elmúlt évek legjobb jelenség-tanulmányainak (l. SULÁN B.: Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. Kny. MNyj. I. kötetéből, PÉTER L.: Az *ö*-zés kérdéséhez. MNyj. I., 123) módszerét és a Komárom megyei Dad község hangállapota alapján kidolgozott, de a nyelvjárások egész problematikáját figyelembe vevő DEME-féle sémarendszert követem (NyjKérd. 144).

DEME a köznyelvhez viszonyít, azonban olyan sémarendszert állított össze, amely lehetővé teszi más nyelvjárások adatainak bemutatását és esetleges összehasonlítását is.

SULÁN B. és PÉTER L. módszerétől annyiban térek el, hogy nem választom külön a tőszavakat igékre és névszókra, mert a hangtani jelenségek ugyanúgy törvényszerűek az egyikben, mint a másikban. A suffixumok előtti és a suffixumbeli tárgyalásmódot viszont megtartom, mivel itt már bizonyos különbségek lehetségesek. A tőszavakat ábécérendben, az utóbbiakat külön suffixum előtti és suffixumbeli jelenségekre választva közlöm.

DEMétől pedig eltérünk a tendenciaelmélet értelmezésében. Nem akarunk most itt a DEME-féle tendenciaelmélettel vitázni, amely szerint „tendenciáknak — egyelőre leíró szempontból — a nyelvjárásnak azokat az általános jellemző sajátságait nevezzük, amelyek az egyes jelenségek mögött mint közös törvényszerűségek húzódnak meg, amelyeknek így az egyes szabályos hangmegfelelések csak részei, tagjai, mintegy megnyilvánulási formái” (NyjKérd. 102). DEME szerint tehát a tendencia azonos az egyes nyelvjárásoknak belső fejlődési törvényeivel. Jól látjuk e felfogás merevségét, sőt tarthatatlanságát. Nem lehet a tendenciát a nyelvjárások belső fejlődési törvényeivel azonosítani. Hanem azt mondhatjuk, hogy a tendencia az azonos irányba tartó egyes hangfejlődések összefoglaló elnevezése.

De eltérünk DEMétől azért is, mert pl. a hangsúlyos szótagban történő labiális *ü*-zéshez sorolja a kifüzetik, bevészöm szavakat; labiális, szintén hangsúlyos *ö*-zéshez az ütöszöm, bepörölöm, fővöszöm stb. alakokat. Ezeket és az ehhez hasonlókat a hangsúlytalan szótagbeli jelenséghez soroljuk.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az igéknél és névszóknál hasznos lenne megadni minden egyes esetben a jelentő mód jelen idejű egyes sz. 3. személyt, illetve a nominativust, de tekintve, hogy anyagom nagyobb része beszéd-töredékekből és szövegekből történt kicédulázással állt elő, és csak kisebb részben a monográfia számára közvetlenül végzett gyűjtésből, ettől az egyébként hasznos gyakorlattól el kell térnem. Ez azonban — úgy vélem — nem befolyásolja különösebben az anyag értékét. Példamondatokat általában nem adok, mert azok nagymértékben felduzzasztanák e cikk terjedelmét.

A származékokból és szóösszetételekből nem vonok el nominativusi alakokat, mivel ez többször súlyos módszertani hibához vezetne (Vö. SULÁN: i. m. 13).

Saját gyűjtésemen kívül felhasználtam a SZEMKŐ közölte adatokat (i. h.) Sze., Mb. és Nsz. jelzéssel pedig az IMRE S. és KÁLMÁN B. által a csehszlovákiai Magyarbördön és Nagyszaláncon 1954. ápr. 29 — máj. 3. között gyűjtött Magyar Nyelvatlasz anyagát.¹

¹ Ezúton mondok köszönetet mindkét gyűjtőnek az értékes adatokért.

Az adatok után tett jelek a következő falvakat jelölik: F. = Füzér-radvány, K. = Kovácsvágás, Mb. = Magyarbód, Nsz. = Nagyszalánc, N. = Nagybózsza, P. = Pusztafalu, Sze.: SZEMKŐ adatai (Petőszinye, Bód, Garbócz-Bogdány, Nagyszalánc, Rákos, Györke, Kisszalánc), V. = Vily-Vitány.

II.

A nyelvjárási adatok bemutatása

1. Labiális *ü*-zés köznyelvi *i* rovására: *fütyög* 'függ, lóg' F., K., N., P., V., *fütyögő* 'lebernyeg (tehéné)' Mb., Nsz., P., *üdő* F., K., Mb., N., P., V., *üdős* 'idő, idős' F., K., N., P., V., *üszőke* Sze., F., Nsz., P., V., N., *üszőke* Mb., *üszőkél*, *üszőkéli* 'letisztít (sarat ekéről)' P.

Ellenpéldák hangsúlyos helyzetben: *biciglivel* P., *bicikli* F., N., P., V., K., *cib*, *cib*, *cibe-cibe* 'csirkehívogató szó' F., K., N., P., V., *cibere* 'levesfajta' F., K., N., P., V., *cici* 'csec, emlő' F., K., N., P., V., *cickelevény* 'denevér' P., *cinke* F., K., N., P., V., Nsz., *cipő* F., K., N., P., V., *csipke* F., K., N., P., V., *csipkebogyó* Nsz., P., *csirke* F., K., N., P., V., *dicseködni* F., K., P., V., *dinye* Nsz., *dinnye* P., *dinye* Mb., *fizetés* F., K., N., P., V., *hit* F., K., N., P., *hiti* 'hite' V., *idő* Nsz., P., *idő* K., P., Mb., N., *ing* F., K., Nsz., P., V., *ismeri* P., *ismerős* K., P., *ismeröm* N., *ismerköttünk* F., *kinn*, *kint* Mb., F., K., P., *kis* 'kicsi' F., K., N., P., V. és még 351 adat.

2. Labiális *ü*-zés asszociatív, -*i* hatására: *Fűkeházán* 'Filkeházán' P.

Hangsúlytalan szótagban és abszolút szóvégi helyzetben csak ellenpéldáink vannak. A szóvégi ellenpéldák száma 33, a suffixumbelieké és suffixum előttieké összesen 142.

Labiális *ü*-zés mindössze néhány szóban jelentkezik, noha meglehetősen labializáló nyelvjárásról van szó. Az is érdekes, hogy kizárólag hangsúlyos szótagban észlelhető a jelenség. Hogy mi az oka a kizárólag hangsúlyos szótagbeli előfordulásnak, annak nem tudjuk magyarázatát adni. Néhány esetben azonban gondolhatunk a következő szótagbeli labiális magánhangzó hatására pl. *üdő*, *üdős*, *fütyög* stb. A *Fűkeházán* adatot csak akkor sorolhatjuk ide, ha a fejlődés útja a következő volt: *Filkeháza* > *Fülkeháza* > *Fűkeháza*. (Ha nem, akkor minden bizonnyal az *i* > *ü* labializáció körébe tartozik).

Az ellenpéldák száma illusztrálja a jelenség csekély kiterjedtségét is. Hangsúlytalan, szóvégi, suffixum előtti és suffixumbeli helyzetben nem fordul elő. (Vegyes hangrendű szavakban sem található pozitív adat, szemben pl. a nagykanizsai nyelvjárás néhány adatával. L. HORGER: Magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 76).

A jelenség csekély kiterjedtsége alapján talán arra gondolhatnánk, hogy újabb keletű, meglehetősen későn fejlődésnek indult jelenség (vö. DEME: NYAF. 105). Erősebb fokú kifejlődését talán gátolják az ugyanezen nyelvjárásban élő illabiális alakok (pl. *bikk* 'bükk', *pinközsd*, *gircel* 'gürcöl' stb.), amelyek még suffixumos formákban is jelentkeznek (pl. *ötinket*, *ketirnek* stb.).

Hogy a labiális *ü*-zés ma is ható tényező-e, tehát hogy újabb alakok is keletkeznek-e, vagy csak kész produktumai észlelhetők csupán, nem tudjuk eldönteni.

3. Illabiális *i*-zés.

a) Hangsúlyos szótagban (ü rovására): *bikk* 'bükk' F., K., N., P., Sze., V., *bikfa*, *bikfa* Sze., *fil* F., K., N., P., Sze., V., *fillent* 'hazudik' F., P., V., *fige* Sze., *fiszfa* F., K., N., Nsz., P., V., *ficfa* Sze., *figöt* 'függött' Mb., *fityölő* 'síp' N., P., V., *gircöl* 'gürcöl, küzd', *girind* F., Mb., P., *idnep* F., K., N., P., Sze., *izen* F., K., N., Nsz., P., V., *izen* Mb., *pinközd* 'pünkösd', *pinkösti* rózsza P., *pire* 'krumpliüre', *pirét* (acc.) P., *pirenek* P., *rigyez* 'rügyezik', *rih* 'rüh' F., K., N., P., Sze., V., *rihös* ~ *rihes* F., K., N., Nsz., P., V., *siket* ~ *siket* F., K., Nsz., P., V., *siket* Sze.

Ellenpéldák hangsúlyos szótagban: *bücök* 'a nagylábujj kidudorodó csontja' F., K., P., Nsz., *büdös* F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *büntetni*, *büszke*, *bütyök* F., K., Mb., N., P., V., *csülök* ~ *csürök* F., K., N., Nsz., P., V., *csüng*, *düllett* 'dülledt', *dünnög* F., K., N., Nsz., P., V. és még 41 adat.

b) Suffixum előtt és suffixumokban (ü rovására): *ötinket* 'ötünket', *tizenötinket* (ö rovására): *szüszmitél* 'mozgolódik, tesz-vesz', *szüszmitölöggy*, *öbliget* 'öblöget', *ketinket*.

Ellenpéldák suffixumok előtt és suffixumokban: az *-ük* többes 1. szem. ragjában: *bevigyük* 'bevisszük', *fölvittük*, *elvittük*, *kesztük* 'kezdtek', *fizessük* és még 47 adat. Az *-ünk* ragban: *gyerünk*, *elementünk*, *gyüttünk*, *igyekszünk* 'igyekszünk' és még 38 adat. Az *-ük* birt. személyragban: *fejüket*, *belőjük* 'belőlük', *velük* és még 49 adat, az *-ünk* ragban: *bennünköt*, *értünk*, *fejünk*, *nekünk* és még 31 adat.

A jelenség szinte kizárólag hangsúlyos szótagban fordul elő, és csak szórványosnak tekinthető suffixumos helyzetben való előfordulása. Különböző is problematikus az *ötinket*-féle alakok ide sorolása, mivel nem valószínű, hogy (ö~) ü > i változás történt volna. A rag régibb alakja ugyanis HORGER (i. m. 81) szerint *-onk*, *-énk*, *-ok*, *-ék* volt, s mint mondja, elméletben lehetséges volna, hogy ezeknek az alakoknak a kialakulását az ü fok kikerülésével magyarázzuk, mégpedig az *ē* zártabbá válásával [pl. *kezēnk* > *kezink*] stb.

Az, hogy összefügg-e a jelenség a hangsúlyos helyzetbeli előfordulással, még további vizsgálatot igénylő probléma (I. DEME: NYAF. 120).

Mindenesetre érdekes, hogy éppen labializáló nyelvjárásban őrződnek meg az *i*-k, — és jórészt hangsúlyos szótagban. Ennek a problémának a megvilágítására megkockáztathatjuk azt a föltevést, hogy mivel a labializáció a szó végéről terjedt előre, az első szótag minőségét nem érintette. Az abaúji nyelvjárásban az első szótagban levő magánhangzó labializációja (ö-zése) például elterjedtség és gyakoriság tekintetében elmarad a hangsúlytalan és suffixum előtti magánhangzók labializációjától. Tehát a szinte kizárólag hangsúlyos helyzetben fellépő illabiális *i*-zés oka az lehetett, hogy az első szótagba nem egyforma erősséggel jutott el a labializáció, s ezért az *i*-k tovább kitartottak ebben a nyelvjárásban. Ezt a szomszédos Hernád völgyi, illetve palócos nyelvjárás *i*-s alakjai (pl. *fist*) is elősegíthették.

Már a fentiekből is kiderül, hogy történeti szempontból a jelenséget nem tekinthetjük illabializációnak, mivel *i*-megőrzés történt, s azonosíthatjuk a jelenséget az Árpád-korival (LOSONCZI: A magyar nyelv a XIV. század közepétől... Nyelvtud. Ért. II., 5; BÁRCZI: Ht.² 77; DEME: NYAF. 120). SULÁN ugyan figyelmeztet arra, hogy az Árpád-kori *i* ~ ü megfelelés *ē* ~ ö megfeleléssé vált, tehát a mai alakok talán nem minden esetben tarthatók eredeti megőrzésnek (MNépn. V, 12).

A labiális *ü*-zéssel összevetve a jelenséget, azt mondhatjuk, hogy az utóbbi valamivel elterjedtebb. S ez valószínűleg összefügg a hangsúlyos szótagban történő *i*-megőrzés fentebb tárgyalt problémájával.

4. Labiális *ö*-zés köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ë* (illetve *e*) helyén.

Egyik legjellemzőbb sajátossága a nyelvjárásnak. A jelenséget már tárgyaltuk a MNy. V. 153 kk. lapjain. Ott azonban csak egy község, Pusztafalu nyelvjárásának *ö*-zését vizsgáltuk. Tekintettel arra, hogy az *ö*-zés törvényszerűségei azzal megegyeznek, feleslegesnek tartjuk teljes egészében közölni a többi községből származó adatanyagot. Csak néhány adat bemutatására szorítkozunk.

a) Hangsúlyos helyzetben: *böcsül* ~ *böcsül* F., K., N., P., V., *böcsület*, *böcsületös*, *bögy* 'begy', *böndő* ~ *böndő* ~ *böndü*, *csöbör*, *csöpög* F., K., Mb., N., P., V., *höntös* F., K., Mb., N., P., V., *mögé* F., K., Mb., N., P., V., *öcsöt* 'gereben' F., K., Mb., N., P., V., *öcsöl* 'gerebenez' F., K., Mb., N., P., V., *pöhøj* F., K., Mb., N., P., V., *röpöl* 'röpül' F., K., Mb., N., P., V., *szöd* F., K., Mb., N., P., V., *szöm* Mb., *tösz*, *vösz* Mb.

b) Hangsúlytalan szótagban: *bějög* Mb., *bějög* ~ *bějög*, *fészök*, *hentös*, F., K., Mb., N., P., V., *körösz* F., K., Mb., N., P., V., *öcsöt* F., K., Mb., N., P., V., *pötröszj* F., K., Mb., N., P., V., *retök* F., K., Mb., N., P., V.

c) Suffixumok előtt, igeképzők előtt: *-g* gyak. képző előtt: *csöpög* F., K., Mb., N., P., Nsz., V., *ketyög* ~ *kötyög* ~ *ketyög*, *lehög* F., K., Mb., N., P., V., *nyekög* 'dadog' F., K., N., Nsz., P., V.; *-d* igeképző előtt: *telepöd* 'telepedik', *ülepöd* 'ülepedik'; a *-z* gyak. képző előtt: *éröz* ~ *éröz*, *födöz* ~ *fedöz*; a *-get* gyak. képző előtt: *hitöget*, *szödöget*, *töszöget* stb., stb. Névszóképzők előtt, a *-k*, *-g* kicsinyítő képző előtt: *férög* ~ *férög*, *fészök*; a *-cske* kics. képző előtt: *bögyöcske*, *priscöcske* 'pattanás' Mb.; az *-s* birtokos képző előtt: *ectös* 'ecetes' F., K., Mb., N., Nsz., P., *édös* F., K., Mb., N., Nsz., *egésségös* F., K., N., Nsz., P. Jelek előtt, a *-k* többesjel előtt: *béjegők*, *cseledők*, *ezök*, *úrbérösök* Nsz.; *-bb* középfokjel előtt: *szöbb*, *régöbbi*. Ragok előtt, igéknél: *-k* egyes sz. személyrag előtt: *lépök* F., K., N., Nsz., P., Sze., V., *leszök* F., K., N., Nsz., P., V., *menyök* 'megyek' F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *nézök* F., K., N., P., Sze., V.; *-m* előtt: *fenöm*, *hizöm*, *kenöm* Mb., *kenöm* F., K., N., Nsz., P., V., *megveröm* F., K., N., Nsz., P., V., *megveröm* Mb.; stb., stb. Ragok előtt, névszóknál: az *-m* birt. személyrag előtt: *becsöm* 'becsülem', *éngöm* F., K., N., Nsz., P., Sze., V., *feleségöm* F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *testvéröm* F., K., N., Nsz., P., V., *těstvéröm* Mb.; a *-t* tárgyrag előtt: *bějögöt*, *bögyöt*, *engömöt* Mb., *éngömöt* F., K., N., P., Sze., V., *lécöt* F., K., N., Nsz., P., Mb., V.;

d) Képzőkben, igeképzőkben: *-lög* gyak. képzőben: *enyelög*, *hizölög* Mb., *ögyelög* 'bolyong', *szédelög*; *-dögél* képzőben: *éldögél*, *mendögél*; *-köd*: *csipköd* ~ *csipeköd*, *ismerködik*, *közleköd* 'közlekedik', *pörösköd* 'pereskedik'. Névszóképzőkben: *-elöm*: *élelöm*, *félelöm*, *kérelöm*; *-delöm*: *engedelöm*, *fejedelöm*, *íjedelöm*.

Ragokban, igeragokban: *-tök*: *féltök* 'féltek (ti)', *fizessetök*, *legyetök*, *mentök* [ti] F., K., Mb., N., P., V., *möntök* Mb., *szőjcsőtök* Mb. Névszórágokban: *fejjetök*, *kezetök*, *nektök*, *titököt* Mb., *tíktököt* Mb.; *-ön*: *égön*, *ezön*, *székön* F., K., Mb., N., P., V., *hétön* F., K., Mb., N., P., V.; *-höz*: *ehöz*, *székhöz* F., K., Mb., N., P., V., *tűszhöz* Mb.

Ellenpéldák a zárt *ë*-zésnél.

5. Labiális *ö*-zés *l* (*r, j*) előtt,

a) Hangsúlyos szótagban: *főjhő ~ főjhő, főlső* F., K., Mb., N., P., V., *pörje* Mb., *pörzsöl, pörzsöl* F., Mb., N., P., V.;

b) Hangsúlytalan helyzetben: *csőbör, embör* F., K., Mb., N., P., V., *gerendőj* F., K., Mb., N., P., V., *kehőj, keből, öcsöl* F., K., Mb., N., P., *pöhőj* F., K., Mb., N., P., V.;

c) Suffixumok előtt: *-l* gyak. képző előtt: *kelepöl, zsivitol* 'enyhén esik (az eső)' ~ *zsibitol* 'ua.'; *-l* denom. képző előtt: *csépölni* F., K., Mb., N., Nsz., V., *ebédöl* Mb., N., Nsz., P., V., *ebédöl ~ ebédél* F., K., N., *elserenyöl* 'elzsibbad' Mb., *gépöl* 'csépel', *mekkörösztöli* Nsz. Ragok előtt: *-l* személyrag előtt: *eszöl* F., K., N., Nsz., P., V., *észöl* P., *söpröl* F., K., N., Nsz., P., V., *viszöl* F., K., N., Mb., Nsz., P., V.;

d) Suffixumokban, képzőkben: *-deköl: érdeköl, nyéldököl; -csöl: nyög-décsöl, szürsöl; -pöl: térgyepöl* F., K., Mb., N., P., V. ~ *térdepöl*. Ragokban: *-ször: eccör, kéccör*.

Ellenpéldák a zárt *ë*-zésnél.

6. Labiális *ö*-zés többeli, illetőleg megelőző szótagbeli labiális hatására: *ápolónőköt, bennünköt, bővön, ököt* F., K., N., Mb., Nsz., P.

Ellenpéldák: *cövek, füzet, gyülevény* 'genny' Nsz., *prüszent* F., K., N., Nsz., P. és még 48 adat.

7. Labiális *ö*-zés *i* rovására megelőző szótagbeli labiális hatására: *körösfá* 'körisfa' F., N., P., V. Abszolút szóvégen, többeli labiális hatására sem történik labializálódás.

8. Illabiális *e*- (*ë*-)zés *ö*-vel szemben: *feveny* 'fövény, folyami homok' F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *fejkető* F., K., N., Nsz., P., Sze., V., *genge* 'gyenge' F., K., N., P., Sze., *gerény, keles* P., *keménmag* Sze., *kemémmag* F., K., N., P., V., *nevekedik* 'növekedik', *pergel* 'pörköl' F., K., N., P., Sze., *tenkretesz* P., *velek* 'velük'.

Ellenpéldák: *bödöny* 'bödön', *bödön* 'zsirosbödön' F., Mb., P., *bödre* '(tejfeles) cserépedény', *Böske* 'Erzsébet becéző alakja' N., Nsz., P., *csöröge* F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *dömök* 'zömök' F., Mb., Nsz., P., *fösvény* F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *gödör* F., K., Mb., N., Nsz., P., *köttni* F., K., N., Nsz., P., V., *rög* F., K., Mb., N., Nsz., P., V. és még 325 adat. Hangsúlytalan helyzetbeli (87 adat), suffixumbeli (50), de különösen suffixum előtti ellenpéldáink száma (109) jelentős.

A jelenség főként hangsúlyos helyzetben mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ö* helyén. A *velek* 'velük' idetartozása csak leíró szempontból indokolható, mivel benne valószínűleg *velik* > *velék* > *velek* fejlődés ment végbe.

A nyelvjárásokbeli illabiális *ë*-ző alakok, általánosan elfogadott nézet szerint az ómagyar *i*-zésből fejlődtek nyíltabbá válással (LOSONCZY: Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. NyelvtudÉrt. I. Bp. 1930. 4; HORGER: i. m. 70).

DEME azonban problémát lát az Árpád-korival való mechanikus összekapcsolásban, mivel — mint írja — találunk olyan nyelvjárást, amelyik csak hangsúlytalan helyzetben *ë*-ző (*e*-ző), hangsúlyos szótagban viszont *ö* van (NyAF. 126). A jelenség további vizsgálatot igényel. Nem lehetetlen, hogy egy-egy esetben az *ë* > *ö* labializáció visszaütéseként jelentkezik.

9. Labiális *ő*-zés *é* hang helyén. A jelenség nem észlelhető a nyelvjárársban.

Ellenpéldák a labiális *ő*-zéshez hangsúlyos szótagban: *béjög*, *Bélané* 'Bélané' P., *bérfa* Mb., *csépölni* Mb., *csésze* 'porcelán csupor', *csészni* 'tészni', *csésznyi* 'tészni' F., *dél*, *dér* F., K., N., Mb., P., V. és még 122 adat.

Ellenpéldák a szóvégi *ő*-zésre: *csalamádé* F., K., N., Nsz., P., V., *csálamádé* Mb., *gógyé* 'ész' (tr.) P., N., *góré* 'kévékbe rakott kukoricaszár' F., K., N., Nsz., P., V., *izé*, *kalarábé* ~ *karalábé* F., K., N., Nsz., P., V., *kávé*, *szaladgáré* 'szalalkáli'.

Ellenpéldák suffixumban: -*é*: *belé* 'bele' F., K., N., P., *reggelébe* 'reggel', *kifelé*, *közzé*, *mellé* és még 17 adat; -*nél*: *gépnél*, *Ferinél* Mb., *kinél* 'kihez'; -*ért*: *azér*, *lójér*; ezenkívül a -*képp*, -*ék*, -*né*, -*é* ragokban, illetve jelekben és képzőkben (-*gél*, -*él*, -*ész*, -*ék*, -*ér*, -*és*, -*éj*, -*mény*, -*ség*, -*vény*) észlelhető a jelenség.

10. Illabiális *é*-zés *ő* rovására: *fékető* F., P., V., Sze., *előbb* 'előbb', *csöndér* 'csendőr'.

Ellenpéldák: *bő*, *bőveb* Nsz., *bőg* 'a szarvasmarha hangja; béget (bárány)' F., K., N., Nsz., P., V., *cső* F., K., Mb., N., Nsz., P., V., *csődör* F., K., N., Nsz., P., V., *fő* 'fontos', *fő* 'forr' és még 83 adat.

Köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ő* hanggal szemben jelentkezik *é* hang. A *szülém*-féle alakokat nem soroltuk ide, mivel ezek nem a nyelvjárás jellegére, hanem rendszertani kiegyenlítődésre mutatnak (l. DEME: NyAF. 134).

A jelenség az azonos diftongus különfejlődésével magyarázható: *ëü* > *ëi* > *ő* ~ *é* (LOSONCZI: i. m. I., 6; DEME: NyAF. 134; BÁRCZI: Ht.² 92).

11. Labiális *ā*-zás kizárólag Magyarbördön észlelhető illabiális *á*-val azonos értékben.

DEME rendszerében (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. 147) nincs helye a jelenségnek. Fölvesz ugyan hosszú *ā*-zást (uo. 155), ez azonban nem azonosítható az *á* helyén fellépő *ā*-zással.

Az *ā* hang az *á*-ból fejlődött labializálódással (záródással). A hangfejlődés minden bizonnyal disszimilációnak az eredménye. A szóban forgó, *á*-t előző *ā* elhasonító hatására a szomszédos szótagok *ā*-i labializálódtak (záródtak): *mádár* > *mádār* stb., s innen analogikusan terjedtek át más helyzetben levő *ā*-kra is: *három* stb. (l. BENKŐ: MNyjtört. 92).

Adataink a következők:

a) hangsúlyos helyzetben: *ágyécská* 'ágyás', *āngyom*, *ārpá*, *āsítóz*, *āszló* 'zászló', *ātmenének*, *bācsi*, *bāgyát* 'sápadt', *bārd* 'baltafajta', *cšāmpās*, *fākjá* 'mécses', *gāgó* 'szalmahúzó', *gāz* 'petróleum', *hārom*, *hāromszer*, *hātrulsóház*, *hātsóház*, *hāzbá*, *kājhá*, *kāposztá*, *Kāroj*, *lāmpāüveg*, *lāngos*, *lānká* ~ *jānká*, *lāny* ~ *jāny*, *lāty* kukurica, *mācsónká* 'fokhagymás szós', *māj* 'máj', *mālná*, *nāgyá* 'petrezselyem szára', *nālám* 'hozzám', *nāsz*, *nāszné*, *nāsznép*, *pāpászóm*, *pārná*, *pātyosz* 'szös', *plāntá*, *rāngāti*, *rātótá*, *rāská* 'köménymag', *Sāndornāl*, *sār*, *sāros*, *sārgājá*, *sārgárépá*, *sār*, *sārād*, *sāl* 'szalakender', *szārásāg*, *sātvá* 'szövőszék', *tāl*, *tālká*, *tānyér*, *vāgvá*, *vājog*, *vājok* 'vályog', *vālásztsā*, *vārik*, *vāszony*, *zāptojās*, *zārvá*;

b) hangsúlytalan helyzetben: *ākāc*, *bogār*, *bogārt* (acc.), *būzavirāg*, *bārūzdá*, *csālámádé*, *cšēnāl*, *forgācs*, *gyortyāmfa*, *karālābé*, *kālász*, *kānāl*, *karām*, *kolbász*, *kirāj*, *kovász*, *Mihāj*, *mocsār*, *nādrāg*, *pālānk*, *pārāzs*, *sālātá*, *sūgār* 'csapó (ostor végén)', *szivārvāny*, *Újvāron*, *zsojtār* ;

c) suffixumokban: *Erzsunāl, Sāndornāl, āsztālñāl, hozām, rākās, csorgās, silāmlīk* 'a vizes fa égéskor pislákol', *vilāmlīk, izācsāc, szunyókāl*.

12. Illabiális *ā*-zás. Eddigi adataink bizonyossága szerint az abaúji *ō*-zó területnek csak egyetlen községében található *ā*-zás, Magyarbódön.

Érdekes részlege az *ō*-zó nyelvszigetnek, mivel egyrészt a palócos nyelvjárás *ā*-it és az *ō*-zó nyelvjárás *ō*-it is magába foglalja. Egymás mellett él egy jellegzetesen labiális és egy illabiális jelenség.

a) hangsúlyos helyzetben: *ā* 'határozott névelő', *ablākā, ābroncs, ābrosz, āgyvelő, ākāc, ālmā, ālsó, ālszik, ālszok, āludot, ālugyon* stb., *ānyāgābonā, āpjāt, āpjājē, āprō búzá, ānyokom, ānyājegy, āpjokom, āpus* 'nagyapa', *ārānkā, ārcājā, ārpā, āsztāl, āz, bāb, bāgō, bājúsā, bājűsz, bāltā, bārāck, bārāzdā, bāronā, csālāmādē, csātrāgō* 'földi eper', *csāvāri, dādōg, fā, fālu, fārāgō, fārķās, fātýā* 'kukorica fattyúhajtása', *fāzēkās, gābonā, gājēr, gāng* 'tornác', *gārādicš, gātýā, gyāpjű, hā, hāgymā, hājñālbā, hājñās, hāmuvāl, hārāngozō, hāt* '6', *hāzāmēnēnek, jābdos* 'fecseg', *jāvā, kājstzon, kākāsűlō, kālāsč, kāmārā, kāñāl, kāncsō, kápā, kápāl, kāpcā, kāpor, kārālābē, kārām, kārñijol, Kātō, Kāti, kazālkā, lājbi* 'mellény', *lākādālom, lānyhāl* 'szital (az eső)', *lāpāt, lāpečkā* 'lapocka', *lāpis, lāvor, mādār, mājās, mājōs, mājī* 'mai', *mājīnā* 'málna', *māltēr, mādulā, mājōrol, mārñātōk, nādrāg, nānyi, nāprāfōrgō, nāspojā, pād, pādjuk, pālācsintā, pālāg* 'parlag', *pālāñk, pālāsč* 'szecska szalma', *pāñtālō, pāpír, pāpiros, pāprikā, pārādicšom* és még 39 adat;

b) hangsúlytalan szótagban: *bokāncs, inās, kétājākā* 'tokája', *kutācs* 'piszkafa', *muhār, pipācs, pitvār* 'konyha', *sōdār, stipāk, suhānc, szombāt, ugār;*

c) szóvégen: *bicskā, búzá, ciklā, céklā, cimōcā, csipā* 'szeme csipája', *csizsmā, csókā, csudā, csupā, csutkā, dēsčkā, dēsčā, dudvā, dunā* 'dunna, dunyha', *fājķā, findzsā, fizujā* 'bab', *gābonānyā, gyērtyā, gyufā, kénezsgyufā, iskolā, kājķā, kápā, kāposztā, kēlkāposztā, kocsonyā, komā, korpā, kozmācskā* 'köszméte', *kukuricā, lókā* 'pad', *lyāñkā* és még 29 adat;

d) suffixumok előtt: *hītād, rākjāl, hījāl; urām; jukāt; bāgyāt* 'bágyadt, sápadt', *izād, szārād; vālāsztās; fāzēkās, hovās, kūtāgās;*

e) suffixumokban: *hījātōk, hīnāk, bājűsza* 'kukoricacső végén lelógó szálak', *birójā, jāvā, szārā, nāgyā* 'nádja (növénynek)', *hāzbā, ālmābā, hāmuvāl, okosāñ, nāprāfōrgō, Ūjvārā* 'Ūjvárra'; *volnā; rāñgātī, ringātī, szoptātī, zārřā, csukřā, lākādālom, sājñālāñ, Pistā, Erzsā, tōcskā* 'tócsa', *vidlācskā, hurkā, lāñkā ~ jāñkā, ōlkā* 'ól', *sopkā* 'sop, fészter'.

Az illabiális *ā*-zás általában nem jellemző a tárgyalandó nyelvjárásra, de Magyarbódön — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatai szerint — az *ā* használata teljesen egyértékű a más nyelvjárásokbeli és köznyelvi *a* hangéval. Éppen ezért kérdéses, hogy beletartozik-e egyáltalában az illabiális tendencia tagjainak sorába. Fölfogható úgy is, mint az *a* hangszínváltozata.

Az *ā*-zás mindenképpen megőrzés eredménye lehet (GOMBÓCZ: Ht. 72).

13. Illabiális *i*-zés *ű* rovasára: *firész* Mb., *fiszfa, fiefa* F., K., N., P., Sze., *fiszfa* Mb., *hivős* F., N., P., Sze., *mekhível* Sze., *míves* F., P., *kómíves* F., K., N., Nsz., P., V., *kómíves* F., P., *kómíves* Mb.

Ellenpéldák: *bűñs* F., K., Mb., N., Sze., P., V., *bűz* 'szag, bűdösség', *csűr* 'gazdasági épület' F., K., Mb., N., P., V., *dűlō, fű* F., K., N., Mb., P., *fűrész* F., K., N., Nsz., P., V. *űzōd* 'párzik' F., K., N., Nsz., P. és még 52 adat.

Meglehetősen csekély számú adat bizonyítja a jelenség meglétét. A *fiszfa*, *ficfa* alakok idevonása nem feltétlenül indokolt, mivel a valószínű fejlődés nem *fiz* > *fiz* > *füz* (pláne nem *füz* > *fiz*), hanem *fiz* > *füz* > *füz* (DEME: NYAF. 124; BÁRCZI: Ht.² 64).

A *míves* alak pedig tulajdonképpen megőrzés eredménye, amely a következő fejlődésen ment keresztül: egyrészt *miű* > *müű* > *mű*, másrészt, amely ezen a nyelvjárásterületen is végbement: *miű* > *mi* > *mi(ves)* (l. DEME: NYAF. 124; BÁRCZI: Ht.² 92).

14. Illabiális *e* megfelelés *a* és *o* helyén, *á* előtti szótagban: *ägyęcskă* 'priccs' Mb., *cserba* 'csorba' F., K., P., Sze., *kunyerál* 'kunyorál, kéreget' F., K., N., P., Sze., *lăpęckă* 'bélfa' Mb., *pejva* 'polyva' F., K., N., P., Sze., V., *pějvă* Mb., *pelyvă* Mb., *cşenăl* 'csalán' F., K., N., P., Sze., V., *csënăl* Mb., *sęreglyă* Mb., *sęregjă* Mb.

A jelenség magyarázata problematikus. A fenti szavakban: *o* > *ë* (*e*) és *a* > *ë* (*e*) megfelelés található. Az *o* – *á* > *ë* – *á* megfelelést disszimilációnak tarthatjuk. HORGER helytelenül az *á* hátraható illabializáló hatásának tulajdonítja az *o* – *á* > *ë* (*e*) – *á* hangviszonyt és a hasonulás fejezetében tárgyalja (MNYj. 85).

Az *a* – *á* > *ë* (*e*) – *á* hangviszonyról HORGER azt mondja, hogy az *á* előtti szótag *a*-ja az *á*, hátraható elhasonító hatása következtében elhasonult: *ë* lépett a helyébe" (MNYj. 87). LOSONCZI az illeszkedés jelenségeihez tartozónak véli a hangviszonyt (A magyar nyelv 1600 óta. NyelvtudÉrt. III., 5). Egyes nyelvjárásokban – mint írja – illeszkedés nélküli alakban élnek különféle jövevényszavak (*pelva*, *galaginya*) stb. (uo.). GOMBOCZ és BÁRCZI veláris disszimilációra gondolnak (Ht. 90; Ht.² 104).

A kétféle változat: az *a* > *ë* (*e*), illetve *o* > *ë* (*e*) viszony minden bizony-nyal összefügg egymással.

15. Illabiális *i* megfelelés *a*-, *o*-val szemben: *cimóca* 'szamóca, erdei eper' F., K., N., Nsz., P., Sze., V., *cimóca* Mb., *birke* Sze., *sipka* 'sapka' F., K., N., Nsz., P., Sze., V., *sipkă* Mb., *mutisd* Sze., *mutissa* 'mutassa'; *firtsok* 'ajtófél' Mb., *firhang* Nsz., P., *firhang* F., K., N., Nsz., P., V., *firhâng* Mb., *honcsik* 'kis domb', *ispitáj* Sze., *lapicka* 'lapocka', *lapis* F., K., N., P., Sze., V., *lăpis* Mb., *hasigat* 'hasogat' F., K., P., Sze.

Ellenpéldák: l. a hangsúlyos, hangsúlytalan és suffixum előtti zárt *o*-zás és zárt *u*-zás megfelelő ellenpéldáinál.

A jelenség köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *a*, illetve *o* helyén jelentkezik hangsúlyos, hangsúlytalan és suffixum előtti helyzetben, de csak szórványosan fordul elő, és mivolta nem tekinthető tisztázottnak. •

BÁRCZI veláris > palatális irányú elhasonulásnak tartja (Ht.² 106; és l. még HORGER: MNY. XLIII, 138).

Ez alkalommal a labializáció és az illabializáció körébe tartozó hangtani jelenségeket tekintettük át. A nyelvjárás egyéb hangtani jelenségeit (zárttság, nyíltság stb.) tárgyaló fejezettel a következő kötetben szándékszunk jelentkezni.

NYIRKOS ISTVÁN

Vocalism of the Dialect in the County of Abaúj

The article in which the author aimed to present the vocalism of the Abaúj county *ö*-vocalizing dialect territory will be published in two parts. The present first part treats only the labial and illabial phenomena of the mentioned dialect vocalism. The author surveys the literature published till now concerning the dialect territory, draws the limits of the dialect territory, surveys some debatable questions of the hitherto prevailing ways of treating the material (method, comparison etc.). In presenting the data he does not treat the *ö*-vocalization since it has been published in connection with the dialect of one village (M^Nyj. V, 153—63). In presenting the particular part phenomena it differs from the former works of similar character in respect of treating in sequence the doubtlessly connected labial and illabial phenomena (e.g. labial *ü*-vocalization, illabial *i*-vocalization etc.).

I. NYIRKOS

Az á utáni o-zás az északnyugati nyelvjárás-terület északi részén

A nyelvjáráskutató minduntalan tapasztalja, hogy valahányszor visszatér akár szülőfalujába, akár valamelyik községbe, melynek tájnyelvét behatóbban vizsgálta, tehát jól ismeri, mindannyiszor hallhat benne valami újat, keresett és váratlan jelenséget, mindig bővítheti gyűjtését, és kiegészítheti adattárát. Az is köztudomású, hogy mennél nagyobb nyelvjárási anyagra teszünk szert, mennél több példával rendelkezünk akár egyetlenegy jelenséget vizsgálva, akár egy tájnyelvet vagy nyelvjárást tanulmányozgatva, annál átfogóbb képet adhatunk róla, s annál megbízhatóbb és általánosabb érvényű következtetéseket vonhatunk le a nyelvi jelenségek fejlődésével s kialakulásával kapcsolatban.

Az utóbbi évek szakirodalmában többen foglalkoztak az $\acute{a}-a > \acute{a}-o$ hangváltozás kérdéseivel szinkronikus és diakronikus alapon is. Valamennyi szerző cikke, tanulmánya előrehaladást jelent a kérdés egy-egy problematikus részének feltárásában s megvilágításában. HORGER ANTAL kimutatta, hol mindenütt van $\acute{a}$ utáni o-zás, s mely esetei tekintendők régebbi, illetve újabb fejleményeknek. Létrejöttének okát az $\acute{a}$ disszimilációs hatásában látja (I. MNy. 88—9). BENKŐ LORÁND szintén disszimilációs jelenségnek tekinti e hangváltozást, és szerinte egymástól függetlenül keletkezett a keleti és a nyugati nyelvjárásokban más-más időpontban. Legkorábban a Dunántúlon jelentkezett (vö. MNyelvt. 90—1). BEKE ÖDÖN a Szentsei Daloskönyvből gyűjtötte össze rendszerezésre való törekvés nélkül azokat a példákat, amelyekben $\acute{a}$ utáni o-zást őrzött meg ez a nyelvemlékünk (I. MNy. XLV, 335—40). KÁLMÁN BÉLA rendszerezve mutatja be e Daloskönyv o-zását megállapítván azt is, mely helyzetekben van az $\acute{a}$ hatásaként általában o, s melyekben jelentkezik ez csak ritkán, elvétve. BEKE adattárát újabb példákkal, eredeti és átfogóbb megfigyelésekkel egészíti ki (I. MNy. XLIX, 526—8). DEME LÁSZLÓ több helyütt tárgyalja az $\acute{a}-a > \acute{a}-o$ kérdéseit (I. NyjKérd. 113—29; Nyelvatl. 206—7). Táblázataiban és térképén nagyon jól áttekinthetjük az $\acute{a}$ hatására végbement asszociatív o-zást az egész magyar nyelvjárás-területen. SULÁN BÉLA (vö. Pais-Eml. 109—16) erős kritikának veti alá a jelenségről eddig ismert nézeteket és megállapításokat. Tanulmányában kifejti e hangtani változás további vizsgálatának módszertani elveit, sürgeti a kutatások kiterjesztését mind területileg, mind időben, és saját gyűjtése alapján összegezi, milyen helyzetben és mértékben van meg ez a nyelvjárási jelenség a martosi népnyelvben.

Bár a fenti nyelvészek mindegyike bővítette e hangváltozással kapcsolatos ismereteinket, a problémák egész sora vár még behatóbb tanulmányozásra és végleges tisztázásra. Csak kiterjedtebb vizsgálat után tudjuk meg pontosan, hol mindenütt él napjainkban az $\acute{a}$ utáni o-zás, milyen mértékben

van elterjedve, összefüggenek-e más nyelvi vonatkozásban is azok a nyelv-járások, amelyekből ismerjük, volt-e közöttük valami kapcsolat a múltban, milyen tendenciát mutat más nyelvjárási sajátosságokkal összehasonlítva: viisszaszorulóban van-e avagy szilárdan tartja magát; hogyan viszonylik más nyelvjárási jelenségekhez: hoz-e létre egyéb változásokat, mely tájnyelvi sajátosságok támogatják fennmaradását, mikor, hol s hogyan keletkezett stb., stb.

E cikk keretében magam is szeretnék valamivel hozzájárulni az $a - a > \acute{a} - o$ kérdéséhez. Elsősorban azt próbálom megállapítani, hogy az északnyugati nyelvjárás-terület Csehszlovákiába eső részének mely községeiben és milyen erősségi fokon találjuk meg az effajta o -zást. Választásom nem véletlenül esett erre a területre. Több éven át kutattam a szlovákiai, legtartósabban pedig a nyugat-szlovákiai levéltárakban. Kutatásaim során számtalanszor találkoztam $\acute{a}$ utáni o -zó alakokkal a XVII—XIX. századból származó családi levelezésekben. Ezeket nagyobbrészt kicéduláztam. A földolgozást a közeljövőben szeretném elvégezni, fölhasználva hozzá a hazai forrásokat is. Utazásaim alkalmával sokszor megfordultam a csallóközi és a vele határos palócos nyelvjárású községekben, ahol nyelvjárási szövegeket gyűjtöttem vagy egyéb teendőim akadtak. Így figyeltem föl az e vidékeken élő nagyfokú $\acute{a}$ utáni o -zásra. Természetes, hogy följegyezgettem a hallott o -zó alakokat, s lassanként összegyűlt belőle egy kisebb példatár. 1961-ben aztán elhatároztam, hogy közelebről megvizsgálva e hangváltozást, megfigyelem területi elterjedtségét és használati fokát. Mivel magamnak évekig eltartott volna ez a kutatómunka még abban az esetben is, ha lett volna hozzá elegendő anyagi eszközöm és időm, úgy döntöttem, hogy kérdőívet állítok össze, és ennek segítségével meggyorsítom a gyűjtést. Ezt meg is csináltam az eddigi szakirodalom felhasználásával és saját tapasztalataim, valamint anyagom alapján. Hogy a kérdőív kitöltését megkönnyítsem, elejére rövid bevezetőt írtam, melyben megmagyaráztam e jelenség lényegét, szemléltettem néhány példával, utaltam a gyűjtés céljára, fölhívtam a kérdőív kitöltőjének figyelmét az alakváltozatok (*sárga ~ sárgó*) előfordulási lehetőségére, az uralkodó alakváltozat megfigyelésére, továbbá arra, hogy egyéb, a kérdőíven nem szereplő példákat is jegyezze fel akár az egyes pontok után, akár a legvégén vagy pedig külön mellékleten.

A kérdőíven húsz pontba tömörítettem a csallóközi o -zás eseteit. Egy-egy pontba 10—20 példát vettem föl — feltüntetve mindkét változatot: a köznyelvit és a várható nyelvjárást. Főleg olyan szavakat és alakokat válogattam össze, amelyeknek meglétével számolnunk lehet a csallóközi és a szomszédos községekben. A kevésbé ismert irodalmi szavakat mellőztem, mert attól tartottam, hogy gépiesen, kellő megfontoltság nélkül húzzák majd alá a kérdőíven, azaz megtéveszthetné őket az igazi kiejtés tudatosításában, s így hamis adatok vagy változatok kerülnének be az anyagba. Az 1. pontba tőszavakat vettem föl, mint: *árva ~ árvo*, *kácsa ~ kácsó*, *saláta ~ salátó* stb.

A 2—7. pontba származékszavakat soroltam föl példának a leghasználtabb nomen- és verbumképzők figyelembevételével, pl.: *bánat ~ bánót*, *számtalan ~ számtolan*, *váratlan ~ vároltan*, *ruházat ~ ruházót*, *áztat ~ áztót*, *szárad ~ szárod*, *fáraszt ~ fároaszt*, *kiváogat ~ kivágót* stb.

A 8—19. pontba birtokos és igei személyragos, továbbá jelezett és kötőhangzós, valamint határozóragos alakokat tüntettem fel: *lábam ~ lábom*, *házad ~ házod*, *almája ~ almájó*, *nálam ~ nálom*, *látja ~ látjó*, *várnak ~*

várnok, csinálta ~ csiná(l)tq, várlak ~ várlok; nádat ~ nádqt, házak ~ házok, szárnyas ~ szárnyos, nádas ~ nádos, csináltam ~ csiná(l)tqm, láttad ~ láttqd, várta ~ várto, vásznak ~ vásznok, hárman ~ háromn, fának ~ fánok, órára ~ órárg, kárba ~ kárbo, lábbal ~ lábbol stb.

A 20. pontba régebbi és újabb összetételeket soroltam be, mint: *vasárnap* ~ *vasárnapo*, *párttag* ~ *párttqo* stb.

A példák közé iktattam be tulajdonneveket is, mint: *Borbála* ~ *Borbálo*, *Bélának* ~ *Bélánok*, *Újvárra* ~ *Újvárro*, *Dunába* ~ *Dunábog*, *Somorjára* ~ *Somorjáro*, *Árpádra* ~ *Árpádro* stb.

Hogy némiképpen ellenőrizhessem az aláhúzások helyességét, a kiejtés eredetiségét, egy-egy szóalakot több helyen is szerepeltettem, azaz az egyes pontokba olyan 3—4 szó is bekerült, amelyek az o-zás helyzetének szempontjából más pontba tartoznak. Végeredményben egy pontban 3—4 függő o-zási helyzetre is volt példa, de zömmel csak egyre.

Hogy áttekinthetőbb legyen előttünk az o-zás vizsgált eseteinek száma, lássuk őket táblázatban; természetesen nem sorolom föl a kérdőív egyes pontjaiba fölvetett összes példát, mert az itt már szükségtelen. Meg kell még jegyez- nem azt is, hogy a kérdőívben mellékjeleket nem használtam és nem alkalmaz- tattam, így sem q-t vagy q-t nem jelöltem, a várható nyelvjárási alakot egyszerűen o-zónak tüntettem föl. Magam ennek ellenére mindenütt q-t jelölök, mert az irodalom és gyűjtéseim szerint ez itt a fő variáns. A kérdő- íven az ellenőrzésre szánt alapszót lehetőség szerint mindig más-más toldalék- kal vagy összetételben ismételtam, hogy így eltereljem a figyelmet korábbi vagy későbbi előfordulásáról, pl.: *bánqt*—*bánqtos*—*bánqtja*—*bánqtba*; *szárgz*—*szárgzra*—*szárgzak*—*szárgzan*; *levágvq*—*kivágvq*—*szétvágvq*—*összevágvq*—*meg- vágvq* stb. A táblázatban helytakarékoság miatt ezt nem követem.

tövekben	máma ~ mámq, árva ~ árvg, árpa ~ árpg, hála ~ hálq, gyáva ~ gyárg, kártya ~ kártyq, mázsa ~ mázsq, lámpa ~ lámpq, láda ~ ládq, kása ~ kásq, saláta ~ salátq, pogácsa ~ pogácsq, Borbála ~ Borbálo, bánya ~ bányq, máma ~ mámq, bába ~ bábo, láрма ~ lármq, nyálka ~ nyál(l)kq, nátha ~ náthq, pálma ~ pálmq, pára ~ párg, ráma ~ rámq stb.
toldalékokban	az -at képzőben: <i>bánat</i> ~ <i>bánqt</i>, <i>állat</i> ~ <i>állqt</i>, <i>szolgálat</i> ~ <i>szolgálot</i>, <i>bocsánat</i> ~ <i>bocsánqt</i> stb. a -dalom, -alcu képzőben: <i>fájdalom</i> ~ <i>fájdqlom</i> a -tlan, -atlan képzőben: <i>korlátlan</i> ~ <i>korlátlqn</i>, <i>ártatlan</i> ~ <i>ártqltan</i>, <i>pártatlan</i> ~ <i>pártqltan</i>, <i>járatlan</i> ~ <i>járotqlan</i>, <i>látatlanba</i> ~ <i>látqltanba</i>, <i>számítlan</i> ~ <i>számqltan</i>, <i>háládatlan</i> ~ <i>háládqqltan</i>, <i>kártalanít</i> ~ <i>kárqltanít</i>, <i>váratlan</i> ~ <i>vároqltan</i>, <i>szabálytalan</i> ~ <i>szabályqltan</i> stb. a -ka kicsinyítő képzőben: <i>lánka</i> ~ <i>lánkq</i>, <i>fácska</i> ~ <i>fácsq</i>, <i>ládcska</i> ~ <i>ládácsq</i>, <i>árvácska</i> ~ <i>árvácsq</i>, <i>ruhácska</i> ~ <i>ruhácsq</i> a -va határozói igenévképzőben: <i>állva</i> ~ <i>ávq</i>, <i>csinálva</i> ~ <i>csinávq</i>, <i>ázva</i> ~ <i>ázvg</i>, <i>fázva</i> ~ <i>fázvg</i> (<i>meg van</i>) <i>csiná(l)vg</i>, <i>ázvg</i>, <i>fázvg</i>); (<i>ki van</i>) <i>száradva</i> ~ <i>szárgdva</i>, (<i>föl lesz</i>) <i>ásva</i> ~ <i>ásvg</i>, (<i>le volt</i>) <i>rázva</i> ~ <i>rázvg</i>, (<i>le van</i>) <i>kaszálva</i> ~ <i>kaszá(l)vg</i> stb. az -andó mn.-képzőben: <i>állandó</i> ~ <i>állqndó</i>, <i>járandóság</i> ~ <i>járgqndósq</i>, <i>várandós</i> ~ <i>vároqndós</i>, <i>kivá- gándó</i> ~ <i>kiváqgqndó</i> stb.

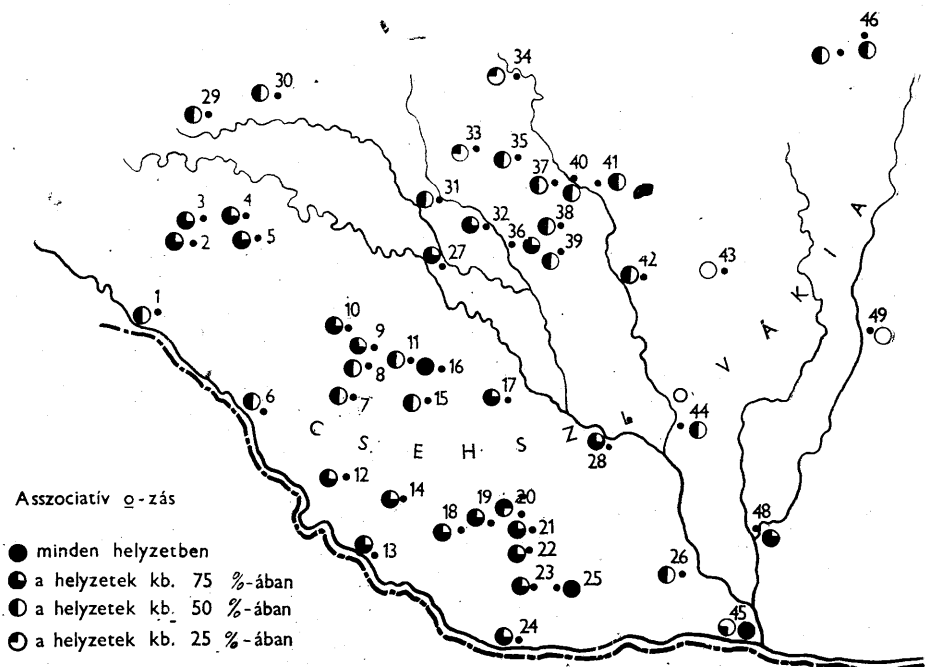
toldalékok	előtt	igeképzőkben	az -at, -tat műveltető igeképzőben: <i>ásat ~ ásgt, vágat ~ vággt, csináltat ~ csiná(l)tgt, áztat ~ ászgt, jártat ~ jártgt</i> a -hat képzőben: <i>várhat ~ várhgt, rághat ~ rákhgt, vághat ~ rákhgt, láthat ~ láthgt, dldhat ~ álthgt, kaszáthat ~ kaszá(l)hgt stb.</i> a -lal igeképzőben: <i>fájlal ~ fájlgl</i>
		rúgokban	a -nak birtokos és részeshatározóragban: <i>háznak ~ háznkg, fának ~ fánkg, családnak ~ családnkg, madárnak ~ madárnkg, apának ~ apánkg, anyának ~ anyánkg, búzának ~ buzánkg, Bélának ~ Bélánkg, Ádámnak ~ Adámnkg stb.</i> a -ba (-ban) határozóragban: <i>szénába ~ szénábq, gyárba ~ gyárbbq, fába ~ fábbq, másba ~ mászbq, szénába ~ szénábq, hiába ~ hijábq, kárba ~ kárbbq, járásba ~ járázsbq, kórházba ~ kórházbbq, gabonába ~ gabonábq, hajdanába ~ hajdanábq, Európába ~ Európábq, Dunába ~ Dunábq, iskolába ~ iskolábq stb.</i> a -val határozóragban: <i>háttal ~ háttgl ~ háttö, lábbal ~ lábbgl ~ lábbó, almával ~ almárgl ~ almávó, hagymával ~ hagymárgl ~ hagymávó, kártyával ~ kártyárgl ~ kártyávó, kalapáccsal ~ kalapáccsgl ~ kalapáccsó, vándorlással ~ vándorlássgl ~ vándorlássó (háttú, lábbú, almávú, hagymávú, kártyávú, kalapáccsú stb.);</i> a -ra határozóragban: <i>házra ~ házrg, kádra ~ kádrq, fára ~ fárg, lábra ~ lábrq, szájra ~ szájrq, utcára ~ uccárg, órára ~ órarg, bánatjára ~ bánattyárg, tárgyalásra ~ tárgyalásrg, számára ~ számárg, magára ~ magárg, szerdára ~ szerdárg, mákra ~ mákrq, nyakára ~ nyakárg, gátra ~ gátrq, hátra ~ hátrq stb.</i> az -a, -ja birtokos személyragban: <i>háza ~ házq, térsa ~ térsq, lába ~ lábq, nyája ~ nyájq, szárnya ~ szárnyq, nála ~ nálq, gazdája ~ gazdájq, almája ~ almájq, vacsorára ~ vacsorárg, világra ~ világrq; rájq stb.</i> az -a, -ja igei személyragban: <i>rázza ~ rázzq, bántja ~ bánttyq, hánnya ~ hánnyq, kapálja ~ kapájjq ~ kapálljq, várja ~ várjq, dobálja ~ dobálljq; várja meg ~ várjq meg, lássa meg ~ lássq meg, bocsássa be ~ bocsássq be</i> a -nak igei személyragban (tb. 3. sz.): <i>bánnak ~ bännkg, ásnak ~ ásnkg, hálnak ~ há(l)ngk, válnak ~ vá(l)ngk, járnak ~ járnkg, kapálnak ~ kapá(l)ngk, kaszálnak ~ kaszá(l)ngk</i> a -tak igei személyragban (tb. 3. sz. múlt idő): <i>halásztak ~ halásztqk, álltak ~ álltqk ~ átqk, ráztak ~ rásztqk, másztak ~ másztqk, vártak ~ vártqk, fűztak ~ fűsztqk, elváltak ~ elvá(l)tqk, kalapáltak ~ kalapá(l)tqk, háltak ~ há(l)tqk, bányásztak ~ bányásztqk, ráztak ~ rásztqk stb.</i> a -lag határozóragban: <i>aránylag ~ arán(y)lg, átlag ~ átlqg stb.</i>
		jelben	a -na feltételes módjelben: <i>látna ~ látng, állna ~ á(l)ng, járna ~ járng, hálna ~ há(l)ng stb.</i>
toldalékok	előtt	közfhangzói szerepben	az -s mn.-képző előtt: <i>társas ~ társqs, házias ~ házqs, májas ~ májqs ~ május, hájas ~ hájqs, házas ~ hátsq, szűlő ~ szűlqs, ágas ~ ágqs, vállas ~ vállqs, nádas ~ nádqs, jártas ~ jártqs, Nyárasd ~ Nyárgsd stb.</i>

toldalékok előtt	a -d igeképző előtt: szárad ~ szárd, fárad ~ fárđ, támad ~ támđ, bágyad ~ bágyđ az -szt igeképző előtt: fáraszt ~ fárszt, elbágyaszt ~ elbágygszt, választ ~ válgszt, megtámaszt ~ mektámszt stb. a -kozik igeképző előtt: várakozik ~ várđkozik, vágyakozik ~ vágyđkozik a főnévi igenév -ni képzője előtt: ajánlani ~ ajánlđni, szántani ~ szántđni, bántani ~ bántđni, állni ~ állđni ~ ányđ, hántani ~ hántđni, váltani ~ váltđni, kiáltani ~ kiđál(ł)đni az -l denominális igeképző előtt: házal ~ házł, vállal ~ vállł, szálal ~ szálł, tálal ~ táłł, nádal ~ nádł 'náddal fed', szájal ~ szájł, ágyal ~ ágył stb. a -z denominális igeképző előtt: ágyaz ~ ágyz, nyálaz ~ nyálz, szálaz ~ szálz stb. az -n határozórag előtt: ezázan ~ százn, hárman ~ hárđn, néhányan ~ néhányđn a -t tárgyrag előtt: házat ~ házł, szárat ~ szárd, lábat ~ lábđ, nyájat ~ nyáđ, kádat ~ káđđ, lábat ~ lábđ, májat ~ máđđ, jármat ~ járdđ, hármat ~ hárđđ a birtokos személyragok és más toldalékok előtt: ágyam ~ ágyđm, ágyad ~ ágyđđ, ágyatok ~ ágyđtok, házam ~ házđm, házad ~ házđđ, házatok ~ házđtok stb.; nálam ~ náđm, nálad ~ náđđ, nálatok ~ náđtok ; látlak ~ látłk, várlok ~ várłđk, áldlak ~ áđ(ł)đłk, megdóállak ~ megdóállłk ; jártatok ~ járdđtok, csináltatok ~ csináđ(ł)đtok, láttatok ~ látđtok a -k többesjel előtt: kádak ~ káđk, várak ~ várđk, vállak ~ vállđk, házak ~ házđk, társak ~ társđk stb.
összetételben	vasárnap ~ vasárđp, hasábsa ~ hasáđp, márványlap ~ márványłp, párttag ~ párdđg, háztartás ~ házđrtás, akácsa ~ akáđp, számlap ~ száđłp, hátha ~ háđđ, számtan ~ száđđn, szálsa ~ száđ(ł)đ, házjal ~ házđđ stb.

A kérdőíveket olyan tanárokkal vagy egyetemi hallgatókkal töltettem ki, akikkel évekig személyes kapcsolatban voltam, akik jól ismerik a község nyelvét, mert vagy onnan származnak, vagy már évek óta ott működnek, s részben maguk is foglalkoznak nyelvjáráskutatással.

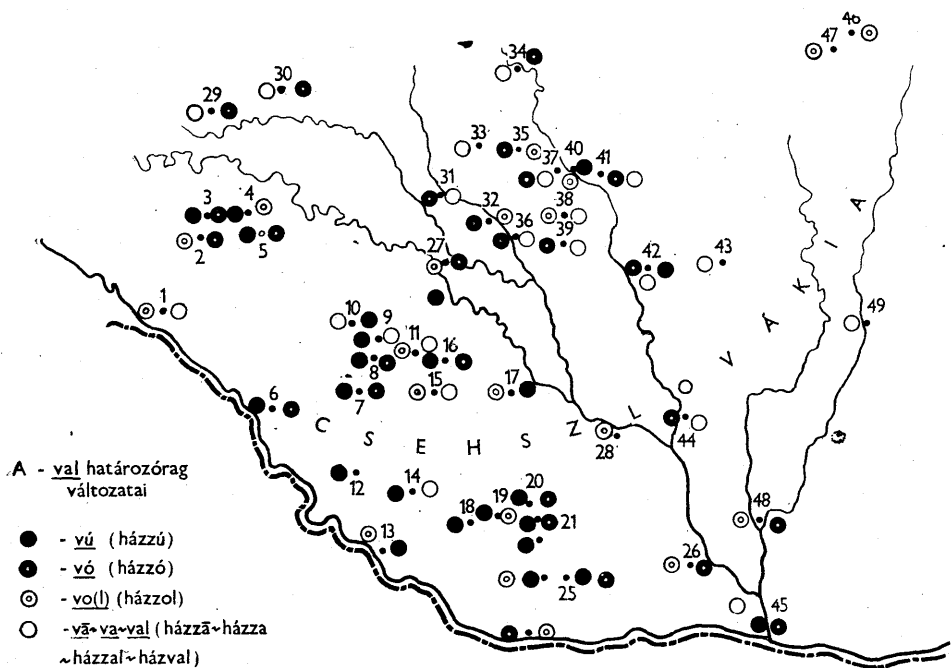
Összesen 75 kitöltött kérdőívet kaptam kézhez 35 községből. Ezek közül 20 helységben 1, 7 faluban 3—3, 7 községben 4—4, 1 városkában 1 s végül 1 nagyközségben 5 kérdőívet töltöttek ki más-más alany kikérdezése alapján. Tíz község anyaga a bevezetőben említett megjegyzés, felhívás értelmében kibővítve érkezett vissza. Olyan hallgatók és nevelők bocsátottak rendelkezésemre újabb példákat, s közölték a szavak pontos nyelvjárási alakját, akik az egyetemen hallgatták a *Nyelvjárások* c. kollégiumot, akikkel többször beszélgettem nyelvjáráskutatási feladatokról és munkákról, s akikkel vagy akiknél már korábban gyűjtöttem nyelvjárási anyagot.

A községek, amelyekből anyagot kaptam, ábécé-sorrendben ezek: Albár (Dolný Bar), Alsószelei (Dolné Saliby), Amadékarcsa (Amad. Kračany), Bogya (Bodza), Bős (Gabčíkovo), Csenke (Čenkovec), Csákány (Čakany), Deáki (Deákovce), Egyházkarcsa (Kostolné Krčany), Pozsonyeperjes (Jahodná),

Felbár (Horný Bar), Felsőszeli (Horné Saliby), Galánta (Galanta), Hosszúfalu (Dlhá/Váhom), Izsap (Ižop), Kajál (Kajal), Kamocsa (Komoča), Keszegfalva (Kameničná), Kolozsnéma (Klížská Nemá), Komárom (Komárno), Kürt (Ohrady), Lakszakállas (Sokolce), Nagyabony (Velké Blahovo), Nagymagyar (Rastice), Nagymegyer (Čalovo), Nagyudvarnok (Velké Dvorníky), Nemesolcsa (Zemianska Oľča), Nyárasd (Topolníky), Patas (Pasluchy), Pered (Tešedíkovo), Szap (Palkovičovo), Sókszelőce (Selice), Somorja (Šamorín), Tallós (Tomašíkovo), Tany (Tôň), Vámosladány (Mýtne Ludňany). — Ez utóbiban asszociatív o-zás nincs.

Mint várható is, az asszociatív o-zás foka nem egyforma minden községben. Megterheltségének pontosabb megállapítása községekre bontva azonban nem könnyű feladat. Két tény segítségével mégis közelebb juthatunk e részprobléma földerítéséhez és relatív fokának megismeréséhez. Ha valamelyik helységben nagyobb számban élnek változatok vagy kettős alakok, csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az illető községben a függő o-zás már nem következetes, legalábbis nem minden lehető helyzetben. Minél több a variáns, és minél gyakoribb a kettős alak, annál kisebb az o-zás erősségi foka és fordítva: ahol nincs vagy csak alig észlelhető ingadozás használatában, ott még erős fokú, szabályos az o-zás vagy minden fonetikai helyzetben, vagy legalább egyes eseteiben. Megpróbálom ezt bemutatni a következő táblázaton, melyen X jellel a szó tövében, + jellel toldalékokban, ○ jellel a -val hat.-ragban, / jellel a jelekben, □ jellel a toldalékok előtti helyzetben s végül XX-szel az összetételekben meglevő o-zást szemléltetem falvanként. A felsorolt jelek fölé helyezett index-számmal a táblázat után községenként következő ellenpél-

1. Šamorín (Somorja)	25. Zem. Olča (Nemesolcsa)
2. Štvrtek na Ostr. (P.-csütörtök)	26. Kameničná (Keszegfalva)
3. Čakany (P.-csákány)	27. Tomašíkovo (Tallós)
4. Rastice (Nagymagyar)	28. Jahodná (P.-eperjes)
5. Čenkovce (Csenke)	29. Veký Biel (Magyarbél)
6. Horný Bar (Felsőbár)	30. Reca (Réte)
7. Amad. Krčany (Amadékarcsa)	31. Matúškovo (Hidaskürt)
8. Kost. Kračany (Egyházkarcsa)	32. Horn. Saliby (Felsőszeli)
9. Veľké Blahovo (Nagyabony)	33. Galanta (Galánta)
10. Vidrany (Hodos)	34. Váhovce (Vága)
11. Veľke Dvorníky (Nagyudvarnok)	35. Kajal (N.-kajál)
12. Gabčíkovo (Bős)	36. Dolné Saliby (Alsószeli)
13. Palkovičovo (Szap)	37. Králová n. Váhom (Vágkirályfa)
14. Pasluchy (Cs.-patas)	38. Deakovce (Deáki)
15. Dolný Bar (Albár)	39. Tešedíkovo (Pered)
16. Ohrady (Cs.-kürt)	40. Dlhá n. Váhom (Vághosszúfalu)
17. Topoľníky (Nyárasd)	41. Veča (Vágvecse)
18. Ižop (Izsap)	42. Selice (Sókszelőce)
19. Čalovo (Nagymegyer)	43. Tvrdošovce (Tardoskedd)
20. — (Szilas)	44. Komoča (Kamocsa)
21. Sokolce (Lakszakállas)	45. Komárno (Komárom)
22. Bodza (Bogya)	46. Gimes (Gímes)
23. Tõň (Tany)	47. Koloňany (Kolon)
24. Klížska Nemá (Koložsnéma)	48. Martovce (Martos)
	49. Bešeňov (Zsitvabesenyő)

dákra vagy variánsokra utalok. A vízszintes jel (—) arra mutat, hogy a rovatában megjelölt helyzetben az o-zás ismeretlen.

A táblázatban, illetve a térképeken szerepel az a néhány o-zó község is, amelyekből a Nyelvatlaszhoz gyűjtöttek adatokat (Nemeshodos, Pozsony-csütörtök, Zsitvabesenyő, Magyarbél, Réte, Vága), természetes, hogy ezekből ellenpéldáim nincsenek, továbbá Martos község, melynek asszociatív o-zását SULÁN BÉLA ismertette a Pais-Emlékkönyvben. Az említett helyeken kívül a térképen feltüntettem azokat a községeket is, amelyekben DEME függő o-zást mutat ki az eddig megjelent irodalom alapján. Ezek: Tardoskedd, Hidaskürt, Vágkirályfa, Vágvecse, Szilas, Ghimes, Kolon (vö. NyjKérd. XIII. mell.).

A község neve	A szó tővében	Tolda- lékban	A -val ragban	Jelekben	Toldalék előtt	Össze- tételben
1. Albári (Dolný Bar)	X ¹	+ ¹	○ ¹	/	□	XX ¹
2. Alsószei (Dolné Saliby)	X ²	+ ²	○ ²	/	□	XX ²
3. Bogya (Bodza)	X ³	+	— ³	/	□	XX ³
4. Bős (Gabčíkovo)	X ⁴	+ ⁴	— ⁴	/	□ ⁴	XX ⁴
5. Csallóközskürt (Ohrady)	X ⁵	+ ⁵	— ⁵	/	□	XX ⁵
6. Csákány (Čakany)	X ⁶	+ ⁶	○ ⁶	/	□	XX ⁶
7. Csenke (Čenkovec)	X ⁷	+ ⁷	○ ⁷	/	□ ⁷	XX ⁷
8. Deáki (Deákovce)	X ⁸	+	○ ⁸	/	□ ⁸	XX ⁸
9. Egyházkarcsa (Kost. Kračany)	X ⁹	+ ⁹	— ⁹	/	□	XX ⁹
10. Felbár (Horný Bar)	X ¹⁰	+ ¹⁰	— ¹⁰	/	□	XX ¹⁰
11. Felsőszei (Horné Saliby)	X ¹¹	+ ¹¹	○ ¹¹	/	□ ¹¹	XX ¹¹
12. Galánta (Galanta)	X ¹²	+ ¹²	— ¹²	— ¹²	□ ¹²	XX ¹²
13. Hosszúfalu (Dlhá n/Váhom)	X ¹³	+ ¹³	○ ¹³	—	□ ¹³	XX ¹³
14. Izsap (Ižop)	X	+	— ¹⁴	/	□ ¹⁴	XX ¹⁴
15. Kajal (Kajal)	X ¹⁵	+ ¹⁵	○ ¹⁵	/	□	XX ¹⁵
16. Kamocsa (Komoča)	X ¹⁶	+ ¹⁶	— ¹⁶	/	□ ¹⁶	XX ¹⁶
17. Keszegfalva (Kameničná)	X ¹⁷	+ ¹⁷	○ ¹⁷	/	□	— ¹⁷
18. Kolozsnéma (Klížska Nemá)	X ¹⁸	+ ¹⁸	○ ¹⁸	/	□	XX ¹⁸
19. Komárom (Komárno)	X ¹⁹	+ ¹⁹	○ ¹⁹	—	□ ¹⁹	XX ¹⁹
20. Lakszakállas (Sokolce)	X ²⁰	+ ²⁰	— ²⁰	/	□	XX ²⁰
21. Martos (Martovec)	X ²¹	+	○	/	□	XX
22. Nagyabony (Veľké Blahovo)	X ²²	+	— ²²	/	□	XX ²²
23. Nagymagyar (Rastice)	X ²³	+ ²³	○ ²³	—	□ ²³	XX ²³
24. Nagymegyér (Čalovo)	X ²⁴	+ ²⁴	○ ²⁴	/ ²⁴	□ ²⁴	XX ²⁴

A község neve	A szó tővében	Toldalékban	A -al ragban	Jelekben	Toldalék előtt	Össze- tételben
25. Nagyudvarnok (Velké Dvorníky)	X ²⁵	+ ²⁵	○ ²⁵	/	□ ²⁵	XX ²⁵
26. Nemeshodos (Vidrány)	X ²⁶	+	○	/	□	XX
27. Nemesolcsa (Zem. Olča)	X ²⁷	+	○ ²⁷	/	□	XX
28. Nyárasd (Toplníky)	X ²⁸	+ ²⁸	○ ²⁸	/ ²⁸	— ²⁸	XX ²⁸
29. Patas (Pasluchy)	X ²⁹	+ ²⁹	○ ²⁹	/	□	XX ²⁹
30. Pered (Tešedíkovo)	X ³⁰	+ ³⁰	○ ³⁰	/	□ ³⁰	XX ³⁰
31. Pozsonyestörtők (Štvrtok na Ostrove)	X ³¹	+	○	/	□	XX
32. Pozsonyeperjes (Jahodná)	X ³²	+ ³²	○ ³²	/	□	XX ³²
33. Sókszelőce (Selice)	X ³³	+ ³³	○ ³³	/	□ ³³	XX ³³
34. Somorja (Šamorín)	X ³⁴	+ ³⁴	○ ³⁴	/ ³⁴	□ ³⁴	XX ³⁴
35. Szap (Palkovičovo)	X ³⁵	+ ³⁵	○ ³⁵	/	□	—
36. Tallós (Tamašíkovo)	X ³⁶	+ ³⁶	○ ³⁶	/	□ ³⁶	XX ³⁶
37. Tany (Tůň)	X ³⁷	+ ³⁷	○ ³⁷	/	□	XX ³⁷
38. Zsitvabesnyő (Bešeňov)	X ³⁸	+	○	/	□	XX
39. Amadékarcsa (Amad. Kračany)	X ³⁹	+ ³⁹	— ³⁹	/	□ ³⁹	XX ³⁹

- X¹ de: *Borbála, saláta*
 +¹ de: *ártatlan ~ ártatlan, háládatlan, számtalan, szabálytalan; sétáltot ~ sétáltat; fájlal; bántanok ~ bántog; háznak, madárnak, apának, anyának, sárnak, gyárnak*
 ○¹ de: *házul; háttal, magyarázattal*
 XX¹ de: *akácfa, háztartás, pártnag*
- X² de: *Borbála, Mária, hála, gyáva, kályha, kártya és: árva ~ árvo, mázsa ~ mázso, drága ~ drágo, kása ~ kásq, lámpa ~ lámpq ~ lámpi*
 +² de: *halászat; hánnya, láttya; vágnak, látnak, kaszá(1)nak, kapá(1)-nak*
 ○² de: *lábbó, árvavó, hejmávó; magyarázattal*
 XX² de: *ágácfa, vesárnap, márványlap, pártnag, virágmag, padlásajtó*
- X³ de: *Márta*
 —³ csak: *hájjú, háttú, lábbú, almávú, kalapácsú stb. és: magyarázattal*
 XX³ de: *márványlap ~ márványlop, hásztartás, hászfal, hátlap*
- X⁴ de: *Borbál (!), Mária, lámpq ~ lámpi, árpq ~ arpa*
 +⁴ de: *számtalan, hálátlan, bocsánat, állat, vázlat, áldnak*

- ⁴ csak: háttü, kolbásszü, ómávu, hajmávu, kártyávu; magyarázatta
□⁴ de: vásznat, hármát, nyárjas, szárog ~ száraz, másabb, katonásan
XX⁴ de: akácfa, szálfá, márványlap, hásttartásrg, másnap, kazánfal
5. X⁵ de: arpa, kása, kártya, káva, pogácsa, mámg ~ máma; Mária
+⁵ de: számtalan; háta, vállá, nála; láttá; láthatod, rákhatod, bánatára, szájra
—⁵ csak: hájjú, háttü stb. és kártyávó, magyarázatta
□⁵ de: várakozás, század, hármás, hanyat
XX⁵ de: agácifa, szálfá, márványlap
6. X⁶ de: (árpa) ~ árpg ~ arpa, rámg ~ ráma, pálmg ~ pálma
+⁶ de: számtalan, szabálytalan, ártatlan, várogtlan ~ váratlan
○⁶ de: lábbó, háttó, házzó; kolbásszal, magyarázattal
XX⁶ de: márványlap, számtan, hasápfá, várfal, fácánnyak
7. X⁷ de: árpa, lámpa, trágya, kártya, gyáva ~ gyávó; Mária
+⁷ de: háládatlan, korlátlan, számtalan, szabálytalan; bántnak, áldnak
○⁷ Csak lábbú, kalapácsú, hájjó és magyarázattal típusok vannak.
□⁷ de: elbágyad, vállatok, tálas, százt ~ százat
XX⁷ de: akácfa, párttag ~ párttg, márványlap, háthg ~ hátha
8. X⁸ de: mákra, szárnyára, Ujvárba, zsáknak
○⁸ de: káddal ~ káddā, Valikával ~ Valikāvā, nappā, lapáttal ~ lapáttā
□⁸ de: százcsok ~ százások, állam ~ állgm, házások ~ házcsok, jármas ~ jármcs
XX⁸ de: vasárnap, sárfal, bányászná, márványlap
9. X⁹ de: saláta, lárva, fáklya, Mária
+⁹ de: kapája, álgya, várba ~ várbo, sásra ~ sásrg, kaszárnyának ~ kaszárnyángk, kórháznak ~ kórházngk, halászat ~ halászt, kártalanít ~ kártolanít, utána ~ utánng, láttya ~ láttgy, tárva ~ tárvg
○⁹ csak: háttü; hajmával, magyarázotta változatok is vannak
XX⁹ de: agácfa, márványlap, gásszag, álarc, gászkamra
10. X¹⁰ de: kártya, Mária, saláta, Borbála; sárga ~ sárgg, árva ~ árvg, mázsa ~ mázsg, árpa ~ árpg
+¹⁰ de: szabálytalan
—¹⁰ Csak lábbú, almávu, hagymávu és magyarázatta változatok vannak.
XX¹⁰ de: márványlap, hásttartás, agácifa, hasábfa ~ hasápfg
11. X¹¹ de: árpa ~ árpg, kácsa, ~ kácsg lámpg ~ lámpgi; Borbála, Mária
+¹¹ de: bánat, számtalan, kiválaszt, szebájtalan; választásra
○¹¹ Csak hájjó, kóbásszó, hejmávu, megyerázatta
□¹¹ de: társaság, bánatnak ~ bántnok; házások, várakozás
XX¹¹ de: vesárnap ~ vesárngp, márványlap, hásttartásrg; ekácfa ~ ekácsfg, szálfg ~ szálfá

12. —¹² Csak elvétve akad 1—2 asszociatív *o*-zó alak, mint: *hátas ~ hátos, látogtalanban, támogd, vásárnap ~ vásárnogp*
13. X¹³ de: *mázsa, kása, kártya, saláta, pogácsa, állapot, Mária*;
 +¹³ de: *bánat, választásrg; kaszának, kapálnak, áldanak; kaszálhat, áldanak, szájra, járta ~ jártg, járászba ~ járászbg*
 ○¹³ de: *ómávó, hajmávó; kalapáccsal, magyarázattal*
 □¹³ de: *nyáját, százalék ~ százglék, százaz ~ százsz, vámja ~ vámjg*
 XX¹³ de: *vesárnap, hásztartásrg, márványlap, nyárfa ~ nyárfg*
14. ○¹⁴ Csak *hájjú, házzú* és magyarázatta változatok vannak.
 □¹⁴ de: *szónakodás, május 'májas', vásznat ~ vászngt, század ~ százgd*
 XX¹⁴ de: *agácfa, márványlap, hásztartásra, cigányasszony, lakástartozás, hászfal, májdarab*
15. X¹⁵ de: *Mária, Borbála, hála ~ hálg*
 +¹⁵ de: *fájdalom, szabálytalan, szánalmas, répába, gabonába, járászba, gyerekkorába, Galántára, hajdanába, családba, Prágába*
 ○¹⁵ de: *szalmávó, kártyávó, kalapáccsó, macskávó*
 XX¹⁵ de: *akácfa, hasápfá, számlap, párttag, hásztartás*
16. X¹⁶ de: *Borbála, kártya ~ kártyg, árpa ~ árpg ~ árpa*
 +¹⁶ de: *számtalan ~ számtglan, szabálytalan ~ szabálytlan*
 ○¹⁶ Csak *háttö, hájjó, ómávó* és magyarázatta típusok vannak.
 □¹⁶ de: *szántanyi, száraz, hántani ~ hántonyi*
 XX¹⁶ de: *márványlap, hásztartás ~ hásztortás, lánckarika*
17. X¹⁷ de: *mázsa, árpa, láda, hála, gyáva, kása, szaláta, pogácsa, száraz, drága, Mária*
 +¹⁷ de: *szabálytalan; fájdalom, választás, ásztat, várat (ige), áramlik; gabonába, házba, járászba, hiába*
 ○¹⁷ de: *hajmávó, kártyávó; kalapáccsal, magyarázattal*
 XX¹⁷ Csak: *vasárnap, szálfá, hásztartás, agáci stb.*
18. X¹⁸ de: *gyáva, kása, saláta; Borbála, Mária; állapot*
 +¹⁸ de: *fájdalom, számtalan, szabálytalan*
 ○¹⁸ de: *lábbó, házzó, magyarázattal*
 XX¹⁸ de: *agácifa, márványlap, hásztartásrg, újságlap*
19. X¹⁹ de: *lámpa, láda, hála, banya, mázsa stb.* A többségben nincs *o*-zás.
 +¹⁹ de: *fájdalom, várakozás, szónakozás, pártatlan, számtalan, szabálytalan, bánatára; láttya, rázza, hánnya, Bélának, anyának, bántanak, családba, házba, hajdanába, hiába, almája, ruhája, lakása, uccára, fára, gáttra, látva, állva, általába, átlag, aránylag, állandó stb.*
 ○¹⁹ de: *lábbú, hajmávú, kártyávó, kalapáccsa, magyarázatta stb.*

- ¹⁹ de: *nyájas, hármás, hármat, század, százan, lábak, állam, kádak, sárgaság*
- XX¹⁹ de: *agácifa, márványlap, hásztartásrő, számtan, hársfa, várajja*
20. X²⁰ de: *Mária*
 +²⁰ de: *számtalan, szabálytalan, hatástalan*
 ○²⁰ de: *hájjú, kolbásszú, lábbú, házzú, háttú; kártyávó, magyarázatta*
 XX²⁰ de: *agácfa, hásztartás, márványlap, nyárfa, máknyak, láphajlás*
21. X²¹ Ellenpárokat az irodalomban nem találtam egy helyzetben sem.
22. X²² de: *Mária*
 ○²² Csak *házzú, háttú, lábbú, lámpávú, kutyávú* és *magyarázatta* típusok vannak.
 XX²² de: *agácfa, hátlap, számlap, nátpalló, szájpaddás, rággyanús*
23. X²³ de: *kártya, sárga ~ sárgo, árva ~ árvo; Mária, Galánta, ~ Galánto*
 +²³ de: *számtalan, látatlamba, korlátlan, váratlan, szabálytalan, ruházat, kapdja, szoknyája, háza; dobájja, kaszájja, bántnak, másznak, látnak, járna, fázna, várna* stb.
 ○²³ de: *lábbú, kártyávú, hájjú, kalapácsú, hajmávú, szénávú, magávú*
 □²³ de: *elbágyad, szájas, hájas ~ hájós, vállalkozik, százalék ~ százglék, állam, tárgyalásrő*
 XX²³ de: *árlap, várfal, hásztartásrő, határfa, árvalányhaj, nyárfa*
24. X²⁴ de: *drága, kártya, árva ~ árvo, kása ~ káső, Borbála ~ Borbáló, Mária, mázsa, árpa ~ árpo, lámpa ~ lámpo, gyáva ~ gyávó*
 +²⁴ de: *ártatlan, páratlan, járatlan, korlátlan, számtalan, szabálytalan: áramlik, találát, állat ~ állot; háza ~ háző, háta, ~ hátő, nála ~ nálo; gabonába ~ gabonábő, házba ~ házbo, hasznára ~ hasznáro; várja ~ várjo, ássa ~ ásső, bännak ~ bännök, látnak ~ látnök; választásra, tárgyalásra, áni 'állni' stb.*
 ○²⁴ de: *kolbásszó, hagymávú, házzú, almávú, hagymávú, cérnávú, magyarázattal* stb.
 /²⁴ de: *várna ~ várno, látna ~ látnő, mászna ~ másznő*
 □²⁴ de: *tárgyalásra*
 XX²⁴ de: *akácfa, szálfá, márványlap, hásztartásra* stb.
25. X²⁵ de: *Borbála, Mária; és sárga ~ sárgő, árpo ~ arpa, drága ~ drágő* stb.
 +²⁵ de: *találak ~ találók, gyalázat ~ gyalázot, szabálytalan, ártatlan ~ ártóttan, páratlan ~ pártóttan* stb.; *hánnya ~ hánnyő, kaszájja ~ kaszájjo* stb.; *sárnak ~ sárnök; szénába, járászba; Dunába ~ Dunábő, uccába ~ uccábő* stb.
 ○²⁵ de: *hájjal, háttal, lábbal, magyarázattal* stb.; *kalapácsú; kolbásszó* stb.
 □²⁵ de: *századba, százalék ~ százglék, szánakozás ~ szánőkozás, várakozás ~ várőkozás, elbágyad*

- XX²⁵ de: *agácifa, szálfa, márványlap, hásztartásrg; vasárnap ~ vasárnap.*
A községben túlsúlyban vannak a kettős alakok minden csoportban.
26. X²⁶ Ellenpéldák nincsenek az irodalomban.
27. X²⁷ de: *Mária*
○²⁷ de: *magyarázattal; kártydó, kolbásszó, házzó stb., háttü, almávu, hájjü.* Legelterjedtebb az utóbbi.
28. X²⁸ de: *Mária*
+²⁸ de: *szebájtalan; helászat ~ helászt; hesznára ~ hesznárg; cseládba, hejdenába*
○²⁸ de: *kelepáccsu, háttü stb.; kóbásszul, lábbul; magyarázattal*
/ ²⁸ csak: *várna, áсна, látна stb.*
□²⁸ de: *tárgyalásrg*
XX²⁸ de: *vesárnap ~ vesárnap, hásztértásrg, ekácfa*
29. X²⁹ de: *hála, pogácsa, kácsa ~ kácsrg, saláta ~ salátg, Borbála ~ Borbálg, Mária*
+²⁹ de: *fájdalom, háládatlan, számtalan*
○²⁹ csak: *háttü, kalápáccsu, hajmávu; magyarázatta*
XX²⁹ de: *agácifa, márványlap, hásztartásrg, párttag*
30. X³⁰ de: *Borbála, Mária ~ Márig; lámpa ~ lámpg, hála ~ hálg, drága ~ drág stb.*
+³⁰ de: *korlátlan ~ korlátlgn, számtalan ~ számtglan, szabálytalan ~ szabálytlan; láthatok ~ láthatok; járázsba ~ járázsrg*
○³⁰ de: *kóbásszó, ómávu, hagymávu és hájjal, magyarázattal stb.*
□³⁰ de: *hájás, tálás, vqzás, hqtás, szqzás, hármás*
XX³⁰ de: *ekácfa ~ akácrg, márványlap, hásztartásrg*
31. X³¹ Ellenpéldákra nincsenek adataim.
32. X³² de: *Borbála ~ Borbálg, Mária ~ Márig*
+³² de: *hálátlan, pártatlan ~ pártotlan, kártalanít ~ kártglonít*
○³² de: *hájjal ~ hájjó, májjal ~ májjó; házzal ~ házzü, lábbal ~ lábbü, hagymával ~ hagymávu, annyával ~ annyávu, kaszájával ~ kaszájávü stb.*
XX³² de: *párttag, márványlap, viráktartó, gússzszag, házajtó*
33. X³³ de: *árpa, kártya ~ kártyg, saláta ~ salátg, Borbála ~ Borbálg, Mária ~ Márig*
+³³ de: *fájdalom ~ fájdglom, választásrg ~ válqsztsásrg, várakozás ~ várgkozás, szánakozás ~ szánqkozás*
○³³ de: *hájjal, lábbó, kóbásszó, háttó, magyarázatta*
□³³ de: *hátam ~ hátgm, hátad ~ hátgd, háta ~ hátg; nála ~ nalg*
XX³³ de: *márványlap, hásztartásrg*

34. X³⁴ de: *sárga ~ sárgo, mázsa ~ mázso, lámpa ~ lámpo ; Mária ~ Márió, Borbála ~ Borbáló*
 +³⁴ de: *számtalan, szabálytalan, kártalanít, háládatlan ~ háládotlan, ártatlan ~ ártotlan; ágya ~ ágyo, háta ~ hátó, nála ~ náló; bány-nya ~ bánnyo, bántja ~ bántyo; csinálta ~ csiná(l)tó stb.; kaszálhat ~ kaszá(l)hó stb.; háznak ~ háznok stb.*
 ○³⁴ de: *hátal, házsal stb.*
 /³⁴ de: *várna ~ várnó, mászna ~ másznó stb.*
 □³⁴ de: *szánakozás ~ szánkózás*
 XX³⁴ de: *agácifa, hásztartás, márványlap, párttag*
35. X³⁵ de: *Mária*
 +³⁵ de: *számtalan, alázatos; járásban*
 ○³⁵ de: *hájjú, lábbú, kalbásszó, hagyomány, magyarázattal stb.*
36. X³⁶ de: *Borbál ~ Borbála, Mária*
 +³⁶ de: *pártatlan, szabálytalan, kaszálja, kaszálnak ~ kaszá(l)nok; nyájas ~ nyájso; alázatos ~ alázotos, gyalázatos ~ gyalázotos, bocsánat, áramlik, családban ~ családbó, gabonában ~ gabonábó stb.*
 ○³⁶ de: *almával, kolbásszal stb.; kártyavó, kalapáccsó ~ kalapáccsal, magyarázattal*
 □³⁶ de: *láttam*
 XX³⁶ de: *márványlap, hásztartás, akácfa ~ akácfo*
37. X³⁷ de: *Mária*
 +³⁷ de: *számtalan, társtalan, járatlan, látatlamba; utazásra, Ázsiába*
 ○³⁷ de: *hájjú, lábbú, házú, kalapáccsó, magyarázattal stb.*
 XX³⁷ de: *akácfa, hásztartásó, márványlap, párthatározat, rácsavar, ráfagy, rárak*
38. X³⁸ Ellenpéldák nincsenek.
39. X³⁹ de: *apáca ~ apáco, kavidzsbánya, táska, hártya ~ hártyo, káva ~ kávo*
 +³⁹ de: *csinátot ~ csinátat, ástot ~ ásttat, hányat ~ hányot; báglába, kárba, kászárnyába, kázába 'kazalban'; hásnára, napjára, nyárrá, párkárra, kockákra, ujjára; hozzája, lányá, fájá stb.; vákta, talicskásza, rákta, nyomkátá*
 —³⁹ de: *lábbú, házú, tömőfávu stb.; munkával, bódozsvál, boronává, csizmává*
 □³⁹ de: *május 'májas', hátas, szőlát, házák, kádak, katonássan*
 XX³⁹ de: *takarmánycsalamádé, cigányasszó, tápanyag, nácsnagy, lánysápká*

Bizonyára sokakban felmerül a kérdés, mennyire megbízhatók a kérdőív segítségével nyert adatok, s mennyire lehet azokat tudományos célokra felhasználni.

Tudatában vagyok annak, hogy a kérdőíves gyűjtésnek komoly hibái és hátrányai vannak. Példának okáért nem lehet megkívánni a fonetikus jelölést, és így a vizsgált jelenségen kívül az összes többi elszikkad; a kitöltés nem történik egyforma alapossággal, ugyanazzal a megértéssel és kellő mérlegeléssel. Kevésbé lehet megtudni, melyik a generációnként uralkodó alakváltozat. Nemegyszer bizonyára mechanikusan, az előzők hatása alatt jelölik ki a nyelvjárási változatot. A tapasztaltak után a magam részéről azt mondhatom, hogy ha az effajta gyűjtést gondosabb előkészítő munka előzi meg, akkor szinte a vártnál is jobb eredményekhez juthatunk. Egy jelenségnek a vizsgálatát egészen megbízhatóan el lehet végeztetni ily módon is. Az anyag megbízhatósága és felhasználhatósága mellett vallanak ezek a tények:

a) Mivel nem egy községben több kérdőívet töltöttek ki — s egymástól függetlenül, a kérdőívek összevetéséből nagyon jól kitűnik, milyen komolysággal és hozzáértéssel tettek eleget vállalkozásuknak a felkértek. A beérkezett anyag ebből a szempontból majdnem teljesen egységes, lényegében ugyanazt a képet adja a község *o*-zásáról. Eltérés abban mutatkozik közöttük, hogy az egyiken több az ellenpélda, a másikon viszont kevesebb, az egyiken semmivel sem bővítették a címszavak számát, a másikon ellenben több alakváltozatot tüntettek föl, pl.: *pálya* ~ *pállg* ~ *pályg*; *kályha* ~ *kálhg* ~ *kálha*; *hejmávg* ~ *hejmáv* ~ *hejmávú* ~ *hajmávú*; *almáva* ~ *almávg* ~ *ómávó* ~ *ómávú*; *tárgyalásra* ~ *tárgyolásra* ~ *tárgyulásra* ~ *tárgyalásra*; *állani* ~ *állgni* ~ *álni* ~ *ányi* ~ *áni*; *saláta* ~ *salátg* ~ *szaláta*; *lámpa* ~ *lampg* ~ *lámpi*; *kaszájával* ~ *kaszájáva* ~ *kaszájávg* ~ *kaszájávú* ~ *keszájávg* ~ *koszájávú*; *kolbásszal* ~ *kolbásszul* ~ *kolbásszú* ~ *kóbásszul* ~ *kalbásszú*; *agácfa* ~ *akácfo* ~ *ágácfa* ~ *agácifa* ~ *akác* ~ *agáci*; *kapája* ~ *kapájg* ~ *kepájg* stb.

b) Az ellenőrzésre szánt szavak elhelyezése más-más csoportba nagyban hozzásegít a valóságos kiejtés megállapításához s az élő alakváltozatok földelítéséhez. Bár a használt nyelvjárási változatot 8—16 ponttal előre vagy hátrább kellett attól a helytől kijelölni, ahol zömmel voltak rá példák, elenyésző kivétellel ugyanazt a változatot húzták alá mindenütt. Ez arra vall, hogy a kitöltők nem gépiesen végezték feladatukat, hanem példánként, helyzetenként állapították meg a náluk használatos formát.

c) A felsorolt községek egyharmadát ismerem kiszállásokból; egy másik harmadát közvetve, hallgatóimtól volt alkalmam tanulmányozni szemináriumokon, konzultációkon és szabad beszélgetések közben. Az így szerzett tájékozottság alapján felülvizsgáltam az adatokat hitelesség szempontjából.

d) Ha a kérdőíven szereplő szót vagy alakváltozatot a kitöltő nem ismerte vagy használatában bizonytalan volt, akkor nem vette figyelembe, azaz nem húzta alá vagy — s ezt többen megtették —, odaírta a községükben használt szót, a náluk dívó változatot, pl.: *árpa* ~ *árpq* helyett *arpa*; *májas* ~ *májos* helyett *május* (hurka!); *akácfa* ~ *akácfo* helyett *agácifa*; *Borbála* ~ *Borbálg* helyett *Borbál*, *lámpa* helyett *lámpi* stb.

e) Vannak kitöltött kérdőívek szomszédos községekből. A vizsgált jelenség gócéban ezek nagyon jól felhasználhatók az adatok helyességének ellenőrzésére. Ellentmondást közöttük nem tapasztaltam.

Milyen tanulságokat vonhatunk most már le a táblázat és az ellenpéldák alapján? Mindenekelőtt szembetűnik, hogy a nagyobb helységekből, ahol több iskola van, ahol a népmozgalom erősebb, ahol az anyagi és kulturális fejlődés gyorsabb, ott általában több a kettős alak, nagyobb az ellenpéldák száma (vö. Somorja, Kolozsnéma, Felsőszeli, Nagymegyér stb.). Ugyanez észlelhető a nyelvjárás-terület peremvidékein, a palócos és palóc községekben, mint: Alsószeliben, Pereden, Vághosszúfaluban, Sóksselőcén, Keszegfalván, Komáromban stb. Ez átmeneti sáv külön figyelmet érdemel nyelvjáráskutatási szempontból.

A ritkábban használt, az újabb, a hivatali vagy a köznyelvből mostanában átvett szavakban nem érvényesül az *á* disszimilációs hatása, ezek kevés kivétellel köznyelvi alakban élnek a nyelvjárásban, pl.: *találat, szabálytalan, számtalan, magyarázattal, fájdalom, százalék, korlátlan, hálátlan* (*háládatlan*) stb.

A személynevek toldalék nélküli alakját erősen befolyásolja a köznyelvi forma. Használatuk szempontjából ma már többségben vannak a nem *o*-zó *Borbála, Sára, Mária* alakok. Természetesen szerepe lehet ebben annak a körülménynek is, hogy a nyelvjárás előnyben részesíti a beceneveket, a kicsinyítőszármazékokat, mint: *Borika, Boriska, Borcsa, Borcsu; Mari, Marika, Mariska, Marcsu, Marcsa; Sárika, Sára, Sári*, s csak ritkábban él a köznyelvi, a hivatalos alakokkal. Tapasztalható ez egyébként a suffixum nélküli köznevek esetében is, hiszen a középső generáció nyelvében legalább olyan nagy a *láda, kártya, hála, hártya* alakok előfordulási százalékaránya, mint az *o*-zó *ládó-féléké*.

Még nagyobb a köznyelv kiegyenlítő hatása az újabban keletkezett összetételekben és a nyelvjárásban köznyelvi jövevénynek számítható összetett szavakban. Csak ez lehet az oka annak, hogy az *o*-zó *vasárnap, akácfa, hasápfő, szálfa* stb. mellett kisebbségben vannak a megfelelő köznyelvi alakok, ellenben a *párttag, háztartás, márványlap, számlap* formák mellett alig akadt *háztörtés-féle o*-zó típusú változat.

Amikor az *o*-zást vizsgáljuk, pláne meg az egyes eseteit, nagyon ajánlatos megjegyeznünk, vajon valóban megvan-e a példának említett forma a nyelvjárásban, az ismertett nyelvjárás-területen, mert amint anyagunkból látjuk, a feltételezett *Borbáló, lámpo, árpo, akácfo* (vagy: *Borbála, lámpa, akácfa*) tájnyelvi megfelelője nem egy községben *Borbál, lámpi, arpa, egáci* stb.

Adatainkból az is kiviláglik, hogy az *á—a > á—o* és az *a—á > o—á* hangváltozások nem okvetlenül kísérik egymásnak, vagyis az *á* előre- és hátraható disszimilációs hatása nincs meg együtt minden asszociatív *o*-zó vidéken, s akár az egyik, akár a másik függő változásnak különböző fokozatai vannak ugyanazon a nyelvjárási egységen belül is. Az északnyugati nyelvjárás-területnek most bemutatott részén az *á* hátraható disszimiláció s ereje csak kisebb tájra korlátozódik, s eredménye sem azonos a Dunántúlon meglevő eredményével. Az *á*-t megelőző szótag *a*-ja helyén ugyanis nem *o*-t, hanem *e* (*-ē*-t) találunk egy kisebb területen, pl.: *bernáro, telálat ~ telálot, hesznáro, kepálnok, keszá(l)nok, ekácfo, vesárnop, elázotos, seláto, medárnok, epánok, enyánok, cseládbo, hejdenábó, keszánok* 'kaszálnak', *kepánok* 'kapálnak', *hesznáro* (Felsőszeli); *vesárnop* (Vághosszúfalu); *szébálytolan* (Bős); *lekáso, ekácfo, hejmáro, kelepácsó, megyerázottó, medárnok, keszánok* 'kaszálnak', *kepánok* 'kapálnak', *vesárnop, neptár, lepát* (Pered); *helásznok, kepájo, keszánok, telálot, szabálytalan, cseládba, kelepácsú, hejdenábó, megyerázattal, hesznáro* (Nyárasd).

Feltűnő, hogy a *hejdenábg, kelepáccsó, megyerázattó* szavakban nemcsak az *á*-t közvetlenül megelőző szótag rövid *a*-ja disszimilálódik, hanem az előtte álló második szótag *a*-ja is. Mivel máskor — hosszú *á*-tól függetlenül — nem fordul elő ilyenfajta *e*-zés (*ë*-zés), *e* szótag $a > e$ (*ë*) hangváltozását is az *á* disszimiláló hatásának kell tekintenünk akár közvetve, akár közvetlenül, s az asszociatív hangváltozások közé kell sorolnunk. SULÁN, igaz nem konkrétan a csallóközi $a-á > e-á$ hangfejlődéssel kapcsolatban, hanem általában nézve ezt a hangváltozást, és ideszámítva az $a-á > o-á$ esetet is, ugyan azt mondja, hogy nem lehet őket elhasonulással magyarázni. Szerinte az ilyen helyzetben levő $a > e$, $a > o$ változások okát hangsúlyos helyzetük figyelembevételével kell megvilágítani, és a változást a legkülönbélebb hangtani környezetben is meg kell vizsgálni (vö. Pais-Eml. 112); az új szempontt érvényesítése gyümölcsöző lehet, és sok újabb hangtani összefüggésre deríthet fényt. Ennek ellenére nem tartom valószínűnek, hogy a Csallóközéből ismert $a-á > e$ (*ë*)-*á* hangfejlődésben nagyobb szerepet játszott volna a hangsúlyos helyzet. Röviden ezt az alábbiakkal indoklám: 1. E hangjelenséggel kapcsolatban egyáltalán azért merülhet föl a hangsúly szerepe, mert csekély kivétellel olyan példáink vannak rá, amelyekben a változás valóban a hangsúlyos, az első szótagban ment végbe: *lapát > lépát, naptár > neptár, apának > epánk, halászat > helászt* stb. Ha viszont jobban szemügyre vesszük a rendelkezésünkre álló adatokat, észre kell vennünk és el kell ismernünk a hosszú *á* elvitathatatlan hatását. Ha ugyanis *e* változásnak a hangsúly volna a kizárólagos oka, akkor *epa, enya, hejma, heszna*-féle alakváltozatokat is kellene találnunk. Ilyenekről azonban mindeddig nem tudunk; a *tenta*-féle (Pered) alakok nem sorolhatók ide. De mihielyt a hangsúlyos rövid *a* után hosszú *á*-s szótag következik, azonnal bekövetkezik az $a > e$ hangváltozás: *bernáro* (de: *barna*), *készákot, gyelázatos, neptár* (de: *napszak*) stb. 2. A hosszú *á* előtti $a > e$ hangfejlődés hangsúlytalan helyzetben is megvan, bár jóval kevesebb számban, mint hangsúlyosban, pl.: *hejdenábg* (Nyárasd, Felsőszeli), *porsenás* 'pörsenés' (Hodos), *kelepáccsó, megyerázattó* (Pered) stb. 3. Más magánhangzó előtt nemigen találkozzunk *e* hangváltozással, ha csak ide nem soroljuk a *verág, vellám, hedba*-féle szavak hangváltozását, — vö.: *gabonábg, bocsanágt, dobájgo, buzábg, uttyábg, utálattá; alszik, napi, napvilág, kapsol, kaloda, uszály* stb. 4. A kiejtésben a hangsúly nemegyszer eltolódik, különösen a hosszabb szavakban és az összefüggőbb beszédben, de ez nem befolyásolja a tárgyalt hangtani változást.

Előreható disszimiláló hatását más, mint a közvetlenül utána következő, tehát a második szótagon a tanulmányozott területen eddig nem figyelem meg egy esetben sem, a második szótag *a*-ja változatlan marad: *számtolan, látotlanba, vasárnopra*, stb. Nagy változatosságot mutat az *á* után következő *-val* rag alakulása, melyet nagymértékben befolyásol a rag végső mássalhangzójának, az *l*-nek a viselkedése. Egész sor változata van, s a sok közül rendszerint kettő-három él egy község nyelvében. Fő formái ezek:

- a) (*lábval*) ~ *lábbal* ~ *lábbā* ~ *lábba*,
- b) *háttul* ~ *hättü*,
- c) *házzol* ~ *házzó*.

Legelterjedtebb az *-ú* (47%), aztán az *-ó* (33%), utána az *-ol* (9%), majd az *-ul* (8%) s végül a *-val* ~ *-va* (3%) változata. Az *-ú*, *-ul* a Csallóköz

tájnnyelveinek a főváltozata, az -ó, -ol pedig a tőle északra és keletre eső községeké. A nem hasonuló *v*-s eszközhatározóragot a palócos jellegű helységek nyelvében találjuk meg (Pered, Deáki, Sókszelőce stb.), hasonló változata mind a végső *l*-lel, mind anélkül csupán egyes, főként az újabb szavakhoz szokott járulni: *találattal* ~ *találattā* ~ *találatta*; *magyarázattal* ~ *magyarázattā* ~ *magyarázatta*; *hajmával*, *kalapácsa* stb. A fenti változatok használata nemzedékenként is megoszlik; az öregek beszédében még sűrűbb a -*vū* ~ -*vu* alak, a középső generációban egyre észrevehetőbben hódít a -*vó* ~ -*vo* ~ -*vol* alak, a legfiatalabbaknál viszont már inkább a -*vā* ~ -*va* ~ -*val* variánsok dominálnak.

Mind az asszociatív *o*-zás fokának területi megoszlásából, mind pedig a -*val* változatainak tarkaságából az tűnik ki, hogy az *l* előtti *o*-zást valóban el kell különítenünk az *á* utáni *o*-zástól, mintahogy azt SULÁN (i. m. 112—3) és BENKŐ, valamint utóbb DEME is teszi (vö. I. Oszt. Közl. 518—534). A *mgh.* + *l* hangkapcsolatnak sok realizációja él: *l* nélküli, nyúlásos, labializált, zártabb, nyíltabb stb. formája (vö. *kaszának* 'kaszálnak', *ódalát*, *tárgyolás* ~ *tárgyulás*, *fordót* 'fordult'; *fő* 'fel', *közelrű*, *tengű*, *pőhő* stb.).

KOVÁCS ISTVÁN

Assoziativer *a* > *o* Vokalwechsel auf dem nördlichen Teile des nordwestlichen Sprachgebietes

Auf dem ungarischen Sprachgebiet ist der Vokalwechsel *á*—*a* > *á*—*o*, d. i. das assoziative *o* für einen anderen Laut, in unserem Fall für *a*, an mehreren Orten belegt (s. DEME: NyjKérd. 113—29). Manche damit verbundene Probleme, so z. B. die genauen Grenzen seiner Verbreitung, Fälle und Grad seiner Geltung, der Zusammenhang mit anderen lautlichen Veränderungen sind auch noch heute nicht genügend geklärt. Verfasser versucht gerade diese Fragen zu lösen, und zwar auf Grund eines Materials, das innerhalb einer kleineren mundartlichen Einheit, namentlich in den Dörfern der großen Schütt-Insel (*Csallóköz*, *Žitný ostrov* in der Slowakei) und in den unmittelbar angrenzenden Ortschaften zusammengetragen wurde. Die genannte mundartliche Erscheinung wurde in 34 Dörfern wo sie bisher nicht belegt war, untersucht. Der einschlägige Stoff wurde mittels Fragebögen gesammelt. Aus einigen Dörfern stehen mehrere ausgefüllte Fragebögen zur Verfügung, die bei der Kontrolle der Belege und bei der Feststellung der Hauptvariante von großem Nutzen waren. Verfasser schildert je nach Dörfern, die phonetische Stellung wo *o* für *a* üblich ist, die Fälle in welchen *o* für *a* ersetzt sind in folgenden größeren Gruppen gegliedert: assoziatives *o* für *a* in Stammwörtern (in betonter und unbetonter Stellung), in Suffixen, vor Suffixen, in Zusammensetzungen und im adverbialen Kasusuffix -*val*. Dies letztere wird gesondert behandelt, da es im betreffenden Mundartgebiet viele Varianten hat, welche zumeist nicht als Ergebnisse der assimilatorischen Wirkung des *á*, sondern als davon unabhängige Vokal- bzw. Vokalgruppenveränderungen zu betrachten sind.

Auf Grund des Materials gelangte Verfasser zur Folgerung, daß das assoziative *o* (für *a*) auf der ganzen großen Schütt-Insel und sogar — allerdings weniger häufig — auch in den benachbarten Dörfern vorhanden ist, die einen

Paloczendialekt oder eine diesem nahestehende Mundart sprechen. Am stabilsten und am meisten verbreitet erscheint dieses *o* in den Dörfern nördlich der Donau; weniger bedeutend ist es in Komárom (Komarno) und in den Ortschaften nordwestlich davon. Südlich und südwestlich von der Linie Pered—Deáki (Tešedikovo—Deakovce) zieht sich eine Landschaft mit assoziativem *o* mit weniger deutlicher Prägung bis zu Amadékarcsa (Amad. Kračany) hinab. Auf dem behandelten Gebiet kommt die rückwärts wirkende Kraft des *á* nicht zur Geltung. Auf dem erst erwähnten kleineren Gebiet dagegen ist seine dissimilatorische Wirkung vorhanden ($a-\acute{a} > e-\acute{a}$: *neptár*, *vesárnap*, *seláta*, *bernáro*, *hejdenábo*, *keszája*, *ennyának* usw.).

I. Kovács

-döz képzős gyakorító igéink

Dolgozatunk tárgyául választott -döz képzős igéink az összetett gyakorítóképzős igék ama nagy csoportjába tartoznak, amelyet -d.z néven foglalhatunk össze (vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 99—147 és különny. 1—51, továbbá NyK. LIII., 184—210). Nyelvünk története folyamán szinte minden rövid magánhangzónk beékelődött a -d és a -z közé. A -duz-ról l. PannonhFőiskÉvk. 1942. 116 és különny. 20.

Az igazi -döz gyakorító képzős igék kialakulásának megvilágítására olyan igéket is tárgyalunk, amelyekre szabatosan szólva nem a -döz képzős igék, hanem a -döz végű igék kifejezés illik rá. A -döz végű igék -d-je sem egyforma értékű, mert egyszer a szótóhoz tartozik, másszor meg, mint például a *kérdöz* és a *kendöz* stb. esetében, gyakorító képző.

Ezért -döz végű igéink bonyolult rendszere arra készítet bennünket, hogy alaki, földrajzi és irodalmi környezetükben vizsgáljuk őket, mert csak így tudjuk a lehető legpontosabb képet megalkotni róluk.

Először tehát nézzük az alaki rendszert, amely egyengette a -döz képzőbokr kialakulását. Hogy egy nyelvi alakulat kifejlődésének apró mozzanatait is lássuk, a -döz szóvég minden kombinációját külön figyelemre méltatjuk az odatartozó példákkal együtt. Az A) csoportba tesszük a csak -döz végűeknek nevezhető igéket, a B)-be a -döz képzőbokkal alakultakat.

I. Alaki vizsgálat

I. A) -d végű alapszó + -öz gyakorító képző: *födöz*, *küldöz*:

födöz DöbrK. 315: „Latanak eg ifiat *födöztet* feier tizta öltözetbe: viderunt juvenem coopertum stola candida” (NySz., még sok példa). | CAL.: Be *födözöm* 'protego', még több példa is | MA. 1604.: *Födözöm* 'operculo, operio, tego' stb. | PP. 1708.: *Födözöm* 'ua.' | KRESZN.: *födözi* 'operculat, operit, tegit', hivatk. MA.-ra | CZF., BALASSA, SAUVAGEOT²: *födöz* | Zala m., Veszprém m., Dunántúl: *födöz* 'takargat' stb. (MTsz.) | Nagykanizsai nyelvjárás: *befödöz* (NyF. XLVIII, 22). — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 244): -z képzővel; NyH.⁷ 63: -z képzővel; EtSz. II, 173; SZABÓ (NyF. XLVIII, 22): -döz képzővel. — Finnugor:¹ (vö. BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. XVI. sz. el.: *föd* (NySz.).

küldöz SándK. 2: „... eg ma³nak kell benne *küldözny*” (vö. BÁRCZI, SzófSz.) | VitkK. 50: „... ne *küldöz*” (vö. i. h.) | Thaly: Adal.: „Esztelen és

¹ A szóeredetre való utalás természetesen nem a származékra, hanem az alapszóra vonatkozik.

istentelen (Thököly), királyt üldöz, pogányt küldöz, maga is jelen" (NySz., több szövegpélda itt nincs) | CAL.: *küldözöm* 'missito' | MA.: *küldözöm* | PP. 1708.: *küldözöm* | SzD. 1792.: *küldözgetem* (*küldögelem* al.) | MÁRTON 1807.: *küldözni* 'oft schicken' stb. | SI., KRESZN., Tzs. 1838., CzF., BALL., KB.,³ BALASSA, SAUVAGEOT²: *küldöz* stb. 'gyakran vagy folytonosan, ismételve küld valamit vagy valakit' stb. | Szamoshat, Szeged: *küldöz* 'gyakran küld' (SzamSz., SzegSz.) | Kamond Veszprém m.: *küldöz* (saját felj.). — Gyakorító: CzF.: *kül-d-öz*; SIMONYI (NyK. XVI, 244): -z képzővel; BUDENZ, UgAl. 33: *küld* 'schicken': *küldöz* 'id. (wiederholt, viele Sachen nach einander)'; NyH.⁷ 63: -z képzővel; BALASSA, A magyar nyelv szótára: „A küld ige gyakorító alakja”. — Vö. JókK.: *küld* (vö. BÁRCZI, SzófSz.); egyéb gyakorító képzőkre vö. EgyszGy.²; *küldöz*.

-d gyakorító képző + -öz gyakorító képző: *üldöz*, *kérdöz*:

üldöz BécsiK. 18: „Egiptomiaknac zamtalan fèrègè ökèt *üldözze*” (NySz., még sok példa) | CAL.: *üldöz* (!) | MA. 1604.: *öldözöm* 'persequor' stb. | PP. 1708.: *üldözés* 'persecutio, occisio' | MÁRTON, 1807.: *üldözni* 'verfolgen' stb. | SI.: *üldözni* *ülden* al. | KRESZN.: *üldözi* 'persequitur' (hivatk. MA.-ra) | Tzs. 1838.: *üldözni* 'verfolgen' | CzF.: *üldöz* 1. 'valakit folyton, vagy gyakran nyomban követ, hajt, kerget, üz, hogy megkeríthesse s hatalmába ejthesse, vagy bizonyos határon túlmenni kényszerítse'; 2. 'különösen rossz indulatból, gyűlöletből, bosszúból valakinek minden alkalommal ártani törekszik; s javát, szerencsését akadályozni, sőt életét is veszélyeztetni akarja' stb. | Az *üldöz* igét bő értelmezéssel közli még BALL., KB.³ BALASSA, SAUVAGEOT, ÉSz, stb. | Székelyföld: *öldöz* (MTsz., hivatk. a Tsz.-ra) | Hétfalu: *üldöz* 'verfolgen' (CsángSz.) | Szeged: *üldöz* 'hajszol, üz' (SzegSz.). — Gyakorító: CzF. 138: *ül-d-öz-get*; SIMONYI (NyK. XVI, 244): -z képzővel; SZINNYEI (MNY. XXII, 243): -z képzővel; -d gyakorító képző és -öz gyakorító képzőelemekből alakultnak tartja még JUHÁSZ J. (MNY. LI, 491), MÉSZÖLY (NyK. LVI, 272) és PAIS (MNY. LVI, 80). — Vö. HB.: *ildetuitl*; vö. még EgyszGy.

kérdöz ÉrdyK. 654: „Kyt zent Peter (az ő) nemzetseegeről meg *kérdözöt*” (NySz., még néhány származékban előfordul ő hanggal) | CAL.: *kérdözés* 'anacrisis' stb. | Kodolányi: Julianus barát² 347: „Mikor *kérdözneje* e szent atya”. (Ez természetesen csak stílusfestő irodalmi példának számít.) — Finnugor: (NyH.⁷) — Vö. 1211, 1252: *kér* szárm. (MNY. XVIII, 33), 1237: *kerdeu* (MNY. XIV, 196), egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *kérdöz*, *kérdez*. — A *kérdöz* jelentése közelebb van a *kérd*-hez, mint a *kér*-hez.

-ed gyakorító képző + -öz gyakorító képző: *gerjedöz*, *lengedöz*, *rekedöz*, *zengedöz*, *csüggedöz*:

gerjedöz WinklK. 274: „Nemdee *gheridöz* valaee mŋ zŋvönk” (NySz., még három példa: MargL. 6: *geryedevz*, TelK. 158: *geryedözeseuel*, ÉrdyK. 537b: *gheryedözees*). — „... talán figyelembe vehető fgr. egyeztetése” (BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. JókK.: *gerjed* (NySz.); vö. még EgyszGy.: *gerjedöz*. — A WinklK.-beli *gheridöz* kedvéért külön -*idöz* csoportot nem veszünk föl.

² EgyszGy. = SÁMSON E., A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői; a -*dék*-re való utalásokat l. Pais-Eml. 160—5; a -*des*-re valókat MNY. XXXVII, 306—20; a -*dez* képzőre PannonhFőiskÉvk. 1942: 99—147, különny. 1—51; a -*déz*-re NyK. LIII, 184—210; a -*dös*-re PannonhFőiskÉvk. 1943: 430—46, különny. 1—19; a -*dös*-re MNY. XXXIX, 104—11. Az idézett helyeken a rövidítések jegyzéke is megtalálható.

lengedőz NádK. 162: „... micoron zep lassu zel *lengedőzne*” (NySz., egyetlen példa) | Székelykeresztúr vid.: *lengedőzik* (MNY. XXIII, 177) | Csongrád m.: *lengedőz* (a szél) (i. h.). — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 247: *lengedőzik*, hivatk. Krizára), ERDÉLYI (MNY. XXIII, 177). — „Bizonyt., talán fgr. er.” (BÁRCZI, SzófSz., vö. FUF. XV, 16). — Vö. XVI. sz.: *leng* (NySz.); SI., CzF., Ball.: *lenged*; *lengedéz*.

rekedőz ÉrdyK. 634: „Mykoron mynd be yewttenek vona az koporssóhoz, monda nagy *rekedőzöt* zowal” (NySz., egyetl. példa) | CAL.: *rekedőzés* 'branchus', *rekedőz* zauu 'raucisonus', *rekedőzés* 'raucitas'. — „... feltehetőleg fgr. er.” (BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. 1329: *reked* szárm. (OklSz.); vö. még EgyszGy.; *rekedéz*.

zengedőz DebrK. 17: „Egi ray meh zalla reiaia mind orczaiait s mind zaiat el lepuen s ugi *zengedőznek* vala mint egi kaptarban” (NySz., még három példa: ÉrdyK. 10: *zenghedőz*, ÉrsK. 573: *zengedőz*, Szárászi Ferenc: 1604.: *szöngedőz*). — Vö. XV. sz.: *zeng* (OklSz.), Gömör m.: *zenged* (MTsz.). — Egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *zengedéz*.

csüggedőz Rákóczi F.: Lev. 1705.: „Onnan ide az Vág mellékére fordúlok, s e körül *csüggedőzöm* magam, hogy kétfelé láthassak” (vö. NySz.) | Kodolányi: Julianus barát² 581: „... ha *csüggedőzünk*”. — Vö. XVI. sz.: *csügged* (NySz.); XV. sz.: *csügg* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *csüggedéz*.

-öd gyakorító képző + -öz gyakorító képző: *fürödőzik*, *zöngödőz*, *ömlődőz*.
fürödőz-ik Székelykeresztúr vid.: *förödőzik* (MNY. XXIII, 177). — Gyakorító: ERDÉLYI (i. h.), SIMONYI (NyK. XVI, 245, hivatk. Krizára [Nyr. IV, 371]: „hadd *förödőzzék* mezitláb”). — Vö. 1256: *fürdik* szárm. (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.

zöngödőz Komjáti: SzPál 297: „... zoluan tymmagatoknak psalmusokba (eneklesekbe) és hymnusokba (dicyeretekbe) és lelky enekembe enekeluen (*zöngödőzuen*)” (MNY. X, 227). — „Hangutánzó” (vö. BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. XV. sz.: *zeng* (OklSz.), XVI. sz. el.: *zöng* (NySz.); Gömör m.: *zenged* (MTsz.). — Egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *zengedőz*, *zengedéz*.

ömlődőz Kazinczy: Diog. 1793.: „ó mint *ömlődőzött* olyankor teli szived!” (MNY. VI, 454) | Kazinczy: Lev. III, 48 1803.: „... mit csudáljak inkább ... a' szép, noha néhol hibás magyarságot e, vagy a' poétai bátor és harsogó *ömlődőzést?*” (vö. NyF. XI, 53). — Vö. 1787: *ömlik* (MNY. VI, 357), SI.: Tzs.: CzF.: Ball.: *ömléd*; egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.: *ömlédéz*.

Alapszó + -öd visszaható képző + -öz gyakorító képző: *kérődőz*, *fűződőz*, *szegődőz*, *nyögődőz*, *sinlődőz*.

kérődőz BécsiK. 190—1: „Buzā z boron *kerodoznec* vala: super triticum et vinum ruminabant” (NySz., egyetl. példa. Idézi még CzF. és BALL.). — Finnugor: (vö. BÁRCZI, SzófSz.). — Vö.: 1211: *Kereu* stb. (MNY. XVIII, 33), 1237: *kérdeu* (MNY. XIV, 196), SzD. 1792.: *kérődzik*, FestK. *kérődik* (NySz.), CAL.: *kérőzik*; egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.: *kérdéz*, *kérdőz*, *kérdez*, vö. még TMNY. 445.

fűződőz GKat: „... zsidózásba *fűződőzének*” (BALLAGI, RNySz.). | Com: Jan. 211: „A komedia avagy meglett dolgot szem eleiben mutató játék keresztül kasúl egyben *fűződőzöt* cselekedetet mutat” (NySz., egyetl. példa). — Gyakorító: EtSz. II, 727: „... legvalószínűbb ... *ödik*-ből -z gyakorító képzővel”, SIMAI (MNY. IV, 112): -z képzővel. — Finnugor: (EtSz. i. h.). — Vö.

1660: *fűződik* (NySz.), 1246: *fűz* szárm. (vö. EtSz. i. h.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.

szegődöz Hall: HHist. 1695|1751.: „A kalastromnak gárgyánya mégyen a tenger mellé és ott a halászokkal kezd *szegődözni*” (NySz., egyetl. példa). — „... valószínűleg fgr. er.”: (BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. XV. sz.: *szegődik* (NySz.), XV. sz.: *szeg* (NySz.).

nyögődöz N.: *nyögődöz* 'valamit akadozó hangon mond', *nyégődözés* (BALL.) | Háromszék m.: *nyégődöz* 'nyögdel, sokáig nyög' (MTsz., hivatk. a Vadr.-ra) | Szamoshat: *nyögődöz* 1. 'nyögdéssel (pl. beteg)', 2. 'nyekegve, nyögve, nagy kinnal beszél' (SzamSz.). — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 245): *nyegő-döz*, hivatk. Krizára és Brassaira. — „Hangutánzó”: (BÁRCZI i. m.) — Vö.: JókK.: *nyög* szárm., XVII. sz.: *nyegődik* (NySz.).

sinlődöz Magyarrétfalu Verőce m.: *sinlődözés* 'az említett falu református egyházi anyakönyveiben előforduló halálesetek egyike a XIX. sz.-ban' (Nyr. VI, 162). — Gyakorító: SIMONYI (i. h.); TMNy. 444: visszaható -*ód* képzős ige megtoldva gyakorító -*z*-vel. — „... talán az elavult *csünik* 'lankad, nyavalyog, megfogyatkozik' ige tövének feltehető *sin-* változatából” (vö. BÁRCZI i. m.). — Vö.: XVII. sz.: *sinlődik*, ÉrsK.: *sinlik* szárm. (NySz.).

Alapszó + -*üd* + -*öz* gyakorító képző: *esküdöz*, *feküdöz*:

esküdöz-ik BALL.: *esküdöz-ik* 'kell vagy nem kell esküszik, állításának bebizonyítására, ha nem kell is, megesküszik, minden hiábavalóságért az Istent hija bizonyáságul' | KB³: *esküdöz(ik)* 'etw. beteuern', *esküdözés* | Szamoshat: *esküdöz* 'minden csekélységért megesküszik, egyre-másra esküszik' (SzamSz.) | BALASSA, SAUVAGEOT²: *esküdöz-ik* 'ua.' — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 245), SAUVAGEOT²: freq. — Vö. An.: *esculeu* (EtSz. II, 40).

feküdöz-ik NyÚSz.: „Kazinczy ... igen szerette az efféle ígéket, p. *feküdözni*” | Szamoshat: *feküdöz* 'le-lefekszik, hol felkél, hol lefekszik' (SzamSz.). — „... valószínűleg fgr. er. tőből” (BÁRCZI i. m.). — Vö. 1412: *fekszik* szárm. (OklSz.), JókK.: *fekegy* (NySz.).

Alapszó + -*höd* + -*öz* gyakorító képző: *bűzhödöz*:

bűzhödöz-ik Arany, Összes Művei III, 33: „... a vérnek mezején *bűszhödöz* testek” (Nyr. XLVIII, 61). — Gyakorító: SIMONYI (i. h., hivatk. Ar.-ra). — Vö.: XVI. sz. el.: *bűzhödik*, XV. sz. *bűz* (NySz.); egyéb szárm. vö. EgyszGy.

-*nd* végű alapszó (a -*d* gyakorító képző) + -*öz* gyakorító képző: *örvendöz*, *ökröndöz*:

örvendöz XVI. sz.: *öruëndőz* 'gratulabundus', *öruendözök* 'gratulor', *öruendőz* 'gratulabundus', *öruendőztetöm* 'laeto' (NySz.) | Kodolányi, Julianus barát² 64: „... *örvendöznek* majd, ha meglátnak”. — Vö. JókK.: *örvendéz* (NySz.), SermDom.: *örvend*.

ökröndöz Com: Jan. 1643|1673. 55: „A gyomor megtöltetvén tsuklik és bőfög, *ükröndöz*ik (NySz.) | Misk: VKert. 1702. 680: *ükröndözés* (NySz.) | Pös: GBot. 1668. 1: „Hiába *ükröndőzteté* tők fejét” (NySz.) | MÁRTON 1807: *ökröndözni* 'rüspeln' | CzF.: *ökröndöz* 'öklöndöz', hivatk. *ökrendéz*-re | BALL.: *ökröndöz* 'öklöndöz', hivatk. *ökrendéz*-re | Szatmár vid.: *öklöndözni*, Palócság: *ökröndöz-ik*, Beret Abaúj m.: *ökröndözés* (MTsz.) | Szalonta: *ökröndöz* 'öklöndöz' (Nyr. XLIV, 403) | N.: „*öklöndöz* a kutya” (MNY. IV, 138) | Szamoshat: *öklöndöz*, *ökröndöz*, *ükröndöz* 'hányásingerrel, hányásgörcsrel járó hangot ad,

hányhatnék', öklöndözés (SzamSz.). — Vö. XVI. sz.: ökrend, öklend, XVII. sz.: ökrödik (NySz.).

-n végű alapszó + -d gyakorító képző + -öz gyakorító képző: *kendöz*: *kendöz* GuaryK. 49: „Azoniallatoc orcaiaocnak *kendözésiért* carhoznac” (NySz.) | Com: Jan. 1643|1673. 114: „*Kendözöuel* *kendözni* (fucó, fucare) ocsmányáság” (NySz., még sok példa) | CAL.: Gőrg feijér, *kendőző* 'cerussa' stb., MA.¹: *kendőző* 'cerussa' | Szentgyörgyvölgye Zala m.: *kendőzü*-ruha 'törülködő' (MTsz.) | Székelyföld: *kendi* magát 'pirosítja magát' (MTsz., még több adat más nyelvjárásból is) | Moldvai csángó: *kendező* 'törülködő' (MTsz., még több példa más nyelvjárásból is). — Vö. MünchK.: *ken* (BÁRCZI i. m.).

Ez az ige — mint a *kérdőz*¹ is — fölfogható -öz és -döz képzősnek is. Nyelvtörténeti szemlélettel *kend-* + -öz-nek elemezhető, mai nyelvérzékünkkel pedig *ken-* + -döz-nek. Ennek a kétféle elemzési lehetőségnek az az oka, hogy a -döz képző akkor még nem létezett, amikor az -öz már virágzott. Amikor a *kend-* egyszerű -d gyakorító képzős alakban a -d képző még eleven gyakorító képző volt, akkor a nyelvi rendszerben *kenid* ~ *kend-öz* állt egymással szemben, mikor azonban a nyelvi rendszerben a -döz is élő tényező lett, akkor *ken* és *kendöz* lett a szembenálló alakpár (vö. EgyszGy. 51, 92; PannonhFőiskÉvk. 1942. 105, különny. 9; NyK. LIII, 186—8).

Bár sem -öz, sem -döz gyakorító képzős igéről nem szoktunk beszélni, mégis meg kell említeni a *kendöz* igét. PP. I.: „*kendözött* ortza facies medicamine infecta”. Vö. még: NySz., CzF., BALASSA és ÉSz. *Kendöz* igénk nyilvánvalóan a *ken* igével és nem a *kendő* főnévvel van közvetlen jelentésbeli kapcsolatban.

Az eddig bemutatott igéket még nem nevezhetjük -döz képzősöknek, hanem csak -döz végződésűeknek, mert ezekben a -döz még nem egységes képzőborként csatlakozott az alapszóhoz, hanem a többféle eredetű -d és az egyszerű gyakorító képző -öz egymásra rakódása. Viszont ez a fejlődési folyamat adta meg a lehetőséget arra, hogy az egységes -döz gyakorító képzőborkor kialakuljon. Mikor már sok olyan -öz képzős gyakorító ige volt, amelyekben az -öz képző előtt -d jelentkezett, akkor a nyelvérzék nem -d + -öz, hanem -döz képzőt érzett, és ezzel kezdett új szokat alkotni.

I. B) Abból, hogy van közbeeső származék, még nem biztos az egyszerű -öz képzős fejlődés, mert lehetséges a -döz közvetlen csatlakozása is. Ezért igen valószínű, hogy -döz képzőről beszélhetünk ott is, ahol van közbeeső fok. Ennek eldöntésében figyelembe kell vennünk, hogy a kérdéses környezetben (pl. nyelvjárás) van-e keletje a biztosan -döz képzőnek.

Ebben a fejezetben is több alaki csoportot lehet megkülönböztetni. Az elsőben a képző a képzőtlen alapszóhoz járul, a másodikban -öl képzős származékhoz (-öl-döz, ő-döz), a harmadikban -el képzőshöz, a negyedikben -ül képzőshöz.

A megvizsgált kb. 60 igéből a legnagyobb azonos jellegű csoportot az a 11 ige alkotja, amelyeknél egyszótagos alapszóval áll szemben a -döz képzős

¹ A *kendöz* igét azért nem tettük a *kérdőz*, azaz a -döz képzősök csoportjába, mert ezzel éreztetni akartuk, hogy az -nd szóvégehez — mint az előbbi csoport is mutatja — szívesen járult az -öz.

származék. Van még több olyan ennél kisebb létszámú csoport is, amelyekben a -döz világosan leválasztható, de ezek képzett alapszavúak.

Egyszótagos alapszó + -döz: *pökdöz, szeldöz, öldöz, röpdöz, szökdöz, bökdöz, lödöz, köpdöz, lökdöz, döfdöz, tűzdöz*:

pökdöz DebrK.: „Meg emléközőm faidalmidrul, at te zent orchadnac *pögdözesiről*, nákon veresökről” (NySz., még két példára utal) | SI.: *pökdözni* 'sputare' *pökdösni* al. | KRESZN.: *pökdöz* 'sputat, consputat' (hivatk. MA.-ra), *pökdözés* (hivatk. Pázm.-ra) | Tzs. 1838.: *pökdöz* | CzF.: *pökdöz, pökdözés* | BALL.: *pökdöz* 'többször, egymás után, gyakran köp' | Dunántúl 1788.: *pökdözni* (vö. MNy. V, 285). — Gyakorító: CzF. 137: *pök-d-öz*, SZVORÉNYI 255: *pökd-öz*, CSANÁDY (Nyr. XLV, 23). — Vö. XV. sz.: *pök* (NySz.); *köpdöz* alább.

szeldöz ÉrdyK. 472b: „Mykora el *zeldöznee* az kyneret, meg zaporodyk kezeben az maradeka” (NySz., egyetl. példa). — Finnugor: (NyH.⁷). — Vö. XVI. sz.: *szel* (NySz.).

öldöz Hall: HHist. 1695.: „Phalaris kegyetlen király, ki akkor az Árgentinusokat *öldözte*” | Thaly: Adal.: „Lovassa *üldözte*, gyalogja *öldözte*, Szegszárdig az mezőt vérevel *öntözte*” (NySz., még két példa) | MA. 1604.: *öldözés* 'persecutio, caedes', 1611.: *öldözöm* 'occido' | PP.: *öldözés* 'caedes' | SzD. 1784.: 96 *öldös* al.: *öldöz* 'öldököl' | KRESZN. hivatk. MA.-ra: le *öldözi* 'abnecat', meg *öldözi* 'per vices interimít' | Tzs. 1838.: *öldöz*, 'nach einander tödten, schlachten' *öldös* al. | CzF.: *öldöz, öldözés* | BALL.: *öldöz* 'több embert vagy állatot megöl', *öldözés* | BALASSA (már kihalt szónak jelzi): *öldöz* 'többször öl, többet leöl'. — Gyakorító: VERSEGHY 217: „*öldöz*, mely helyett *üldöz* izokottabb”; (NyH.⁷). — Vö.: ÓMS.: *uhud*; *öldös*.

röpdöz Pázm. KT. 1604. 456: „Szent János a szent lélek örömében *röpdözöt* annyának méhében” (NySz., a *röpdöz, röpdöz* címszó alatt öt példa van, valamennyi a -döz-re | KisfK., Elte: „Kéjrül-kéjre *röpdözött*” | Tzs. 1838.: *röpdöz* 'flattern, flackern, herumfliegen' | CzF., BALL.: *röpdöz* | Órség Vas m.: *Röpdöz* 'röpdös' (MTsz.). — Gyakorító: TMNy. 409: „vö. *repdes, röp-t-é-ben, repül, repít*; KÖRÖSI (Nyr. XI, 156–7, hivatk. a Dergecsről közölt [Nyr. III, 33] *röbdöz* alakra). — Finnugor: (NyH.⁷, vö. még BÁRCZI i. m.). — Vö. JókK.: *reppel* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *röpdös, répdés, répdöz, röpköd*.

szökdöz Zvon: Post. 1626–1627.: „... nagy mély völgyre *szökdözvén* alá” (NySz., egyetl. példa). — Gyakorító: TMNy. 408: *szökik* > *szökődik* > *szökődözik*. — Alapszava a honfoglalás előtt került át valamely török nyelvből (MNy. III, 358, vö. BÁRCZI i. m.). — Vö. 1211: *szökik* szárm. (Oklsz.), XVII. sz.: *szökődik* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy. 205; *szökdös; szököldöz* alább.

bökdöz Dombóvár: 1729: „... a kévéket pediglen kés hegyivel föl *bögdözzék*” (Nyr. XXXII, 381) | Tatatóváros: *bökdöz* (Nyr. XXXIX, 21) | KRESZN.: *bökdöz, bökdözi* 'punctitat' | Tzs. 1838.: *bökdöz* 'wiederholt stechen' | CzF.: *bökdöz* 'szűrő, hegyes eszközzel, czuczával, fulánkkal stb. szurkál, gyakran, vagy folytonosan bök'; *bökdözés* | BALL.: *bökdöz* 'gyakrabban, ismételve bök.' — Gyak.: CzF.: *bök-öd-öz*; SZVORÉNYI 258: *bök-döz*; FÁBIÁN IMRE (Nyr. XXXIX, 21). — Finnugor: (NyH.⁷). — Vö. XVII. sz. közepe: *bök* (NySz.), SzD. 1792.: *bököd*; egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.

lödöz SzD. 1784. 49: *lödözni*, SzD. 1792.: *lödözök* | SI.: *lödözni* 'jaculari' | KRESZN.: *lödöz, lödözi* 'crebro jaculatur', *lödözés* | KASSAI III, 304: *lödöz* | Tzs. 1838.: *lödöz* 'oft schiessen, plänkeln' | CzF.: *lödöz* 'gyakran vagy folytonosan lő',

lödözés | BALL.: *lő-döz* 'gyakran egymás után lő', *lödözés, lödöző* | KB.³: *lödöz* 'lövöldöz', *lödözés* | Jankovics Marcell, Hangok a távolból 234: „Mióta a derék oroszok *meglödöztek*”; még sok példát lehetne idézni a mai irodalomból | Udvarhelyszék: *lödöz* (NépkGy. I, 230) | Göcsej: *lödöz* (MNY. XXXIX, 322) | Kamond Veszprém m.: *lödöz* (saját felj.). — Gyakorító: KASSAI III, 304; FOGARASI 265: *lödöz* vagy *lövöldöz*; CzF.: *lő-d-öz*; SIMONYI (NyK. XVI, 247); TMNY. 409: *-döz*; KÖRÖSI (i. h.); NYH.⁷ 66. — Finnugor: NYH.⁷ — Vö. 1228/1357: *Lwer* (Oklsz.); *lödez, lövedez; lövöldöz* (alább); PAIS (MNY. XXIII, 54).

köpdöz Fal: NA. 105: „... mérget s úrmót *köpdöz*” (NySz., egyetl. példa) | SL.: *köpdözni* 'spuere' *köpdösni* al. | Tzs. 1838.: *köpdöz* 'oft spucken' | CzF.: *köpdöz* | BALL.: *köpdöz* 'többször, gyakran vagy folytonosan köp' | BALASSA: *köpdöz* | Őrség Vas m.: *köbdöz* 'köpdös' (MTsz.) | Bakonyalja: *köbdöz* 'köpdös' (NyF. XXXIV, 97). — Gyakorító: BALASSA: „A *köp* ige gyakorító alakja”. — „Hangutánzó” szó (vö. BÁRCZI i. m.). — Vö. 1660: *köp* (MNY. VIII, 328); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy. 201; *köpdös, pökdös, pükdüs, pëkdës, köpköd, pökdöz*.

lökdőz Berzsenyi, Poétai Harmonistika 1832. 260: *lökdőz* (Nyr. XXXIX, 207) | KRESZN. hivatk. SL.-ra: *lökdőz, lökdözi* | CzF.: *lökdőz, lökdözés* | BALL.: *lök-döz* 'gyakran, többször lök, taszigál'. — Gyakorító: CzF. 137: *lök-d-öz*. — Finnugor: NYH.⁷; BÁRCZI i. m.). — Vö. 1211: *lök* szárm. (MNY. XVIII, 33); SL.: *lököd; lökdös*.

döfdöz KRESZN.: *döfdöz* | Tzs. 1838.: *döfdöz* 'wiederholt stossen, stechen' a *döfdöz* al. | CzF.: *döfdöz* | BALL.: *döfdöz* 'többször egymás után döf'. — Vö. XVI. sz.: *döf* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy. 197; KRESZN.: *döföd, döfköd, döfdös*.

tüzdöz Felső-Somogy, Balatonmellék: „... a tikházat körü kő ujjal *tüzdöznyi* (Nyr. VII, 475, MTsz.). — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 247; TMNY. 409). — Vö. XV. sz.: *tövik* 'szegzik (szegződik), fúródik, infigor' (vö. SZARVAS: Nyr. XXI, 195); *tüz* (vö. EgyszGy. 77); *tüdes* (MNY. XXXVIII, 311); *tüdszik*.

-öl képzős szó + -döz: *lövöldöz, öklöldöz, szököldöz*

lövöldöz GuaryK. 60: „... ellenfelegnece ellene *louöldözo* nil” (BALLAGI, RNySz.) | NádK. 670: „Tizes niállal vtet *lövöldözni* keztec” (NySz., még sok példa) | CAL.: *lövöldöző* 'iaculatrix' | MA. 1611.: *lövöldözöm* 'sagitto, jaculor frequentative' | PP.: *lövöldözöm* 'ua.' | MÁRTON 1807.: *lövöldözni* 'oft schiessen' | KRESZN.: *lövöldöz, lövöldözni* stb. 'sagittat, jaculatur frequentative', hivatk. MA.-ra és PP.-ra. „Nyilat tompít, a ki serpenyőt *lövöldöz*” km. | Tzs. 1838.: *lövöldöz* 'öfter schiessen, plänkeln' | CzF.: *lövöldöz* 1. 'tárgyesetes viszonynévvel bizonyos fegyver által többször kilő valamit. Az ágyúkból kartácsokat *lövöldözni*. Továbbá, valamit gyakran löszerekkel talál, megcéloz. A várfalakat *lövöldözni*...’ 2. önhatólag, am. 'gyakori, folytonos lövéseket tesz. A szembe állott ellenség egymás ellen *lövöldöz, lövöldözés*' | BALL.: *lövöl-döz* | KB.³: *lövöldöz* 1. 'öfter schiessen, herumschiessen', 2. 'beschiessen (eine Festung)', *lövöldözés* | BALASSA: *lövöldöz* 'egymás után gyakran lő' | Szamoshat: *lövöldözök* 'lödöz, lövöget (puskával)' (SzamSz.) | A mai magyar nyelvből gyűjtött sok példamondat közül elég lesz csupán kettőt közölnünk: Makkai, Egyedül 86: „Ady magyarságára *lövöldöztek*” | Jankovics Marcell, Hangok a távolból 206: „... a besorozott, de el nem *lövöldözött* harangokat”. — Gyakorító: ElabGram.

97: „... *lő*, cum halitu obscuro *lőv*, iaculatur, praevia formatione *lőv-öl*, abiit demum in *lőv-öl-döz*, iaculatur iterato et continuo”; CSANÁDY (i. h.). — Finnugor: (NyH.⁷) — Vö. 1228/1357: *Luer* (Oklsz.); EgyszGy. 49; *lődöz*, *lődez*, *lővődöz*.

öklöldöz DöbrK. 471: „Meg lattak kit *öklöldöztek*” (BALLAGI, RNySz.) | WespzrK. 65: „... kezdek nemeliek labokál rugdofnia *öklöldözni*”; Forró: Curt. 1619.: „... *öklöldözik* vala” (NySz., még egy példa) | CAL.: *öklöldözöm* 'conisco' — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 247, hivatk. WespzrK. 65-re). — Vö. 1282: *Vkleleu* (Oklsz.); *ökleldöz* (alább).

szököldöz SzD. 1792.: *szököldöző*. — „Honfoglalás előtti török jövevény-szó” (MNY. III, 358, vö. BÁRCZI, SzófSz.). — Vö. 1211: *szökik* szárm. (Oklsz.); XVII. sz.: *szökődik* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy. 205; *szökdös*, *szökdöz*.

-v képzős alapszó + -ő + -döz: *lövődöz*:

lövődöz Megy: SzaÖröme. 1640.: „Annyira jutot volt a sűrű *lövődözés* es sok ostrom miat a dolog, hogy a varbol az emberek is kilátszanak” (NySz., egyetl. példa) | GyöngySzt.: „nyllal ualo *lövődözées*” (MELICH kiad.) | Udvarhelyszék: „Ajton, ablakon reá *lövődöztek*” (MNGy. I, 230, vö. NyK. XVI, 248) | MÁRTON 1807.: *lövődözni* | Csíkszentdomokos: *lövődöz* 'sérteget, gúnyos célzásokat tesz' (NyF. IX, 29). — Gyakorító: FOGARASI 265: „Némely szók *gat*, *get* helyett más rokon ragokat is vesznek föl, de sokszor különböző jelentéssel, u. m. ... *lő*, *lődöz*, v. *lövődöz*”; SIMONYI (NyK. XVI, 248: *lövődöz*, azaz *lövöldöz*, vö. MNGy. I, 230; vö. PAIS: MNY. XXIII, 54). — Finnugor: (NyH.⁷). — Vö. 1228/1357: *Luer* (Oklsz.); SI.: *lövödni* 'jactari, jaculari, projici, ejici'; EgyszGy. 49; *lődöz*, *lődez*, *lövöldöz*.

-el képzős szó + -döz: *ökleldöz*, *szökelldöz*:

ökleldöz MA. 1604., 1611., 1621.: *ökleldözöm* 'conisco' | Pázm: Préd. 1603.: „Szarvok nintsen mellyel *ökleldözézék* kergetőjüket” (NySz., egyetl. példa). — Vö. 1282: *Vkleleu* (Oklsz.); *öklöldöz* (följebb).

szökelldöz MA. 1604., 1611., 1621.: *szökelldöző* 'saltator'. — „Honfoglalás előtti török jövevény-szó” (MNY. III, 358, vö. BÁRCZI, i. m.). — Vö. 1211: *Zekeu* (Oklsz.); XVII. sz.: *szökődik* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *szökdös*, *szökdöz*, *szököldöz*, *szökelldöz*, *szökeldez*.

-ül képzős szó + -döz: *merüldöz*, *rémüldöz*, *szédüldöz*:

merüldöz-ik Háromszék: *merüldözik* 'el-elmerül' (MNyszet VI, 342). — Gyakorító: TMNy. 409: *merüldözik* (hivatk. a MNyszet i. h.-ére). — Finnugor: NyH.⁷ — Vö. 1469, 1515: *Merew* (Oklsz.); JókK.: *merül* (NySz.).

rémüldöz-ik NyŰSz.: *rémüldözik* | KB.³: *rémüldözik* '(wiederholt) erschrecken, fortwährend in Schrecken geraten' | BALASSA: 'rémüldözik folyton, többször megijed, fél' | Kodolányi, i. m. 96 stb.: „Lázadozni, *rémüldözni* s kézzel-lábbal kapálózni ...” | Fekete István, Hajnal Badányban: „... talán csata van odalent s a varjak szívesen *rémüldöznek* és gyászolnak” (Új Idők, 1942. I, 124). — Gyakorító: TMNy. 409: -döz képzővel; NyH.⁷ 66: -döz képzővel. — Vö. BécsiK.: *rémül* (vö. BÁRCZI, SzófSz.); egyéb gyakorító szárm. EgyszGy.

szédüldöz Pesti Napló 1908. II, 8, 10: „Immár az amerikai közönség is *szédüldözni* kezd” (MNY. V, 377). — Vö. XVI. sz.: *szédül* (NySz.).

Alapszó + -edöz : *égedöz, esedöz, csörgedöz, töredöz.*

égedöz BécsiK. 37: „Mezt vala *égedözo* q kéuānfağaban” (NySz., egyetl. példa; a címszót a NySz. helytelenül *égedēznek* írja, pedig *égedēz* volna a helyes). — Gyakorító: EtSz. I, 1492. — Finnugor: (NyH.⁷, vö. BÁRCZI i. m.). — Vö. 1211: *Egueteu* (Oklsz.); *égedēz, égedöz.*

esedöz-ik CsomaK. 2: „Nincs ki rajta immaran *esedözék*” (NySz., egyetl. példa) | CAL.: „*esedöző* közbe iaro paracletus”. — Finnugor: (NyH.⁷). — Vö. JókK. *esik* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *esedez, esdēs, esdēg, esdēk.*

csörgedöz CAL.: *tsergedöző* 'fluentisonus' | Székelykeresztúr vid.: *csörgedöz* (MNY. XXIII, 177). — Gyakorító: ERDÉLYI L.: MNY. i. h. — Hangutánzó (vö. BÁRCZI, i. m.). — Vö. XVI. sz. el.: *chergedes* (NySz.), 1536: *chergenī* (NySz.) | CAL.: *tsörgők* | XVII. sz. el.: *csörög* (NySz.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *csörgedēz.*

töredöz-ik CAL.: „*őszue törcdözöt* (!) 'contortus', *őszue töredözöttcske* 'contortulus', *töredözés* 'contortio', *fől* *töredözöm* (!) 'concalleo' | Zrinyi: ASyr. Pp4: „Gyönyörködől *töredözöt* szokban” (NySz., egyetl. példa). — Vö. KT.: *turied* (vö. BÁRCZI i. m.); egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *tördes, tördös, töredež, töredēz, törödöz.*

Alapszó + -édöz : *dülédöz:*

dülédöz Kiskunhalas: *dülédöz* (MTsz.). — „Csuvasos jellegű török nyelvből a honf. el.” (vö. EtSz. I, 1403, BÁRCZI i. m.). — Vö. 1254/1368: *dulew*, 1422: *dülew* (Oklsz.), Helt: *döllyed* (NySz.), 1597: *dölled* (NySz.), MA. 1604.: *kidülledőc*; 1645: *düllyed* (NySz.); KRESZN.: *dóled, düled*; Tzs. 1838.: *düled*. — Egyéb gyakorítókra vö. EgyszGy.; *dóledez, düledēz, dülëndēz, dölödöz.*

Alapszó + -ödöz : *égödöz, dülödöz, fegyödöz, görgödöz, törödöz, rüfödöz:*
égödöz MünchK. 167: „*Égödöz* vala: ardens erat” (NySz.) | NagyszK. 167: „Az isteni edésséggel el boritozom, es az ű buzgosagauā meg *egödözöm*” (NySz., több példa nincs). — Gyakorító: SIMONYI (NyK. XVI, 247), TMNy. 409: „régente zárt kötőhangzóval is ejtették”; EtSz. I, 1482. — Finnugor: (vö. BÁRCZI i. m.). — Vö. 1211: *Egueteu* (Oklsz.), *égedēz, égedöz.*

dülödöz 1597: „Az Paita hat fiaual eozuō igen meg *düleodeozeot*” (Oklsz.) | Pázm: *dölödözne*, Haller: *dölödöztek* (NySz., csak e két példa). — „Csuvasos jellegű török nyelvből a honf. el.” (vö. EtSz. I, 1403, BÁRCZI i. m.). — Egyéb származékaira vö. a *dülédöz* cikkel.

fegyödöz ÉrsK. 224: „*fegyödöző* nyelv meerögel rakwa” (NySz., egyetl. példa). — Vö. *fedd* (EtSz. II, 173), JókK.: *fegyni* szárm. (NySz.); *fegyedēz.*

görgödöz WinklK. 346: „The kōnw hullatasod az ew zenth orczayan ala *görgödözött*” (NySz., még két példa a XVI. sz. első feléből). — Gyakorító: TMNy. 409, CSANÁDY: i. h. — „Hangutánzó-hangfestő tőből” (BÁRCZI, i. m.). — Vö. XV. sz.: *görög* szárm. (NySz.; EgyszGy.); *görgedēz.*

törödöz 1593: „*Thörödözöth* negj szegw aztal labastul”, „Harom fa szeker zerzamosztul, kettej Jo de az harmadik ell *thörödözöt*” (Oklsz.). — Egyéb származékokra vö. a *töredöz-ik* cikket.

rüfödöz Hadház Hajdú m.: *kirüfödöz* 'kipattog (valamely növénynek, pl. repcének, fájvirágnak a magtokja)' (MTsz.). — Vö. Hadház Hajdú m.: *kirüffen* 'kipattan' (MTsz.).

Alapszó + -ödöz : *rejtödöz*:

rejtödöz SI.: *rejtödözni* — Vö. KönSzj.: *rejt* szárm. (vö. BÁRCZI i. m.), SI.: *rejtődik*.

Nem elemezhető -döz képzős esetek: *mernyedöz*, *rébédöz*, *szüvödöz*, *vekkedöz*:

mernyedöz Alsólendva vid. Zala m., Baranya m.: *mernyedöz* 'bizsereg' „*Mernyedöznek a kukacok a sajtban*” (MTsz.). — Vö. *mernyedéz*.

rébédöz Udvarhely m.: *rébédöz* 'ijedez' (MTsz., hivatk. a Vadr.-ra). — Vö. Székelység: *rébédéz*, *rebedéz* 'ijedez', *rébédézés*, *rebedézés* 'ijedezés' (CzF., hivatk. Krizára); BALL.: *rebedez* 'ijedez', *rebedezés*.

szüvödöz Szaján Torontál m.: *szüvödöz* 'szűr' (MTsz.).

vekkedöz Székelyf.: *vekkedöz* 1. 'nyugtalanodik, aggódik, töprenkedik, bizonytalanságban van, tart valamitől', 2. 'elfojtja a lélegzetét, hogy a sírástól tartóztassa magát', 3. 'vágyódik, erősen kíván valamit' (MTsz., hivatk. Krizára). — Vö. *vekkeng* stb. hangutánzóval (vö. EgyszGy.).

II. Földrajzi áttekintés

A -döz képző elsősorban a dunántúli magyar nyelvben él. Vannak rá adataink a keleti nyelvjárásokból is, főképpen a székely és a szamosháti magyarok nyelvéből. Úgy látszik, hogy a mai irodalmi nyelv — karöltve a városok köznyelvének egyre erősödő hatásával — a -d.z, tehát a -döz képző használati körét a dunántúli nép nyelvében is lassan-lassan szorítja vissza a kedveltebb -d.s, -dös képző javára.

Ha a nyelvjárási vizsgálatot régi nyelvünkre is kiterjesztjük, azt látjuk, hogy az író szülőföldje nyelvét irodalmi műveltségének és működési területének nyelvével keveri. Így például Pázmány nyelvében is találkozunk -döz képzős igével, holott ezt Nagyváradon aligha hallhatta. Hogy akár a kódexek és egyéb régi nyelvemlékeink, akár az utánuk következő korszakok nyelvjárási adatainak elbírálásában mennyire körültekintőnek kell lennünk, arra vö. pl. PannonhFőiskÉvk. 1943. 435—46; különny. 8—19. A nyelvemlékekből világosan kibontakozik előttünk, hogy régi irodalmunkban, beleértve még a nyelvújítás korát is, nagyobb kelete volt a -döz-nek, mint ma. Ennek az oka az, hogy — mint erről az adatoknál közölt források is tanúskodnak — egyrészt a -d.z mind térben, mind intenzitásban elterjedtebb volt a mainál, másrészt pedig az, hogy a -d.s mindjobban tért hódít —, de új igéket ez sem alkot, hanem csak a -d.z-t szorítja ki a használatból. (Egyéb -d.z végű igéinkből főképpen az -ados képzősek élnek ma is az egész magyar nyelvterületen, mert nincs -ados végű megfelelő. Vö. PannonhFőiskÉvk. 1942. 146—7; különny. 50—1.)

III. Történeti áttekintés

A -döz gyakorító képző -d.z eleme már a finnugor korban is egyszerű gyakorító képző volt. (A szamojéd nyelvekre vonatkozólag vö. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 53,15.)

A *-döz* összetett gyakorító képző — mint a többi *-d.z* képzős is — a rokon nyelvekben nem ismerős, és ha óvatosak akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar nyelv terméke. Mindamellett lehetséges, hogy a finnugor alapnyelv ugor színezetű vagy még inkább az ugor alapnyelv magyar színezetű csoportjában megvolt a *-d.z* összetett gyakorító képző, sőt az sem lehetetlen, hogy egy vagy néhány rokon nyelvben sem volt ismeretlen, de később elhalt. A képzőbokr kialakulása úgy történhetett, hogy a *-d.z* végű igékből akár szótagolással, akár ösztönös szóelemzéssel *-d.z* képzős igék keletkeztek. Mivel szinte biztos, hogy a *-d.z* képző már nyelvünk tővéghangzós korában kifejlődött, létezésének első szakaszában a képző első eleme, a *-d* után magánhangzó volt. A képző leválását ez nem akadályozta meg, hiszen a *-d*-vel mindenképpen új szótag kezdődött. Ebben a tekintetben nem volt különbség a szótóbeli *-d* + egyszerű gyakorító képzős *-öz* végű igék (pl. *födöz*), továbbá az egyszerű gyakorító képzős *-d* + egyszerű gyakorító képzős *-öz* típus között (*kér-d-öz*). Ez utóbbi csoportnál valaha, amikor a *-d* képzős igék gyakorító volta még eleven nyelvi tény volt, az ösztönös nyelvi elemzés még *kérd* + *-öz* volt. Mikor a *-d* egyszerű képző gyakorító jelentése kezdett elhomályosulni, a tagolás módja a szótagolás szerinti *kér-döz* lett. Nyelvünk akkori és mostani rendszerében is a *kér* és a *-döz* világos jelentéssel bíró nyelvi adottságokként álltak, ill. állnak egymással szemben, ami természetesen döntő hatással volt a *kér-döz* kialakulására. Az *-öz* egyszerű gyakorító képző mai nyelvhasználatunkban is gyakran fölismerhető (vö. pl. A mai magyar nyelv rendszere I., 347).

Akár a *-döz* végűeket, akár a *-döz* képzőseket nézzük, kódexeinkkel együtt mind a kettő jelentkezik. Hogy szavainknak ez a kis rétege ősi szókincsünkhöz tartozik, azt támogatja — mint az adatokkal kapcsolatban erre figyelemmel is voltunk — az alapszónak finnugor vagy legalábbis többnyire régi időpontra tehető első előfordulása vagy hangutánzó volta. Abból, hogy a nyelvújítás korában több írónk is használta a gyakorítás kifejezésére, életének egy élénkebb szakaszára következtethetünk. Annak a körvonalai határozottan kibontakoznak, hogy dunántúli íróink főképp a nyelvújítás idején meglehetősen kedvelték a *-d.z* gyakorító képzőt szemben a *-d.s*-sel, melyet a Dunától keletre eső magyar nyelvterület használt (vö. pl. MNy. XXXVII, 316; NyK. LII, 191). Ez egybehangzik a *-d.z* képzős igéknél tapasztaltakkal (vö. főképpen Pannonn-FőiskÉvk. 1942. 144; különny. 48).

Mai irodalmi nyelvünkben a *-döz* képző háttérbe szorult. Úgy látszik, hogy ma már az irodalmi nyelvben és a nyelvjáráásokban is csak a *lödöz* és a *lövöldöz* általános, de ezek is csak azért, mert nincs *-dös* képzős párjuk. Ugyanilyen okok miatt maradt meg a *födöz*, *üldöz*, *küldöz* *-döz* végű ige. Ma már ugyanis a dunántúli írók is *döfdös*, *röpdös*, *szökdös* stb. alakokat ismernek a nyelvújítás korabeli *döfdöz*, *röpdöz*, *szökdöz* stb. helyett. BALASSA A magyar nyelv szótára még pl. szótározza a *köpdöz* igét, A magyar nyelv értelmező szótára már nem, mert nincs is benne a magyar szókincsben.

IV. Jelentés

A *-döz* képző jelentése a cselekvés elaprózottságát fejezi ki. Ezt mindig ilyen igénél világosan érezzük ma is, de új igéket nem alkotunk vele.

SÁMSON EDGÁR

Das zusammengesetzte ungarische Frequentativsuffix *-döz* entstand durch Aufeinanderbau der einfachen Frequentativsuffixe *-d* und *-z*. Den Gesetzen der ungarischen Vokalharmonie im grossen und ganzen folgend steht es im Gegensatz zur Gruppe *-doz*, *-déz* usw. Zwischen dem *d* und *z* kommt in der alten Sprache, bzw. in den Mundarten auch der Vokal *u*, bzw. *a*, *e* vor. — Die Entwicklung zu einer Zusammensetzung begann damit, daß das einfache Frequentativsuffix *-öz* in einigen Fällen auch solchen Zeitwörtern hinzukam, bei denen das Grundwort auf *-d* endete (z. B. *föd-öz*). Noch häufiger war der Fall, als das *-döz* sich an Zeitwörter anschloß, die mit dem einfachen Frequentativsuffix *-d* erweitert waren (z. B. *kérd-öz*). Da der ungarisch Sprechende die frequentative Funktion nicht nur beim *-öz*, sondern auch beim *-d* stets lebhaft empfand, waren die Voraussetzungen zur Rückbildung des einheitlichen Frequentativsuffixes *-döz* bereits gegeben. Als Ergebnis dieser Rückbildung bildeten sich dann auch solche Zeitwörter mit zusammengesetztem Frequentativsuffix, bei denen keine Zwischenstufe mit Suffix *-d* vorhanden war, sondern das Suffix *-döz* sich als einheitliches Ganzes dem Grundwort anschloß (z. B. *röp-döz*). Kommt neben einem oder anderem der mit *-döz* versehenen Zeitwörter auch die mit dem einfachen Frequentativsuffix *-öd* versehene Form vor (z. B. *bökdöz* ~ *bököd*), können wir daraus noch auf keine Zwischenstufe folgern, da eine solche weder durch morphologische, noch sprachgeschichtliche Faktoren unterstützt werden kann. Eine **böködöz*-Form, woraus durch Ausfall des *ö* mittlerer Zungenstellung aus der dem *-döz* vorhergehenden Silbe das Zeitwort *bökdöz* entstanden gewesen wäre, ist nämlich nirgends belegt. Andererseits läßt sich nicht beweisen, daß die auf *-öd* endenden Formen älteren Ursprungs wären, als die mit *-döz* versehenen. — Obzwar die Elemente *-d* und *-z* des *-döz* aus der finnischugrischen Zeit herrührende einfache Frequentativsuffixe sind, ist das zusammengesetzte Frequentativsuffix *-döz* ausschließlich ein Produkt der ungarischen Sprache, da es in den verwandten Sprachen nicht nachweisbar ist. Seine Herausbildung geht in die Urzeit der ungarischen Sprache zurück. In unseren ältesten Sprachdenkmälern erscheint es bereits als eine fertige Zusammensetzung. Sowohl die Literatur- als auch die Volkssprache bedienen sich seiner. Zur Zeit der ungarischen Sprachreform erlebt das Suffix *-döz* seine Wiedergeburt und wird besonders durch die transdanubischen Schriftsteller bevorzugt. Auch die transdanubischen und die östlichen Mundarten verwenden es gern. — Das Suffix *-döz* dient zum Ausdruck der zerkleinerten Handlungen. Für das heutige ungarische Sprachgefühl ist dies zwar klar, jedoch werden keine neue Zeitwörter mehr mit ihm gebildet. Es verliert sogar zugunsten des Suffixes *-dös* nach und nach seinen Boden.

E. SÁMSON

Az Általános Szláv Nyelvatlasz

I. A nyelvtudomány történetében fontos fordulópont az 1876. év, amikor G. WENKER hozzáfogott a német nyelvjárásoknak a *nyelvföldrajz* elveit alkalmazó kartografikus feldolgozásához.¹ WENKER, majd J. GILLIÉRON útmutató példáját számos dialektológus követte, és munkájuk eredményeképp elveikben pontosabban kidolgozott és módszereikben tökéletesített munkák láttak napvilágot. Az eddig megjelent nyelvatlások egynyelvűek, vagyis olyanok, amelyek egy-egy nyelv nyelvjárásainak (ezek az ún. nemzeti nyelvatlások), esetleg egy nyelvjárás területének adják szinkronikus képét (ezek a tájatlások). Ez alól kivételt csak a következők képeznek: BUZUK P. fehérorosz nyelv-atlasza, melyben a szerző a központi és a keleti fehérorosz nyelvjárásokat dolgozza fel közösen a szomszédos orosz és ukrán nyelvjárásokkal.² Ilyen továbbá a román nyelv atlasz, amelyben a románon kívül két magyar, két ukrán (rutén), két szerb, két bolgár, két német (szász) és egy cigány kutatópont is fel van dolgozva (vö. POP i. m. I, 722). Hasonlóképp „többnyelvű” atlasz a lengyel Kárpátok nyelv atlasza, amelyben a lengyelen kívül egy cseh, két szlovák és két ukrán kutatópont is szerepel.³ Felmerült azonban a gondolat, hogy tulajdonképpen, „nagy” több nyelvű atlaszokat is készítsenek — a genetikai, nyelvrokonsági elv érvényesítésével (egy-egy nyelvcsalád nyelveinek feltérképezésével), illetőleg egy-egy földrajzi, kulturális-történeti egység alapján.⁴ A több nyelvű nyelvatlások közül még egy sem készült el, de dolgoznak a mediterrán és a balkáni nyelv atlaszon.⁵

A szláv nyelvek közül eddig egyetlen „nemzeti” nyelv atlasz készült el,⁶

¹ Vö. POP S., *La dialectologie*. I. Louvain [1951], XXXVIII—XXXIX. l.; BÁRCZI G., *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest 1953, 138—9; KELLNER A., *Úvod do dialectologie*. Praha 1954, 36—8.

² *Sproba linhvistyčnaje heohrafii Belarusi* I. Havorki Central'naje i Ūschodnaje Belarusi i susednich mjasceovas'čejaj Ukrainy i Vjalikarassii. Mensk 1928 — lásd KELLNER i. m. 40.

³ MAŁECKI M.—NITSCH K., *Atlas językowy Polskiego Podkarpacia*. Kraków 1934 — vö. POP i. m. II, 975.

⁴ Az I. Nemzetközi Dialektológiai Kongresszus tematikai jegyzékében javaslatként például már szerepel a román és a germán nyelvekre, valamint Európa valamennyi nyelvére kiterjedő nyelv atlasz elkészítésének a terve. Vö. POP S., *Premier congrès international de dialectologie générale*. Programme... Louvain [1960], 28.

⁵ DEANOVIĆ M., *Atlanti plurilingui* (Atlante linguistico mediterraneo e Atlante linguistico balcanico) — előadás az I. Nemzetközi Dialektológiai Kongresszuson. Lásd POP, *Premier*... 58; POP S.—POP R. D., *Encyclopédie linguistique*. Louvain 1960, 54—5, 66.

⁶ Megjegyzem, hogy ma már valamennyi szláv nyelv atlaszán dolgoznak, így előkészületben van az orosz, ukrán, fehérorosz, lengyel, kasub, szorb, cseh, szlovák, szlovén, szerb-horvát, macedon és bolgár nyelv atlasz; vö. KELLNER i. m. 51—2, 55.

a lengyel „kis” nyelvátlasz,⁷ viszont több regionális nyelvátlasz látott napvilágot,⁸ és megjelent egy speciális kérdést, a szlovén nyelv duálisait vizsgáló nyelvátlasz.⁹

II. A valamennyi szláv nyelvre kiterjedő *Általános Szláv Nyelvátlasz* elkészítésének a gondolata 1929-ben kapott első ízben nyilvánosan hangot: MEILLET A. és TESNIÈRE L. javasolta a szláv filológusok I. (prágai) konferenciáján egy ilyen atlasznak az elkészítését.¹⁰ E tervvel újjólag a szláv filológusok II. kongresszusán is foglalkoztak (Varsó, 1934), a tervezeténél azonban most sem jutottak előbbre (KELLNER i. m. 55—6). Konkrét eredményt hozott már a szlavisták V. (moszkvai) kongresszusa (1958), amikor elfogadták a szláv nyelvátlasz elkészítésének tervét.¹¹ Az alakuló ülést Moszkvában, a kongresszus befejezése után tartották meg. A létrehozott nyelvátlasz-bizottság az azóta eltelt időben öt munkaértekezletet tartott: Moszkvában, Varsóban, Bautzenben, Prágában és Budapesten. Az Általános Szláv Nyelvátlasz-bizottság elnöke R. I. Avaneszov; a bizottság tagjai: Avaneszov (Szovjetunió), Doroszewski W., Stieber Z. (Lengyelország), Bělič J., Havránek B. (Csehszlovákia), Michalk F. (NDK, a szorbok képviselője), Hraste M. (Jugoszlávia), Stojkov S. (Bulgária), Petrovici E. (Románia), Király P. (Magyarország), Hamm J. (Ausztria), Meriggi Br. (Olaszország). A nyelvátlasz előkészítő munkálataiban kiváló munkát végeztek még Urbańczyk S., Pomianowska W. (Lengyelország), Petr J., Štolc J. (Csehszlovákia), Kolarič R., Ivič P., Brozović D., Vidoeski B. (Jugoszlávia) és mások.¹²

A nyelvátlasz elvi-módszertani kérdéseivel a bizottság több ízben foglalkozott (vö. *Slavia* XXIX [1960], 321), mind ez ideig azonban ezek nincsenek oly módon kidolgozva és összefoglalva, mint a kérdőívek. Az elvi-módszertani kérdések összefoglalására ez évben kerül sor, az elaborátumot a csehszlovák bizottság dolgozza ki. Bár bizonyos kérdésekben még nem alakult ki a végleges álláspont,¹³ nagyjából a következő elvek említhetők meg. Az Általános Szláv Nyelvátlasz valamennyi szláv nyelvre kiterjedő, ún. több nyelvű atlasz lesz, s mint ilyen első a maga nemében. Emellett a tisztán nyelvészeti atlaszok

⁷ NITSCH K., *Mały atlas gwar polskich*. I—II., Wrocław—Kraków 1957, 1959.

⁸ MAŁECKI—NITSCH i. m.; *Мальцев М. Д.—Филин Ф. П.*, *Лингвистический атлас района озера Селигер*. Москва — Ленинград 1949; *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*. Под ред. Р. И. Аванесова. Москва 1957; *Атлас болгарских говоров в СССР*. Под ред. С. Б. Бернштейна. Москва 1958; *Дзедзельський Й. О.*, *Лінгвістичний атлас українських народних говірів закарпатської області УРСР* (Лексика). I—II. Ужгород 1958, 1960.

⁹ TESNIÈRE L., *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*. Paris 1925.

¹⁰ *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. Praha 1932, 592—3; Pop, *La dialectologie* i. m. II, 957.

¹¹ Vö. STIEBER Z., *O projekcie ogólnosłowiańskiego atlasu dialektologicznego*. *Славянская филология. Сборник статей*. Москва 1958, 129; *Аванесов Р. И.—Бернштейн С. Б.*, *Лингвистическая география и структура языка. О принципах общеславянского лингвистического атласа*. Москва 1958, 1—30; *Вопросы славянского языкознания на IV Международном съезде славистов. Вопросы языкознания VIII* (1959), № 1, 15.

¹² A munkaértekezletekről szóló beszámolókat és határozatokat lásd a *Slavia* c. folyóiratban. A nyelvátlasszal összefüggő tanulmányok a *Slavia*, *Jazykovedný časopis*, *Poradník Językowy*, *Вопросы языкознания* stb. folyóiratokban jelentek meg. A nyelvátlasz problémáiról a *Вопросы языкознания* vitarovatát indított „Об общеславянском лингвистическом атласе” címmel a IX (1960), 5. számtól kezdődően.

¹³ Vö. pl. AVANESZOV megjegyzéseit *O работе над Общеславянским лингвистическим атласом*, *Studia Slavica VIII* (1962), 251—65.

csoportjába fog tartozni, tehát a néprajzi szempont a szókinszben csak a szükséges mértékben fog érvényesülni. Ezzel elkülönül a nyelvészeti-néprajzi nyelvatlasztípusok csoportjától. A nyelvatlasz fő célja: a szláv nyelvek, nyelvjárások mai differenciáltságának vizsgálata földrajzi megoszlásban. A vizsgálódások kiinduló pontja az összsláv nyelvi állapot. A kérdőívek jelenségjegyzékeit úgy állítják össze, hogy kitűnjenek a szláv nyelvek és nyelvjárások történeti fejlődésének legfontosabb tendenciái. A jelenségek vizsgálatában az újkori nemzetek kialakulásának a koráig mennek el, tehát a legfiatalabb jelenségek az atlaszban már nem kapnak helyet. Az atlasz fenti célkitűzésével és vázolt jellegével segíteni kívánja az összehasonlító-történeti és a tipológiai kutatásokat.¹⁴

Az atlasz a szláv nyelvjárásokat fogja vizsgálni, úgy amiként azok a XX. század hatvanas éveiben a falusi paraszt lakosság nyelvében élnek.

A vizsgálandó terület kérdésében egységes a vélemény abban, hogy minden régebbi szláv nyelvterületet fel kell dolgozni, tehát nemcsak a szláv államokban levőket, hanem a nem szláv államok területén található szigetek nyelvét is (ilyen Románia, Magyarország, Ausztria, Albánia, Olaszország). A „régebbi települések” meghatározás annyit jelent, hogy nem kerülnek az atlaszba pl. Szibéria, valamint Ukrajna délkeleti területei stb., tehát általában a kolonizációs területek (vö. AVANESZOVNAK a Studia Slavica-ban megjelent cikkét). Magyarországi vonatkozásban szóba került két szlovák és néhány (mintegy öt) szerb-horvát kutatópont felvétele.¹⁵

A szláv nyelvterületen kívül szóba került a nem szláv nyelvterületek bevonása is, így pl. a román, a magyar és az albán nyelvterületek. Ezek olyanok, amelyeknek régi és sokoldalú kapcsolatuk van a szláv népekkel. Az első munkaértekezleten még vita folyt arról, hogy egyáltalán bevonják-e a nem szláv nyelvterületeket a vizsgálódásokba. Elhangzott olyan vélemény is, hogy a román és a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból adódó tanulságok alapján próbálják meg rekonstruálni e területek régi szláv nyelvjárásainak izoglosszáit.¹⁶ A nyelvatlasz-bizottság ma már megegyezett abban,

¹⁴ Vö. Slavia XXIX, 321. — Kezdetben felmerült olyan elképzelés is, hogy a nyelvatlasz célja elsősorban az összsláv nyelvi állapot vizsgálata legyen nyelvjárási megoszlásban (AVANESZOV—BERNSTEJN i. m. 14—5), de ez a koncepció a későbbiek folyamán a már ismertetettek értelmében módosult; vö. i. h.; lásd még a Вопросы языкознания hasábjain a nyelvatlaszról indított vitának az anyagát, különösen az 1. és 3. kérdést; ŠTOLC J., K problematike celoslovanského jazykového atlasu. Jazykovedný časopis X (1959), 97—9.

¹⁵ Ivić P. szerint, aki Magyarország területén nyelvjárásgyűjtő munkát végzett, a hazai szerb-horvát nyelvjárások között több az archaikus jellegű, olyan, amelyet Jugoszláviában csak az írott emlékek nyelve őrzött meg. ŠTOLC is javasolta, hogy a magyarországi középszlovák nyelvjárási közösségekből is vegyenek fel két kutatópontot (Pest és Békéscsaba környékéről) e nyelvjárás archaikus jellegére való tekintettel (i. m. 107).

¹⁶ Vö. AVANESZOV—BERNSTEJN i. m. 23. — E kérdésről KIRÁLY P. tartott beszámolót a nyelvatlasz-bizottság varsói ülésén, vö. Slavia XXIX, 321. KIRÁLY annak a nézetének adott hangot, hogy a magyar nyelvjárások szláv jövevényszavai alapján rekonstrukciót — a IX—X. századra vonatkozóan — nem lehet elvégezni. Lényegében hasonlóan nyilatkozott PETROVICI E. is a nyelvatlasz-bizottság prágai ülésén, vö. Изоглоссы славянских элементов в румынском языке. Slavia XXXI (1962), 34—41, különösen 38.

hogy az említett nem szláv nyelvterületeket is bevonják a vizsgálódásokba.¹⁷ Nincs tisztázva azonban a kérdés, hogy milyen formában. Lehetséges, hogy a magyar és a román anyag a szláv anyaggal együtt, közös térképeken fog megjelenni. Felmerült azonban olyan elképzelés is, hogy a nem szláv anyag külön térképeken kerüljön közlésre (vö. AVANESZOVNAK a Studia Slavica-ban megjelent cikkét).

A kutatóhálózat kérdésében még nem született meg a végleges megállapodás. Valószínű, hogy nem az arányos földrajzi megoszlás elve fog érvényesülni a kutatópontok kiválasztásában, hanem a nyelvjárási differenciáltság elvét veszik figyelembe. Az ukrainai kutatóhálózat pl. ritkább lesz, mint a szlovák vagy szlovén nyelvjárásoké (vö. ŠTOLC fejtegetéseit i. m. 108).

Az atlasz átfogó képet igyekszik nyújtani a szláv nyelvjárásokról. A vizsgálódások ezért ki fognak terjedni a hangtanra, alaktanra, mondattanra, szóképzésre és a szókincsre (vö. Slavia XXIX, 322). Feldolgozásra kerül továbbá a hangsúly is.¹⁸

Két kérdőív van előkészületben: a próbakérdőív és a nagy kérdőív. A próbakérdőív célja, hogy segítségével — a tulajdonképpeni gyűjtések megkezdése előtt — kipróbálják a nyelvátlasz gyűjtési módszereit, és meggyőződjenek arról, hogy helyes elveken építették-e fel a kérdőíveket. Tervbe vették a próba-térképlapok elkészítését is. A próbakérdőív lényegében elkészült, a próbagyűjtéseket 1962 őszére tervezték. A nagy kérdőívek összeállítása előrehaladott állapotban van. Elkészült a hangtani, alaktani, mondattani, szóképzési, lexikális és akcentológiai kérdőív. A nyelvátlasz-bizottság ezeket az 1963 szeptemberében Szófiában tartandó V. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson kívánja megvitatásra előterjeszteni. A kérdőívek előkészítése folyamán először a rész-kérdőívek (hangtan, alaktan stb.) jelenségjegyzéke készült el. A jelenségek kiválasztásának fontos szempontja volt az, hogy olyan jelenségek kerüljenek a kérdőívekbe, amelyek szemléltetően bemutatják a szláv nyelvjárások történeti fejlődésének irányát és struktúráját. A címszavakat a későbbiek folyamán választják ki. A címszó-kiválasztás egyik elve, hogy lehetőleg olyan szavak kerüljenek a kérdőívekbe, amelyek több (hangtani-lexikális-akcentológiai stb.) szempontból is vizsgálhatók (Slavia XXIX, 322). A nem szláv területek kutatásához külön kérdőív állítandó össze.

A gyűjtés elvei nincsenek még megfelelően kidolgozva, ezt 1962 őszén tisztázza a nyelvátlasz-bizottság.

A lejegyzés kérdésében a bizottság a fonetikus lejegyzési módot fogadta el — a fonológia elveinek bizonyos fokú alkalmazási lehetőségével. Az adatok beírása a térképekre latin betűs lesz, a gyűjtéskor azonban a helyileg használatos nemzeti — tehát pl. cirill betűs, magyar helyesírás stb. — lejegyzési mód használható (vö. Bericht i. m. Studia Slavica).

Az Általános Szláv Nyelvátlasz a magyar nyelvészet szempontjából is fontos vállalkozás. Több olyan jelenségre adhat ugyanis magya-

¹⁷ Ezzel kapcsolatosan megjegyzem, hogy magyar nyelvjáráskutatóinkkal való megbeszélés alapján kilenc magyar kutatópont felvételét javasoltuk a nyelvátlaszba. Kiegészítem ezt még azzal, hogy PETROVICI E. is javasolja egy magyar kutatópont beiktatását Románia területéről; vö. i. m. 41.

¹⁸ Bericht über die V. Arbeitskonferenz der Kommission für den Allgemeinen Slawischen Sprachatlas. Studia Slavica VIII (1962), 249.

rázatot, amit eddig nem tudtak kellőképpen megvilágítani, és több olyan összefüggésre mutathat rá, amelyre magyar nyelvészeink eddig nem gondoltak.

KIRÁLY PÉTER

Общеславянский Лингвистический Атлас

На IV Международном Съезде Славистов в Москве в 1958 г. были приняты решения о проведении нескольких крупных мероприятий в порядке совместной работы ученых разных стран. В программу этих работ входит и подготовка Общеславянского Лингвистического Атласа. Подготовительные работы Атласа находятся уже в весьма продвинутой стадии: готовы пробный вопросник и список явлений некоторых областей большого вопросника (фонетика, морфология, словообразование, акцентология, синтаксис, лексика). Атлас имеет интерес и для венгерского языкознания, так как он может внести ясность в некоторые не выясненные вопросы венгерской диалектологии. Автор статьи дает отчет о работе над Атласом. Он поясняет и проблему типа Атласа а также и его отношение к другим лингвистическим атласам в мире.

П. КИРАИ

Szemponatok a nyelvjárási hangfelvételek készítéséhez és tárolásához

A mágneses hangrögzítés széles körű elterjedése során a felhasználóknak két nagyobb csoportja alakult ki. Az egyiket a hangrögzítéssel hivatásszerűen foglalkozó intézmények, üzemek alkotják, amelyeknek elsőrendű feladata hangjelenségek felvétele, lejátszása, a felvételek sokszorosítása. Ide sorolhatók a rádió- és televíziós stúdiók, a film- és hanglemezgyárak. Ezekre az jellemző, hogy a szükséges berendezések ára, az üzemeltetés költsége a biztosítandó hangminőség mellett csak másodsorban jön számításba, a készülékek kezelésére, karbantartására pedig szakképzett személyzet áll rendelkezésre. A felhasználók másik nagy csoportját magánszemélyek alkotják, akik saját kedvtelésük kielégítésére készítenek felvételeket. Ennél a csoportnál mind a készülék beszerzési ára, mind az üzemeltetés költsége jelentős tényező, s ennek csökkentése érdekében a minőség és üzembiztonság terén kell engedményeket tenni. Fontos még az egyszerű kezelhetőség, mert a gépeket laikusok használják.

A két nagy csoport közé esnek azok a rendszerint kutatással, kulturális vagy művészeti problémákkal foglalkozó intézmények, amelyeknél a hangrögzítés nem elsőrendű feladat, hanem rendszerint valamilyen más cél eléréséhez előnyösen felhasználható eljárás, segédeszköz. Ezeknél legtöbbször együtt jelentkeznek az előző két csoportra jellemző hátrányos tulajdonságok, vagyis biztosítani kell a jó hangminőséget, de az anyagi erőforrások kisebb volta következtében egyszerűbb gépekkel, olcsó üzemeléssel és igen kis létszámú szakemberrel.

A nyelvtudományi intézmények is ez utóbbi felhasználók közé sorolhatók. De itt még egy rendkívül jelentős ténnyel kell figyelembe vennünk. Míg a hivatásos hangfelvevő vállalatoknál a felvett anyagot csak viszonylag rövid ideig tárolják, addig a nyelvtudományi intézmények által gyűjtött anyag kulturális szempontból olyan pótolhatatlan értéket képvisel, amelynek hosszú időn át való, minőségromlás nélküli megőrzése elengedhetetlenül szükséges. Az alábbiakban röviden össze kívánjuk foglalni mindazokat az előfeltételeket, amelyek a kitűzött cél megvalósítását műszaki szempontból — a technika jelenlegi állása mellett — a legmesszebbmenően biztosítják.

1. A nyelvtudományi munkában szükséges hangrögzítés feladata. — A nyelvtudományi kutatásokban a hangfelvétel kettős célt szolgál. Először lehetővé kell tennie, hogy a vizsgálatra kiválasztott beszédet az eredeti, természetes környezetben a gyűjtő a legegyszerűbben felvehesse, másrészt a kutató számára módot kell adnia a felvett anyag tetszőleges számú visszahallgatásához, lejegyzéséhez, oszcillografálásához és különböző más, részletes fonetikai, ille-

tőleg elektroakusztikai vizsgálatához. Ugyanakkor biztosítani kell, hogy a felvett anyag — mint eredeti és nehezen vagy egyáltalán nem pótolható dokumentum — hosszú időn át megőrizhető legyen.

2. A szükséges átviteli minőség. — A nyelvtudományi gyűjtőmunka elvileg kizárólag beszéd felvételére korlátozódik. A gyakorlatban természetesen nem kerülhető el egy-egy érdekesebb ének felvétele, azonban hangszeres zene rögzítése semmi esetre sem a gyűjtő feladata. Ebből kiindulva állapíthatjuk meg a kielégítő eredmény eléréséhez elengedhetetlenül szükséges átviteli minőség objektív mérőszámait.

a) Az emberi beszéd alaphangjai férfiaknál 100—200 Hz, nőknél 150—300 Hz közé esnek. A magánhangzók felhangjainak felső határfrekvenciája 3000 Hz, a mássalhangzóké pedig 10—12 kHz. Éneknél az alaphangok frekvenciatartománya kiszélesedik 3000—4000 Hz-ig, a felhangok tartománya azonban kb. ugyanaz marad. Mivel esetünkben a felvétel célja nem csupán a beszéd információ-tartalmának átvitele, hanem a beszédre éppen jellemző felhangok, formánsok rögzítése is, nem elégedhetünk meg az átviteltechnikában szokásos, 100—2500 Hz közé eső ún. beszédfrekvenciasáv biztosításával. A nyelvtudományi felvételekhez szükséges minimális frekvenciasáv tehát 60—10 000 Hz; 4 dB-es tűrésmezőn belül.

b) A normális beszéd dinamikája kb. 30—36 dB. Ez az érték drámai előadásoknál elérheti a 40—46 dB-t vagy annál többet is. Ha feltesszük is, hogy ilyen nagy dinamika a gyűjtőmunka során nem fordul elő, a felvételek piano részeinek kiértékelhetősége érdekében legalább 10—15 dB dinamika-tartalékkal kell rendelkezünk a zajsztint felett. Ezt figyelembe véve a feltétlenül szükséges jel/zaj viszonyt kb. 45 dB-ben állapíthatjuk meg.

c) Bár a nem lineáris torzítások a beszédfelvételek lehallgatásánál és értékelésénél nem túlzottan zavarók, 5 %-nál nagyobb torzítási tényezőt semmi esetre sem engedhetünk meg.

d) A kitartott hangok mérésénél, főleg hanganalízisnél, a vizsgálatot hátrányosan befolyásolja és a mérést megnehezíti a szalagsebesség periodikus ingadozásából adódó hangmagasság-ingadozás, az ún. nyávogás. A megengedhető érték itt $\pm 0,4\%$.

e) A különböző gépeken történő felvételek rendszerint más gépeken kerülnek lejátszásra. Hogy a felvett hangok frekvenciájának a gépek közötti sebességeltérés miatt bekövetkező megváltozása ne legyen jelentős, a tényleges sebesség a névleges értéktől legfeljebb 2 %-kal térhet el.

f) A felvételek bármely gépen történő lejátszhatósága, esetleg nemzetközi cserélhetősége érdekében, a szalagra rögzített felvétel frekvenciamenetének meg kell felelnie az ide vonatkozó nemzetközi szabványajánlásoknak.

3. A célkitűzéseknek megfelelő géppark. Az 1. pont alatti célkitűzések és a 2. pontban részletezett átviteli jellemzők eleve meghatározzák azt a készülék-klasszist, amely a feladatnak megfelel.

A jelenlegi technikai lehetőségeket szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy a szükséges átviteli jellemzők 9,53 cm/sec szalagsebességű, félcsíkos készülékkel érhetőek el. Ezeknél a magnetofonoknál — jó készüléket és korszerű szalagot véve figyelembe — az alábbi paraméterek valósíthatók meg: frekvenciamenet: 50—12 000 Hz 5 dB-en belül lineáris; jel/zaj viszony: 45—50 dB; torzítás: 5 %; nyávogás: $\pm 0,4$ — $0,5\%$; sebességeltérés: $\pm 2\%$.

A 9,53 cm/sec-nél nagyobb sebesség a minőség szempontjából nem indokolt, és gazdaságtalan. 9,53 cm/sec-nál kisebb sebesség viszont csak akkor engedhető meg, ha a felvételnek csak tartalmi része érdekes, és fonetikai elemzésre nem kerül sor.

A továbbiakban eleve abból a feltevésből indulunk ki, hogy csak 9,53 cm/sec sebességű készülékek kerülnek használatba. Egyébként is alapvetően helytelen, ha egy intézményen belül több sebességgel dolgoznak. Ez részben megnehezíti a felvételek nyilvántartását és még igen jól vezetett nyilvántartás mellett is sokszor ad tévedésre okot, másrészt — az alább felsorolt okok miatt — a készülékek rendszeres karbantartását is hátrányosan befolyásolja.

Természetesen az 1. pontban vázolt kétféle követelményhez illeszkedően, kétféle géptípus szükséges. Más készüléket célszerű használni a külső, helyszínen történő felvételekhez és mást a laboratóriumi munkához. Mindkét feladatot ellátó gépparkra egyaránt vonatkozik azonban az alábbi szempont: Lehetőleg egy intézményen belül — a két feladatnak megfelelően — csak kétféle géptípus kerüljön használatra. A típusok sokasága egyrészt a kezelőktől kívánja meg a minden típusnál más és más kezelési utasításhoz való alkalmazkodást, másrészt igen megnehezíti a készülékek rendszeres és gazdaságos karbantartását.

Sokféle gép esetén a tartalék alkatrészek megfelelő biztosítása lényegesen nagyobb beszerzési problémát és nagyobb anyagi terhet jelent, mint azonos típusok mellett. Emellett a típushibák nehezebben ismerhetők meg, a javítás mindig egyedi jellegű lesz, ami a karbantartási munkát nagymértékben lassítja.

Ezek után vizsgáljuk meg a kétféle géptípussal szemben támasztott követelményeket.

a) **K ü l s ő ü z e m** (felvételi üzem). Nyilvánvaló, hogy a gyűjtőmunka kisméretű, könnyű, egyszerűen kezelhető, üzembiztos, kis szalagfogyasztású, rázásra és porra nem érzékeny készüléket igényel. Igen előnyös, ha a gép a hálózattól függetlenül is üzemeltethető, vagyis szárazelemek, illetve akkumulátorok képezik az energiaforrást. A felvétel közbeni, azonnali visszahallgatás nem elengedhetetlen, de hasznos, mert így a gyűjtőt nem érheti a felvétel végén az a kellemetlen meglepetés, hogy a szalagon nincs semmi. A törlés és a gyors visszacsévézés, sőt esetleg a gyors előrecsévézés lehetősége azonban feltétlenül szükséges. Visszacsévélni kézi erővel is lehet. Kivezérlésmérő és felvételi hangerőszabályozó mindenképpen kívánatos, de ez utóbbit üzem közben nem célszerű használni, mert így a természetes dinamikaviszonyokat, a hangnyomás ingadozását megváltoztatjuk. Ugyanebből az okból nem javasolható az automatikus dinamikakompresszorok használata. A lejátszás minőségének nem kell a legmagasabb igényeket kielégíteni, fontos, hogy a felvétel kifogástalan legyen.

b) **L a b o r a t ó r i u m i m u n k a**. Az elkészült felvételek átjátszására és a különböző tudományos vizsgálatok elvégzésére kizárólag hálózatról üzemeltethető készüléket célszerű alkalmazni. Ennél a készüléktípustól a súly és a méretek tekintetében nem kell különösebben szigorú követelményeket támasztani, hiszen a gépet nem hordozzák, hanem az mindig a fonetikai laboratóriumban üzemel. Magas igényt kell támasztani viszont mind a felvétel, mind a lejátszás minőségét illetően. Célszerű, ha a készülék több sebességre átkapcsolható, mert így más intézményektől érkező, esetleg eltérő sebességű felvételek is lejátszhatók, vagy pedig a vizsgálatok számára alkalmasabb

sebességre lehet az elkészült anyagot átjátszani. Lehallgatáshoz előnyös, ha a magnetofonba jó minőségű hangszóró van beépítve, és végerősítője elegendő teljesítményű. Ha ez nincs biztosítva, külön teljesítményerősítőt és lehallgató-hangszórót ajánlatos használni.

Az elmondottak alapján az I. táblázatba foglaltuk össze azokat a géptípusokat, amelyek az Intézet munkájához elsősorban alkalmazhatók.¹

4. A megfelelő szalagtípus kiválasztása. A készüléktípus, főleg a szalagsebesség megválasztása és az átviteli jellemzők specifikálása tulajdonképpen már meghatározza a használható szalagok típusát is. A típus kiválasztását itt már inkább a beszerzési lehetőségek és a rendelkezésre álló anyagiak döntik el, s ezek a tényezők, sajnos, igen sokszor a minőség terén követelnek engedményeket.

A szalag típusától függetlenül meg kell azonban állapítanunk, hogy az átviteli követelmények megvalósításának egyik legfontosabb előfeltétele az, hogy egy intézményen belül csak egyetlen szalagtípus kerüljön rendszeres felhasználásra. Különböző szalagok használata esetén ugyanis az egyetlen, adott típushoz beállított készülékek az elérhetőnél lényegesen rosszabb átviteli jellemzőket, gyengébb hangminőséget szolgáltatnak. A gépeknek a különböző szalagokhoz való állandó beállítgatása pedig még lényegesen nagyobb apparátussal dolgozó üzemekben sem valósítható meg. Ha ez az igen fontos követelmény beszerzési nehézségek miatt nem valósítható meg százszázalékosan, akkor legalább arra kell törekedni, hogy a különböző cégek hasonló jellemzőjű szalagjait szerezzék be. A fent elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a laboratóriumi vizsgálatokhoz a szalagállomány zömét képező típustól eltérő minőségű szalagot nem lehet alkalmazni. Ilyen esetben azonban a gépet előzőleg be kell állítani a kérdéses szalaghoz. Ez a munka meglehetősen bonyolult, megfelelő műszerek segítségével csak szakember végezheti.

A szalagtípus kiválasztásánál igen nagy figyelmet kell szentelnünk az állékonyság kérdésének. Ilyen szempontból az ún. „extra long-play” vagy „extradünn” szalagok használatát — bár gazdaságosságuk vitathatatlan — nem tudjuk javasolni. Ezek a szalagok rendkívül vékonyak, s jóllehet szakítószilárdságuk megfelelő, rendkívül könnyen gyűrődnek. A vázolt célkitűzéseknek leginkább a kb. 30 mikron vastag, ún. „long-play” szalagok felelnek meg, amelyek a normál és „extra long-play” szalagok vastagsága közé esnek. Figyelembe kell venni a szalagok alapanyagát is. A polivinilchlorid (PVC) alapanyagú szalagok hideg időben és hosszabb tárolás után mutatkozó ridegségük, törékenyséjük, valamint deformálódásuk miatt nem javasolhatók. Az acetilcellulóze bázisú szalagok a leghosszabb idő óta vannak forgalomban, a stúdiókban ma is ez a leggyakrabban használt típus. Hátránya, hogy nem elég hajlékony, ami főleg kis sebességeknél hátrányos, és a száraz helyen való tárolás az alapanyag kiszáradását eredményezheti. A legkorszerűbb alapanyag a poliészter (PE) fólia (pl. az ún. Mylar). Ez az anyag igen hajlékony, nagy szakítószilárdságú, hőre és kémiai behatásokra érzéketlen. A nyelvtudományi intézmények céljaira elsősorban ilyen típusok ajánlhatók. Egyetlen hátránya, hogy szalagszakadáskor a szakadás helyén a szalag megnyúlik, összezsugo-

¹ A cikk megírása és megjelenése közötti időben számos további, a nyelvjárási hangfelvételnél jól használható készüléktípus született. Így a Telefongyár is kidolgozott egy telepes tranzisztoros magnetofont, amelynek sorozatgyártása a közeljövőben megkezdődik.

rodik és rojtosodik. Így az ide eső felvétel feltétlenül károsodik, mert a sérült végeket le kell vágni, ellentétben az acetilcellulóze szalagokkal, ahol a rendszerint egyenes szakadási élek mentén a szalag minimális veszteséggel ragasztható.

Nem elhanyagolható ugyanis a ragaszthatóság kérdése sem. Az acetilcellulóze szalagok folyékony ragasztóval igen gyorsan és egyszerűen ragaszthatók. A ragasztások azonban idővel kiszáradnak, eleresztenek, a ragasztás helyén pedig a szalag vetemedhet. A PE szalagok a szalag hátoldalán átlapolt speciális ragasztószalaggal ragaszthatók össze. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy e célra csak a vezető gyárak (pl. Agfa—Leverkusen) elsőrendű termékei alkalmasak, Pausz-ragasztót vagy hasonlót semmi esetre sem szabad használni. Az Agfa ragasztószalagjaival eddig szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy a tárolás során semmiféle káros elváltozás nem következik be.

A fentiek figyelembevételével a II. táblázatban közöljük a számításba jöhető szalagtípusokat.

5. *A nyers szalagok tárolása*

A szalagok vagy a szabványos orsókra tekercselve, vagy pedig 500, ill. 1000 méteres tekercsekben, szabványos magra csévéelve kerülnek forgalomba. A közölt géptípusokhoz csak orsóra csévélt szalagok használhatók, és a tekercsek védelme szempontjából is ezek alkalmazása célszerű. Mégis bizonyos szempontból gazdaságosabb az 1000 m-es tekercsek vásárlása. Így egyrészt fajlagosan olcsóbb a szalag, másrészt a szükségletnek megfelelően különböző méretű orsókat lehet megfelelő mennyiségű szalaggal feltölteni. Egyúttal azt is biztosítani lehet, hogy a szalagok ne számtalan különböző, hanem két-három szabványos méretnek megfelelő, de azonos típusú orsón legyenek, ami a tárolás (dobozok, rekeszek) szempontjából előnyös.

A korszerű kis sebességű szalagokat a gyárak rendszerint légmentesen lezárt, átlátszó műanyag-tasakban szállítják. Ez a csomagolás a por elleni védelmet szolgálja, mert kis szalagsebességnél és vékony szalagoknál a szalagra tapadó por a fej és a szalag közötti érintkezést bizonytalanná teszi. Ha átcsevelés nem szükséges, akkor célszerű a szalagokat a felhasználásig ebben a felbontatlan tasakban és eredeti dobozukban tárolni. A dobozokat egy sorban, függőleges helyzetben raktározzuk. A tárolásra szolgáló helyiség különleges klímaberendezést nem igényel, de olyan szobát kell erre a célra kijelölni, ahol a kb. 20 C° hőmérséklet és a kb. 60% relatív légnedvességtartalom (ami kb. megegyezik egy normál lakószoba klímájával) egész évben biztosítható. Túl száraz helyiségekben célszerű vizet párologtatni, különösen acetilcellulóze szalagok esetén. A PE alapanyagú szalagok a hőmérséklet és a páratartalom változásaira a legkevésbé érzékenyek, úgyhogy ezeknél a fenti értékek szigorú betartása sem szükséges. Semmi esetre se tartsuk azonban a szalagokat nyirkos, dohos helyiségekben, és lehetőleg kerüljük a fűtetlen vagy erősen túlfűtött szobákban való raktározást is.

6. *A tekercsállomány csoportosítása.* A kiválasztott nyelvészeti anyag helyszíni felvételével a rögzítési folyamat még korántsem ért véget. Ez a felvétel az esetek többségében csak nyersanyagnak tekinthető, amely ebben a formájában sem tartós tárolásra, archiválásra, sem pedig kiértékelésre nem való. A nyers felvétel legtöbbször sok, a tárgyhoz, ill. témához nem tartozó részt, esetleg hosszabb szüneteket vagy hibás, értéktelen szakaszokat tartalmaz, hiszen a gyűjtőnek nincs mindig ideje és módja az ilyen részleteket a hely-

színen törölni, arról nem is beszélve, hogy ilyesmivel kár lenne az amúgy is nehezen megszerezhető bensőséges, bizalmas légkört megzavarni. Emellett a gyűjtő a szalag jobb kihasználása érdekében mindig kétesíkos felvételt készít, s így lehet, hogy egyazon tekercsre több, egymástól teljesen különálló, téma szempontjából és a felvétel helyét illetően is különböző felvétel kerül. Márpedig ez — áttekinthető archívumra törekedvén — semmi esetre sem engedhető meg.

Mindezekből következik, hogy a nyers felvételek bekerülése után egy további lépésnek kell következnie: az átjátszásnak. Az átjátszás célja, hogy a témailag vagy helyileg azonos felvételek — a felesleges vagy hibás részek kihagyásával — egy tekercsre kerüljenek, mégpedig lehetőleg teljes csíkos felvételi eljárással. Ezek az átjátszott felvételek alkotják az archívumot. Az anyag sértetlen megőrzése érdekében azonban ezek a tekercsek többszöri lehallgatást igénylő értékeléshez, lejegyzéshez, analízishez nem adhatók ki, hanem ezekről alkalmakként munkakópiát kell készíteni. Így egyrészt elkerülhető a szalag mechanikai tönkremenetele és a felvétel véletlen törlésből, helytelen kezelésből (pl. transzformátor közelébe helyezés) adódó sérülése. Az archívumi példány teljes csíkos felvétele azzal az előnnyel is jár, hogy félcsíkos készüléken való átjátszáskor vagy lehallgatáskor még véletlen törlés esetén is megmarad a szalag másik felén a felvétel, s így teljes csíkos lejátszással megmenthető.

Az elmondottakat természetesen nem szabad mereven alkalmazni. Egyes esetekben az eredeti felvétel átjátszás nélkül, azonnal archiválható, sokszor pedig — az archívumi másolat elkészítése után — munkapéldányként felhasználható. Ha az anyag tartós megőrzése nem szükséges, az archívumi másolat elkészítése teljesen el is maradhat.

Ilyen munkamódszerrel a tekercsek két nagyobb csoportba oszthatók, ill. tárolhatók. Az egyik csoportot alkotják az archívumban tárolt felvételek, amelyek külső felvételekre vagy laboratóriumi munkára sohasem adhatók ki. A tekercsek másik része az, ami — az előző felvétel törlése után — újból és újból külső felvételekre kerül, vagy pedig munkakópiaként a kiértékelési, lejegyzési munkához felhasználható.

7. A beérkező felvételek ellenőrzése, montírozása, archiválásra alkalmassá tétele. A külső felvétellel beérkező tekercseket célszerű azonnal szemrevételezni, hogy a szállítás alatt nem sérültek-e meg. Ha ilyesmit észreveszünk, a tekercset azonnal át kell csévélni. A felvételek archiválásra alkalmassá tételének legfontosabb lépése a felvett anyag átjátszása.

A felvételek átjátszásánál követendő legfontosabb szempontokat már előbb elmondottuk. Az átjátszást megelőzően a beérkező tekercsen papírszeletekék behelyezésével előre megjelölhetjük, hogy melyik részeket kívánjuk átjátszani. Az eredeti tekercsek vágással való montírozását semmi esetre sem ajánljuk, hiszen az ilyen jellegű felvételeknél nem kell olyan „kikozmetikázást” végezni, ami rádió- és hanglemez-stúdiókban elkerülhetetlen. A szalagok vágása viszont a drága és nehezen beszerezhető tekercsállomány gyors pusztulását eredményezné. Ha a vágás mégis elkerülhetetlen, azt antimágneses ollóval, 45°-os szögben végezzük, lehetőleg szó vagy mondat közben. A szalagok ragasztásáról az előzőekben már beszéltünk.

Az átjátszást felhasználhatjuk arra is, hogy a kevésbé jól sikerült felvételeket korrigáljuk. Alulvezérelt szalagokról nagyobb hangerejű másolatot készíthetünk (persze rosszabb jel/zaj viszonytal), vagy megfelelő szűrők

közbeiktatásával különböző zavaró zajokat kiküszöbölhetünk. Ezeknek alkalmazási lehetősége mindig egyéni elbírálást kíván. A szalagok felcserélhetetlensége érdekében az átjátszáskor a végleges archívumi példányra ráolvashatók a tekercs, illetve a felvétel fontosabb adatai. Az átjátszás befejezte után győződjünk meg az archívumi példány kifogástalan voltáról, s ezután az eredeti felvétel törölhető, vagy munkamásolatként kiadható. Ha az eredeti felvétel kerül archiválásra, akkor a felesleges felvételi részeket töröljük le, vagy még jobb, ha a szalagot le is vágjuk.

8. A felvétellel ellátott szalagok archiválása. Sajnos a magnetofontechnika túlságosan fiatal ahhoz, hogy a felvételek hosszú idejű tárolás alatt bekövetkező minőségromlásáról pontos képet alkothatnánk. A rádióstúdiók gyakorlata azt mutatja, hogy a tárolás körülményei mágneses szempontból nem nagyon kritikusak. A hosszú idejű tárolás következményeként a felvett jel törölhetlensége és a jelek átmásolódása, ún. visszhangok keletkezése sokkal gyakrabban fordul elő, mint a felvett jelszint csökkenése vagy a frekvenciamenet romlása. Ez a két hiba azonban a mi esetünkben teljesen érdektelen. A szalagok törölhetlensége számunkra nem hátrány, hanem előny, az átmásolódás pedig 9,53 cm/sec vagy még kisebb sebességnél gyakorlatilag nem jelentkezik. A jelszint csökkenésére és a frekvenciamenet romlására vonatkozólag megbízható adatok nincsenek. Kétségtelen tény, hogy sokszori lejátszás a magashangok eséséhez vezet, a lejátszások száma azonban munkakópiák készítésével a minimumra redukálható. Tekintve, hogy a nyelvtudományi gyűjtemények anyaga nem páréves, vagy évtizedes tárolásra van szánva, meg kell szervezni valamilyen módon e két utóbbi jellemző ellenőrzését is. Erre a leg egyszerűbb módszer az alábbi. Egy-egy beérkező nagyobb szalagszállítmányból kiemelünk egy tekercset, és arra meghatározott mágnesezéssel különböző frekvenciájú jeleket veszünk fel. Ezt a tekercset az archívumba kerülő többi tekercssel együtt, ugyanolyan körülmények között tároljuk. A tekercset meghatározott időközökben — félévenként vagy évenként — ellenőrző mérésnek vetjük alá. Ha valamilyen káros változás mutatkozna, akkor a többi felvétel megfelelőbb szalagtípusra való átjátszással vagy a tárolási körülmények megváltoztatásával megmenthető, mert az esetleg előforduló károsodás minden valószínűség szerint még csak olyan mértékű, hogy az a tárolt anyag használhatóságát gyakorlatilag nem befolyásolja, illetve a hiba az átjátszás során könnyen korrigálható. Hangsúlyozni kívánom, hogy ilyen károsodás keletkezésének kicsi a valószínűsége, a rendkívül nagy kulturális érték azonban ennyi elővigyázatosságot követel. Ezen túlmenően a hosszabb időn, 10—20 éven át végzett megfigyelés feltétlenül értékes felvilágosítást nyújt a szalagoknak a további tárolás során várható viselkedésére. Ezek a tekercsek természetesen a mechanikai jellemzők ellenőrzésére is felhasználhatók.

A mágneses tulajdonságok megváltozásánál nagyobb valószínűség van ugyanis a szalagok mechanikai sajátosságainak megváltozására. A szaktípusállóság csökkenése, a mágnesezhető réteg leválása, a szalag megnyúlása vagy más irányú deformálódása a felvételek használhatóságát sokkal jobban veszélyezteti, mint az átviteli jellemzők kisebb-nagyobb mértékű romlása. Éppen ezért az archiválás körülményeinek vizsgálatánál elsősorban ezekre a kérdésekre kell gondot fordítani.

Szerencsére a korszerű szalagoknál ez a probléma sem túl kényes. Mindenképpen ügyelni kell arra, hogy a szalagok 18—20° C körüli hőmérsékleten és

50—60 % relatív páratartalmú helyiségben legyenek tárolva, ennél szigorúbb követelményeket azonban nem kell támasztani. Ez a kíváncsi talán fűtéssel és szükség esetén víz párologtatásával könnyen teljesíthető, problémák inkább a nyári kánikula idején mutatkoznak. A tárolóhelyiség helyes megválasztásával azonban ezek is csökkenthetők. Természetesen a legideálisabb egy klimatizált archívum volna, azonban anyagi okokból nem hiszem, hogy számításba jöhet. A fentiekén kívül gondoskodni kell arról, hogy a tekercsek por ellen védve legyenek, s nehogy a közelben erős mágneses teret létesítő berendezés (pl. transzformátor, liftmotor stb.) legyen elhelyezve. A tárolásra inkább fa, mint fém szekrények javasolhatók. A fa jobb hőszigetelése és ugyanakkor a szekrény diffúziós útján való szellőzése az előbb elmondott követelményeket könnyebben megvalósíthatóvá teszi. Fontos, hogy a szekrények jól zárjanak, így a por ellen védjenek.

9. Magnetofon vagy hanglemez? Végezetül még egy kérdést kell megvizsgálni. A nyelvtudományi gyűjtemények tárolására mi az alkalmasabb: a magnetofonszalag vagy a hanglemez? Az természetesen nem is lehet vitás, hogy az eredeti felvétel elkészítéséhez csak magnetofon használható. A kérdés az, hogy a végleges archívumi példány milyen eljárással készüljön. Nem kétséges, hogy a technika jelenlegi állása mellett a lemezen való rögzítés minden más eljárásnál maradandóbb és időállóbb volna, ha a lakklemezzel a hanglezgyártásban szokásos módon fémmatricát készítenének és azt tárolnák. A matrica segítségével azután bármikor tetszés szerinti számban préselt lemezeket lehet készíteni, a matrica maga pedig korlátlan ideig minőségromlás nélkül megőrizhető. Ez az eljárás azonban annyira költséges, hogy nagyobb mennyiségű felvételnél való alkalmazása anyagi okokból eleve reménytelennek látszik. Maradjunk tehát a realitások talaján, és alábbi vizsgálatainkban kizárólag a lakklemezen való rögzítést vegyük figyelembe. A lemezek kétségkívül vannak előnyei, így elsősorban a könnyebb kezelhetőség és a tárolással kapcsolatos több és hosszabb időre visszanyúló tapasztalat. Ugyanakkor a hátrányai is jelentősek. A hanglemez felvételéhez lényegesen drágább és több szakértelmet igénylő berendezés szükséges, mint a mágneses rögzítéshez. A nyers lemezek csak külföldről szerezhetők be, és hosszabb ideig a lemezek kiszáradása miatt nem tárolhatók. A lemezek tárolási kapacitása, tehát a súly- vagy térfogategységre eső felvételi idő csak mikrobarázdás, alacsony fordulatszámú lemezek esetén közelíti meg a szalag kapacitását. Az elkészült felvételek nagyon érzékenyek a mechanikai behatásokra. Különösen a por ellen kell a lemezeket a szalagoknál sokkal gondosabban védeni. A por eltávolítása az elektrosztatikus feltöltődés miatt nehézkes. A lakklemez a leggondosabb kezeléssel sem bírnak ki 40—50 lejátszásnál többet, arról nem is beszélve, hogy a magashangok csökkenése és a zajszint növekedése már egypár lejátszás után is észlelhető. A lakklemez nagyon tűzveszélyesek, ezért a felvételkor és a tároláskor fokozott gondossággal kell eljárni. A nem megfelelő hőmérséklet, a túl száraz levegő a lemezeket sokkal inkább és sokkal gyorsabban tönkreteszi, mint a szalagokat. Mindezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a lakklemez a szalagnál nem alkalmasabb a hosszú időtartamú tárolásra, különösen ha a szalagok tárolásánál az előző pontban leírt ellenőrzést megvalósítják.

HECKENAST GÁBOR

okl. gépészmérnök

I. táblázat

A készülék gyártója		Típus megjelölés	Szalag-sebesség cm/s	Hangcsíkok száma	Üzemmódok F = felvétel L = lejátszás T = tekercselés	Max. orsóátm. cm	Lehallgatás	Táplálás	Súly kg	Megjegyzés
Telepes készülékek	EMT NSzK Svájc	Stellavox SM5	19	1	F, L, T ←	8,5	fejhallgató	4 × 2 V akku.	2,3	Dinamika kompr. Vez. mérő műsz.
	Grundig NSzK	TK1 Luxus	9,5	2	F, L, T ←	8	hangszóró 250 mW	4 × 1,5 V + 2 × 1,5 V	3,7	Varázsszem
	Szovjetunió	Reporter 5	9,5	1	F, L, T →	10	hangszóró 100 mW	2 × 4,5 V zsebl. elem	2	Vez. mérő műsz.
	Szovjetunió	Reporter 3 M75	19	1	F, L, T →	13	fejhallgató	szárazelem	5	Vez. mérő műsz.
	NDK	Prototípus	9,5	1	F, L, T →	8	hangszóró 10 mW	6 × 2 V akku	2,4	Dinamika kompr.
Hálózati készülékek	Telefunken NSzK	M24	19 9,5	2	F, L, T →	22	hangszóró 6 W	110—220 V	30	Vez. mérő műsz. 4 csatorna keverhető, fel- vétel alatti lehallg.
	Multimusie Ltd. Hempstead Anglia	Reflecto- graph Model A	19 9,5	2	F, L, T →	20	hangszóró 3 W	110—220 V	25	felvétel alatti lehallgatás
	SABA NSzK	Sabofon TK84	19 9,5 4,75	2	F, L, T →	18	hangszóró 5 W	110—220 V	15	két csatorna keverhető
	Sound Ltd. Anglia	„Studio”	19 9,5 4,75	2	F, L, T →	18	hangszóró 4,5 W	110—220 V	11	két csatorna keverhető
	Movie Co. Dánia	Movicorder	19 9,5	2	F, L, T →	18	hangszóró 3 W	110—220 V	22	Vez. mérő műsz.

II. táblázat

A szalagot gyártó		A szalag		
cég	ország	típuszáma	alapanyaga	vastagsága
Agfa Leverkusen	NSzK	PE31*	p. e.	long-play
„ „	„	PE41	p. e.	extra long play
BASF Ludwigshafen	NSzK	PES26*	p. e.	extra long play
Kodak Paris	Franciaország	P200	p. e.	extra long play
EMI Hayes	Anglia	Emitape* „100”	p. e.	extra long play
Ferrania Milano	Olaszország	R42	ac. cell.	normal
3M Company Minnesota	USA	Scotch 102	p. e.	normal
„	„	Scotch 122	p. e.	„
„	„	Scotch 138	p. e.	„
„	„	Scotch 150	p. e.	long-play
„	„	Scotch 200	p. e.	extra long play
Audio Devices Inc. New-York	USA	1 MY*	p. e.	long-play
Soundcraft Corp Connecticut	USA	Plus 50* Series (Aqua Diamond)	p. e.	long-play

* Elsősorban ajánlhatók.

Richtlinien zur Behandlung und Lagerung der Magnettonbänder und Magnettonband-Aufnahmen

Das Studium faßt die wichtigsten Probleme der Benutzung der bei sprachwissenschaftlicher Sammlung und Forschung heute schon unentbehrlichen magnetischen Schallspeicherung, sowie diejenige der Behandlung von Tonaufnahmen zusammen. Es macht die zu erreichenden objektiven Messparameter der Aufnahmen und die Forderungen der Geräte gegeneinander bekannt. Die am meisten entsprechenden Gerätetypen werden in einer Tabelle dargestellt. Es werden die Gesichtspunkte zur Auswahl des geeigneten Bandtypes gegeben, und die in Kauf nehmenden Bandtypen werden in Tabellenform bekannt gemacht. Danach folgt eine Diskussion über die Lagerung der rohen Bandrollen und über die Gruppierung der Bänder. Nach der Behandlung der Kontrolle und der Bearbeitung der einkommenden Aufnahmen, folgt das Kapitel über die Archivierung der betonten Bänder. Der letzte Punkt befaßt sich mit der Vergleichung der Band- und Schallplattenaufnahmen.

Dipl. Ing. G. HECKENAST

Ismertetések, bírálatok

KISS LAJOS: *Régi Rétköz*. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó

A Rétköz népének életével KISS LAJOS írásaiból ismerkedhettünk meg. Értékes tanulmányainak sorát a szerző most egy külsőleg is igen reprezentatív kötettel folytatja. A mű címéből nemigen gondolná az olvasó, hogy a Rétköz földrajzi neveinek gazdag gyűjteményét tartalmazza. Miután megismerkedett a Rétközzel, KISS LAJOS tervszerű kutatómunkával gyűjtötte annak helyneveit. A terület néprajzi szempontból rendkívül érdekesnek ígérkezett, mert vizes, ingoványos, nehezen járható és nehezen megközelíthető volt. Ilyen vidéken — ahogy a szerző megállapítja — „régibb, ősből módon éltek az emberek, szokásaik, tárgyaik, foglalkozásaik is kezdetlegesebbek, maradiabak . . .” (5). S nyilvánvaló az is, hogy az ilyen terület földrajzi neveiben is igen sok különböző szempontból értékes emléket őrzött meg. A vizet 1881-ben vezették le. Így az 1920-as években, amikor a szerző hozzáfogott a nevek összegyűjtéséhez, még éltek olyan emberek, akik az 1881 előtti helyzetet ismerték, s felvilágosítást tudtak adni az egyes községek határának régi neveiről, a határrészek jellegéről, műveléséről stb. KISS LAJOS jól látta, hogy a munkához haladéktalanul hozzá kell látni, mert a víz levezetésével a terület képe, az emberek élete alaposan megváltozott, a régi életmód emléke egyre inkább halványodik, s vele együtt sok név is feledésbe merülhet.

Harminc község névanyagának összegyűjtése nem kis feladat. KISS LAJOS két részletben szedte össze az adatokat. Tizennégy falu földrajzi neveit a húszas években (Beszterec, Buj, Demecser, Dombrád, Fényeslitke, Gáva, Kék, Komoró, Ontelek, Paszab, Tizsakanyár, Tiszarád, Tuzsér, Vasmegyer), tizenegy helység neveit 1948—49-ben (Döge, Ibrány, Kékcse, Kisvárd, Kótaj, Nyírbogdány, Pátroha, Rétközberencs, Rozsály-puszt, Szabolcsveresmart, Vencsellő), öt község névanyagát pedig részben a húszas években, részben 1948—49-ben (Ajak, Gégény, Kemecse, Nagyhalász, Tiszabercel) gyűjtötte össze. 1950-ben a kisebb pótlásokat végezte el. A szerző nemcsak helyszíni gyűjtést végzett, hanem feldolgozta a tagosítási iratok, földkönyvek, térképek neveit, és felhasználta PESTY FRIGYES kézíratos Helységnévtárának adatait is (6). Érthető módon főképp a források anyagára kívánt támaszkodni a második csoportba tartozó falvak neveinek összegyűjtésekor. De, amint írja, csalódás érte: „Nem sokáig tartott a tagosítási iratokba, térképekbe vetett bizalmam se, melyek segítségével véltem elvégezni a rétközi községek másik felének feldolgozását. A második világháború alatt ugyanis megsemmisült valamennyi község tagosítási irata, földkönyve és szebbnél szebb térképe. Tudományos szempontból felbecsülhetetlen érték pusztult el” (7). A régi

Rétközt ismerő idős emberek is elhaltak már, de szerencsére talált még ekkor is „olyan alkalmas embert, aki látott még valamit a határ ősi képéből, annak elmúlásából” (8). Így ezeknek a falvaknak az adatait is sikerült többé-kevésbé összegyűjtenie.

KISS LAJOS a Bevezetésben azt írja, hogy „Pesty *Helységnévtár*ában a rétközi helynevek száma 1075, gyűjteményemben 6108” (8). A kötet végén pedig, ahol a szerző egy táblázatban falvak szerint feltünteti a földrajzi nevek számát, azt olvashatjuk, hogy a két gyűjtés 8114 nevet tartalmaz, s ebből KISS LAJOS gyűjtése 7039 (480). Hogy a két adat közt levő különbség miből adódik, nem állt módunkban megállapítani, de a számokból magukból is láthatjuk, hogy a szerző hatalmas névanyagot hordott össze. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gyűjtemény teljes, KISS LAJOS maga is megállapítja, hogy nem tudott minden nevet összegyűjteni (8).

A helyneveket községenként közli a szerző. Az egyes falvakról szóló fejezetek két részre oszlanak. Az első részben a falu nevének első előfordulásairól, földesurairól, lakóiról, lakóinak életéről, foglalkozásáról, szokásairól stb. olvashatunk részben a források, részben saját gyűjtése alapján. A fejezet másik részében találjuk, a névanyagot ábécérendbe állítva, a külső és belső helyneveket együtt.

Az egyes nevekről írt cikkekben a címszó után szó kerül a terület elhelyezkedéséről, régibb neveiről, nevének alakváltozatairól, régi és újabb művelési jellegéről s ezzel kapcsolatban sok érdekes adalékról. Néha megtudjuk a névcikkből a névadás okát (vö. *Bácsirét* 160. l.), több helyen közli a szerző a névadás okára vonatkozó népi magyarázatokat (vö. *Bugóc* 74. l.), néhol pedig a területhez fűződő szájhagyományt írja le (vö. *Vársziget* 33. l.).

A címszavakat mai helyesírással köznyelvi formában adja meg KISS LAJOS. Olykor ezek a címszók csak kikövetkeztetett alakok, legalábbis egyes szócikkekből ez derül ki. A *Tenke* címszó alatt pl. ezt olvashatjuk: „Az 1780-iki térképen *Tenkely* néven szerepel, a nép azonban *Tenkőnek* mondja” (366). Az okleveles adatokat eredeti formájukban és mai alakjukban is felveszi a címszók közé, de az egyikkel csak utal a másik címszóra. Pl.: *Ivántókája* (56, 77) lásd *Yuanthokaya* (65, 85), *Szolohegy* lásd *Szölőhegy* (152). Nyilván csak elírás lehet a *Vízigolyós szigettje* oklevélből való adatnak a *Vízigolyós szigettje* formában írt utalószava (33). Sajnos a szerző által az élő nyelvből gyűjtött neveknek fonetikus lejegyzését nem találjuk meg a szócikkekben, bár a címszavak közé becsúsztat néha ilyen adat is: *Jókútpiacca* (284), *Pósta (utca)* (364). Elvértve találunk olyan megjegyzést, ami a *Selyegtő* címszó alatt olvasható: „A nép *Selyektőnek* mondja” (351). Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a nép ejti ebben a szóban a *g*-t *k*-nak, s valószínű az is, hogy az *ly*-t *j*-nek ejtik az ottani lakosok. Előfordul, hogy a címszó régies helyesírású, de a cikkből nem derül ki, hogy oklevélből vett adat: *Szőtske* (340).

Már említettük, hogy KISS LAJOS átvette Pesty adatait. De hogy melyik név fordul elő Pestynél is, azt csak akkor tudjuk meg, ha nem egyezik meg teljesen Kiss adatával, vagy Pesti Kisstől eltérő megjegyzést tesz a területre vonatkozólag. Pl. a *Babócsa* címszó alatt ezt olvashatjuk: „Pesty *Babócsaszeg* néven említi” (357), a *Mocsáros* címszónál: „Pesty szerint sziget éggessel körülvéve” (200) stb.

A szerző, úgy látszik, nemcsak Pestytől, hanem más forrásból is vett át neveket. A *Chebowenar* címszóról írt cikkben többek között ez áll: „Mikesy azonosnak mondja *Chebeanyarával*, Szabolcs vm. középkori víznevei füzete

7. lapján” (372), másutt csak ennyi van: „A *Henesziget* ma *Székelytanya* és nem *Szalánczy nagy tanya*, mint Mikessy (!) S. állítja” (283). Ezek alapján önként adódik a kérdés, nem lett volna-e érdemes feldolgozni a területről már eddig közzétett összes helynévközleményeket. Mikesy Sándor maga is több itt tárgyalt falu helyneveiből közölt kisebb gyűjteményeket a Magyar Nyelv különböző kötetekben.

A kiadványban való tájékozódást névmutató könnyíti meg (427—79). Ebben a szerző a kötetben előforduló összes címszót, valamint a falvakról szóló történeti részben előforduló helyneveket ábécérendben adja. Sajnos a névmutató nem teljes. Néhány szűrőpróbát végeztünk, s kiderült, hogy a *Fertőtő* (282), *Mátékána* (349), *Kalongai út* (396) címszavak nincsenek meg a mutatóban. Előfordul az is, hogy a szócikkben van olyan név, amely címszóként nem szerepel, s így a mutatóba sem kerülhetett bele. Pl. a *Pálcai út* a *Bábavölgy* szócikkben (394), *Köperkanális* a *Csellingsziget* szócikkben (407). Megjegyezzük azonban, hogy a *Köper* és a *Köpercsatorna* benne van. Fel kell hívnunk a kötet olvasóinak a figyelmét, hogy a szerző mind az egyes falvak adatainak ábécé szerinti besorolásakor, mind pedig a névmutatóban következetesen különválasztja a rövid és hosszú magánhangzókat. Pl.: *Ayak*, *Ayaktelek*, *Ábrahám-hegy* stb.

Megemlítjük még, hogy néhány sajtóhiba is maradt a kötetben. Pl. BESZTETZ. (34), *borsodmegyei* (66), *szabolcsmegyei* (98, 345), *szatmármegyei* (67, 100), *másképp* (290, 396), *giz-gazos* (290), *kanya-ritja* (164), *szóntó* (338), *öntette* (47) stb.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy KISS LAJOS könyve igen hasznos tudományos életünk számára, mert sok adatot hordott össze, olyanokat is, amelyeket ma már nem tudnánk összegyűjteni. Ezt a kiadványt nemcsak a nyelvészek, hanem a néprajzkutatók, történészek és más tudományágak képviselői is felhasználhatják munkájukban. Érdeklődéssel várjuk a „Rétköz régi életét leíró II. kötetet”, amelynek elkészítését a szerző a Bevezetésben jelzi (9).

JAKAB LÁSZLÓ

*Jegyzetek a Román Nyelvatlasz új sorozatának III. kötetéhez**

1. A korai tervezgetés (1920) után hamarosan a gyűjtés megkezdéséig (1929), sőt nyolc-kilenc év alatt ennek befejezéséig, illetőleg a közzététel megindításáig¹ (1938) is eljutott Román Nyelvatlasz anyagának megjelentetése 1944 után több mint egy évtizedig szünetelt, s a kiadás megint csak azóta vett lendületet, mióta az RNK Akadémiája a nagy tudományos tervek üte-

* Atlasul Lingvistic Român. Serie nouă. vol. III. Editura Academiei Republicii Populare Române. H. n. (Cluj-Kolozsvár) 1961. VI + 2 sztl n l.; 287 (623—909. sz.) térképpel + 1 l. képmelléklettel. — A kötethez 4 repülő-lapon a fonetikus lejegyzésre és a rövidítésekre vonatkozó jegyzetanyag, 1 átlátszó papírra nyomott tájékoztató térkép-lap és az anyag felhasználását elősegítő 16 lapnyi vaktérkép csatlakozik.

¹ 1938—1944 között a két sorozatban három-három nyelvtérkép és egy nyelvjárási szöveg-kötet jelent meg (l. erre nézve MÁRTON GYULA, A román nyelvatlasz-munkálatok története és módszere: MNnyv. IV, 233 kk. és kny. Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetéből 14. sz.). Az újabb kötetek megjelentetésére több mint egy évtizedig kétségtelenül a háborús és háború utáni átmeneti gazdasági nehézségek miatt nem kerülhetett sor.

mezett megindítása rendjén a nagy jelentőségű nyelvföldrajzi anyag folytatólagos közzétételét is a halaszthatatlan feladatok közé iktatta.² A Nyelvatlasz nagy kérdőívének gyűjtőjétől, PETROVICI EMILTŐL 1929—1938 között³ egybeszedett nagy atlasz (Atlasul Lingvistic Român Partea II., rövid.: ALR) és a kiegészítő szemléltető-kisatlasz (Micul Atlas Lingvistic Român; rövid.: MATLR.) hatalmas anyagának kiadásra való előkészítése, illegőleg megjelentetése újabban 1950 tájától⁴ valóban az RNK Akadémiája Kolozsvári Fiókja Nyelvtudományi Intézetének legfőbb gondját képezte.

2. Már a kiadás munkálatai folytatásának megindulásakor az új sorozat I. kötetének előszavaként közzétett szűkszavú tájékoztató soraiban a közze-
teendő anyag gyűjtője, Petrovici akadémikus, az RNK Akadémiája Kolozsvári Fiókja Nyelvtudományi Intézetének igazgatója szükségesnek tartotta kiemelni, hogy az 1929—1938 között gyűjtött anyag hovatovább történeti jellegűvé válik, hiszen a gyűjtés óta az RNK területén a román nyelvjárásokban éppen a népi tömegek művelődési színvonalának szüntelen való emelkedése következtében már eddig is jelentős nyelvi átalakulás történt. Ennek eredményeként a román irodalmi nyelvből egyre több és több nyelvi sajátosság került, illetőleg kerül folyamatosan bele a román nyelvjárásokba. Érthető azonban, hogy e természetszerű folyamat előrehaladásával az Atlasz anyagának történeti értéke mind jobban növekedik. Ilyenképpen kívánatos, hogy az anyag mentől gyorsabb ütemben a román nyelvjárásutatók és nyelvtörténészek elé kerüljön.

Elégge ismeretes, hogy a hatalmas kérdőívvel⁵ gyűjtött atlasz-anyag legnagyobb részét nem nyelvtani, hanem szóföldrajzi adatok teszik. Éppen ezért az új sorozat első köteteiben is — a Petrovici közölte terv szerint — előbb a szótérképek közzétételére kerítenek sort, s csak a szóföldrajzi anyag megjelentetése utánra vették tervbe a jóval csekélyebb számú hang-, alak- és mondattani adaléknak egy külön kötetben való közzétételét (I. ALR, I. köt. III. l.).

3. Ilyenformán az 1956-ban megjelent, újrakezdést jelző új sorozatbeli két nagy és egy kis atlasz-kötet⁶ után az 1961-ben megjelent III. kötet is szóföldrajzi anyagot tartalmaz. Az I. kötetbeli mező-, kert- és szőlőgazdasági meg méhészeti szókészlet, valamint a II. kötetnek az állattartásra, a népi járművekre, mesterkedésre, erdőgazdálkodásra vonatkozó szóanyaga közlése után a III. kötet a növény- és állatvilágra, a vadászatra, halászatra, az időjárásra, a terepviszonyokra, a vízi életre, a közlekedésre, az egyes nemzetek elnevezéseire, a társadalmi rétegződésre meg a korabeli közigazgatás körébe tartozó szókincsre vonatkozó változatos anyag szóföldrajzi jelentkezésével, elterjedésével ismertet meg. Az újabb kötetek anyagának egybevetéséből

² A felszabadulás előtt közzétett régebbi és a népi demokratikus átalakulás éveitől megjelenő újabb kiadványsorozat előbbi két nagy és egy kis kötetével kapcsolatos kérdésekkel e folyóirat lapjain már SZÉPE GYÖRGY foglalkozott (I. V, 174—81).

³ A gyűjtés megkezdésének és befejezésének éveitől a Petrovici tájékoztatójában szereplő éveket iktattam ide (I. ALR Serie Nouă. I. köt. III. l.).

⁴ Az újrakezdés éveire nézve I. ugyancsak az új sorozat I. kötetében Petrovici tájékoztatóját.

⁵ Az Atlasz kérdőíve több mint 7000 kérdést tartalmaz.

⁶ Ezeket illetően I. SZÉPE idézett ismertetését (179—80. l.) és BLÉDY GÉZA, A Román Nyelvatlasz új sorozata: NyIrK. I, 117—9.

látható, hogy a kötetek térképanyagában számszerűen bizonyos ingadozás mutatkozik. Míg ugyanis az I. kötetben csak 274 térképlap (1—274) jelent meg, a II-ban már 348 (275—622), a III-ban meg ismét csak 287 (623—909)⁷ lap tájékoztat a jelzett kérdéskörökből felgyűjtött népi szókincs területi jelentkezésével kapcsolatban.

4. Természetesen e kötetben is, éppen úgy, mint a megelőzőkben a gyűjtő mindenekelőtt a román nyelvjárásokban élő szókészlet minél teljesebb egybe-szedésére törekedett, emellett azonban néhány ponton járulékosan, a román anyag kérdezésekor használt kérdőívénél jóval szűkebbre szabott kérdőívvél összegyűjtött nemzetiségi szókincsanyagot is, és így most ennek térképre vetítésére is sor kerülhetett. Az egyes térképlapokon három ponton magyar, kettőn-kettőn bolgár, szász és szerb, egyen-egyen ukrán meg cigány nemzeti-ségű adatközlőktől származó szóanyaggal is találkozunk (l. erre nézve az I. kötet I. térképlapjának széljegyzeteit). Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a nyelvi kölcsönhatásra vonatkozó ilyenszerű anyaggyűjtés szükséges-ségére még a tervezgetés szakaszában főként a nagy francia nyelvész, Meillet Antal irányította rá a román nyelvtérkép munkásainak figyelmét (l. erre: MÁRTON, i. h. 264, ill. 34).

5. Magától értetődő dolog, hogy az ALR-t és a MALR-t mindenekelőtt éppen a bennük közzétett rendkívül gazdag román nyelvjárási szóanyag miatt kell nemcsak a szűkebb értelemben vett román nyelvtudomány, de — távo-labbi vonatkozásban — a romanisztika és a nyelvföldrajzi kutatás szempont-jából is kiemelkedő jelentőségűnek tartanunk. Amennyire természetes ez, éppen annyira érthető az is, hogy a magyar nyelvtudomány figyelmét mégis elsősorban a kötet magyar vonatkozású anyaga köti le.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg a III. kötet anyagát, a követ-kező, egyébként az eddig megjelent kötetek mindannyijára is vonatkozó, tehát általánosabb érvényű észrevételeket tehetjük:

a) Az ALR magyar anyagáról nyilatkozó magyar nyelvészek közül előbb Márton Gyula, majd Bárczi Géza már megállapította, hogy a Petrovici gyűjtötte magyar anyag a fonetikai hűség szempontjából megbízhatónak tekinthető, s így a tőle gyűjtött anyagot a magyar népnyelvi gyűjtőknek figyelemmel kell kísérniük (MÁRTON: MNépn. IV, 264, ill. Dolgozatok 34; BÁRCZI: MNy. XL, 92, 97; a fenntartásokra nézve l. ez utóbbinál i. h. 92 kk.). — PETROVICI adatainak fonetikai megbízhatóságát a III. kötetre teendő meg-jegyzések rendjén már előljáróban magamnak is ki kell emelnem.

b) Nagy különbség van azonban a magyar—román kölcsönhatás tanul-mányozási lehetőségei szempontjából a Nyelvatlasznak a magyarba románból átkerült kölcsönszóanyaga és a magyarból románba átkerült anyaga között. Minthogy ugyanis az ALR a román szóföldrajzi adatokat az egész román nyelvterületen viszonylag egyenletesen elosztott ponthálózaton rögzíti, viszont magyar anyagot csak három kutatópontról közöl, a rendelkezésre álló kötetek-ben tanulmányozható szóanyagban nyelvföldrajzi szempontból jóval szemlél-tetőbben és gazdagabban adatolva tükröződik vissza a magyar nyelvnek a román nyelvre tett hatása, mint a fordított irányú nyelvi hatás.

⁷ Ezeket a térképlap-számokat jelentősen növeli még a kiegészítő MALR eddig megjelent I. kötetének 424 térképlapja.

c) A magyar kutatópontokról a térképlapokra rákerült anyag feltűnően csekély mérvű román hatást tükröztet vissza. Ennek alkalmasint az lehet a magyarázata, hogy a kalotaszegi Magyarbikál, illetőleg a székelységi Kovászna meg a csángó Gyimesfelsőlok az erdélyi román—magyar népi együttélésnek nem éppen a legjellegzetesebb területére esik. A román nyelvi hatást tekintve a kutatópontok kijelölése rendjén a Mezőségen, a Küküllő vagy a Maros mentén az együttélés bensőségesége szempontjából jóval jellegzetesebb pontokra is eshetett volna annak idején a választás. Még a — pusztán elméleti meg-gondolásból — egyébként jól megválasztott Gyimesfelsőlokon sem mutatkozik a magyar adatközlőktől lejegyzett válaszokban olyan mérvű román nyelvi hatás, mint amilyent például BALOGH ÖDÖN, gyimesi tájszógyűjteménye viszonylag gazdag román kölcsönszóanyagának ismeretében joggal várhat-nánk (l. tőle: *Influente lexicale românești în graiul ceangăilor din Valea Ghime-sului: Studii și cercetări lingvistice* IX, 379—89; Gyimesi csángó tájszók: *NyIrK.* III, 103—107 és még gazdagabb anyagot tartalmazó folytatása az idézett folyóirat lapjain megjelenőben).

d) Az RNK magyar nyelvjárásainak közelebbi ismerete szempontjából oly jelentős tájnyelvi atlaszok sorának (a Kolozsvár környéki, a moldvai csángó, a székelységi, a mezősegi és az aranyosszéki nyelvtérkép),⁸ valamint az RNK magyar nyelvjárásai összefoglaló nagy nyelvtérképének (l. *NyIrK.* I, 13—26) eddig összegyűlt anyaga is azt mutatja, hogy az RNK magyar nyelvjárásaira tett román szókincsbeli hatás jóval jelentősebb, mint amilyen mérvű hatást az ALR és az MALR eddig megjelent kötetei tükröztetnek. Ez különben egészen természetes, hiszen amiképpen az ALR a maga sűrű román kutatópontjaival hívebben és gazdagabban szemlélteti a román nyelv-járások szókincsében jelentkező más nyelvi hatásokat, éppen úgy, a sűrű, sőt legtöbb esetben abszolút sűrűségű ponthálózatos magyar tájnyelvi atlaszoknak már eddig rendelkezésünkre álló anyagában is szembeszökőbben és bősége-seben jelentkeznek a román kölcsönelemek, mint az ALR-ben.

e) Éppen ezért míg a magyar nyelvnek a román nyelvjárásokra tett hatását az ALR anyaggyűjtése idején (1929—1938) egybegyűlt gazdag tájszó-kincs meg más források alapján a viszonylagos teljességre törekvő igényével már eddig is tanulmányozni lehetett, és a következőkben is tanulmányoz-hatni,⁹ a fordított irányú hatás vizsgálatára¹⁰ csak a d) pont alatt jelzett táj-nyelvi térképek anyagának teljes összegyűjtése esetén keríthet majd a szókincs-kutatás sort. A hatás igazi mértékét történetiségében meg éppen csak a magyar

⁸ A Kolozsvár környéki anyagból már régebben megjelent mutatvány (l. *ErdMúz.* XLIX, 424—63 + 25 térképlap, ill. *ErdTudFüz.* 189. sz.) mellett a következő újabb közleményekre hivatkozhatni: GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, *Mutatvány „Csik és Gyergyó tájnyelvi atlasz”-ából: NyIrK.* I, 63—72 + 25 térképlap. — Ugyanók — értékes módszertani észrevételek kíséretében — a háromszéki tájnyelvi térképből is tettek közzé mutatványlapokat: *A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalom-tudományi sorozat* I, 1956. 1—2. sz. 253—79 (12 térképlappal). — MURÁDIN LÁSZLÓ, *Mutatvány az „Aranyosszéki tájnyelvi Atlasz”-ból: NyIrK.* II, 171—98 (12 térképlappal).

⁹ Az ALR első három kötetét ilyen szempontból MÁRTON GYULA már fel is dol-gozta (l. tőle: *A rumín nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: Az Erdé-lyi Tudományos Intézet Évkönyve* 1940—1941. 119—58 és kny.).

¹⁰ L. erre nézve MÁRTON, *Eredményeink és feladataink a magyar nyelvet ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén: Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Ser. IV, Fasc. 2. 1959. Philologia* 29—41.

szókincs feudalizmuskori román elemeinek összegyűjtése és feoldolgozása¹¹ után lehet majd megállapítani.

6. Jóllehet már az előbbieken is jeleztem, most mégis újra ki kell emelnem, hogy az ALR és az MALR igazi értéke, a nemzetközi tudományosság számára való jelentősége természetesen nem a benne csak járulékosan jelentkező nemzetiségi anyag ilyen vagy olyan értékétől, hanem elsősorban az utóbbi évtizedek rohamos nyelvi átalakulását megelőző időkben, tehát még a lehető legszerencsésebb időszakaszban megmentett, hihetetlenül gazdag román szóföldrajzi anyag vitathatatlan értékességétől függ. Román tájszótár hiányában az ALR egyébként már maga is nemcsak szótérkélapok sorozata, hanem egyben a román tájszóanyag legteljesebb gyűjteménye is. Mint ilyen valósággal tájszótárt pótol, s így nélkülözhetetlen a magyar szótörténeti kutatásban is. Ilyen szempontból még használhatóbb lesz majd a térkép, ha az egész anyag megjelenése után a kötetekbe foglalt tájszó-anyagról a további kutatás érdekeit minden szempontból elősegítő, részletes mutató készül. Az elkészítendő mutató segítségével az ALR a szótörténet és a nyelvi kölcsönhatás kutatóinak is könnyen kezelhető, nélkülözhetetlen munkaeszköze lesz.

Addig is ezt az újabb, III. kötetet a már előbb megjelentekkel együtt nemcsak a gazdag magyar vonatkozású anyag miatt, hanem a megmutatkozó módszerei tanulságokból való okulás céljából is a magyar nyelv-földrajzi kutatásokban forgolódónak alaposan tanulmányozni az elengedhetetlen feladatok közé tartozik.

7. Hogy az ALR gazdag anyaga egy újabb részének tanulmányozása a III. kötet megjelentetése révén a nyelvtudományi vizsgálódó számára lehetségessé vált, az — PETROVICI odaadó gyűjtőmunkája¹² és szerkesztői irányítása jelentőségének kiemelt hangsúlyozásával — elsősorban a főszerkesztő PĂTRUȚ IOAN és munkatársai: GRADEA PIA, RUSU GRIGORE meg SFÎRLEA LIDIA érdeme. A műszaki szerkesztés, térképezés és rajzolás munkáját POENARIU ȘTEFAN és GOMBOS MÁRIA végezte. A műszaki lehetőségek keretei között a szerkesztőség valóban mindent megtett, hogy a III. kötet is mentől használhatóbb formában álljon a kutatók rendelkezésére. Az RNK Akadémiája az utóbbi évtizedek e legnagyobb arányú román nyelvtudományi vállalkozásának folyamatos és nyomdaműszaki szempontból a kor kívánalmainak színvonalán álló közzétételével valóban jelentős mértékben járul hozzá a román nyelv-földrajzi kutatás nemzetközi tekintélyének öregbítéséhez.

SZABÓ T. ATTILA

¹¹ A kolozsvári Babeș-Bolyai egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke keretében ilyen irányban évek óta folyó tervmunkára nézve l. ZSEMLYEI JÁNOS rövid híradását: NyIrK. IV, 394 és két közleményt tőlem: Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Ser. IV, Fasc. 2. 1960. Philologia 15—28; NyIrK. IV, 297—315.

¹² Egy isztriai román pont anyagát Pașca Ștefan, egy aromán és egy meglenoromán pontét meg Capidan Theodor gyűjtötte össze. E két gyűjtő közül Capidan nem érhetette meg az új sorozat megindítását, és már Pașca-t sem találta életben a most megjelent III. kötet.

Ez a tízíves füzet több mint ötven szovjet finnugor kutató előadásainak rövid kivonatát foglalja magában. Mivel a rövid, 2—3 lapra terjedő kivonatokat nem célszerű bővebben ismertetni, igyekszem nyelvek szerint csoportosítani tartalomjegyzékszerűen az itt található anyagot (az észti szerzők nevét az észti helyesírás szerint közlöm):

Általános finnugor vonatkozású előadások: A. I. POPOV: A Szovjetunió finnugor és szamojéd helynévkutatásának fő feladatai¹ (3). — V. J. JEVSZEJEV: A finnugor népek folklórjának történeti-összehasonlító vizsgálata (5). — K. J. MAJTYINSZKAJA: Az ismétlés, mint az elaprózottság fokozásának és az aspektusi szerepnek kifejezőeszköze (10). — K. KONT: Az átható és át nem ható igehasználat a finnugor nyelvekben (35). — V. HALLAP: A finnugor átírás (84). — A. K. MATVEJEV: Az északi orosz helynevek eredetének kérdései (106).

Ugor nyelvek: m a g y a r : RÓTH A. M.: A magyar nyelvi russzicizmusok kérdéséhez a Tanácsköztársaság idején (116). — MOKÁNY A. A.: Magyar jövevényszavak a kárpátalji ukrán nyelvjárásokban (121). — V o g u l : J. I. ROMBANGYEJEVA: Hangtani sajátosságok az északi vogul nyelvjárásokban (63).

Permi nyelvek: J. SZ. GULJAJEV: Néhány votják növénynévről és zürjén megfelelőiről (123). — F. V. PLESZOVSKIJ: A totemizmus szerepéről a tündérmesék kialakulásában (zürijén, votják és orosz mesék alapján, 143). — Z ü r j é n : V. I. LITKIN: Karjalai-vepsze jövevényszavak a zürjénben (13). — A. SZ. KRIVOSCSEKÓVA-GANTMAN: A kifejező szavak helye a komi-permják nyelv szófaji rendszerében (20). — T. I. ZSILINA: A kötőszóval alkotott összetett mondatok a zürjénben (23). — G. A. NYECSAJEV: Szófaji átcsapás melléknévből főnévbe és főnévből melléknévbé a zürjénben (32). — R. M. BATALOVA: A komi-permják nyelv onykovi nyelvjárásának néhány alakitani sajátossága (66). — V o t j á k : A. I. MALIH: Mondatszavak a votjában (28). — T. I. TYEPLYASINA: A középfok jelei a votják nyelvjárásokban (5). — I. V. TARAKANOV: A félhangzós *u* kifejlődése a votjában (81). — D. A. JASIN: A votják tündérmesék kutatása (146). — P. K. POZDEJEV: A votják nép rövid dalai (148).

Volgai nyelvek, *cseremisiz* : V. T. TYIMOFEJEVA: Összetett szintaktikai szerkezetek a cseremiszből (26). — J. SZ. GALKIN: A cseremisiz esetek történetéből (46). — M. P. CSZHAIDZE: A cseremisiz nyelv orosz igei jövevényszavainak aspektus-jellege (53). — P. KOKLA: A cseremisiz főnévi igenév birtokos személyragjai (57). — B. A. SZEREBRENNYIKOV: A másodlagos *s* keletkezése a cseremiszből (68). — N. T. PENGITOV: Az *ä* és *e* magánhangzók történetéhez a hegyi cseremisiz nyelvjárásban (70). — L. P. GRUZOV: Sorvadó magánhangzók a cseremiszből (73). — D. G. KAZANCEV: A magánhangzó fonéma-állomány a cseremisiz nyelv jövevényszavainak nyelvjárásában (77). — N. I. ISZANBAJEV: Az elől képzett *ä* keletkezése a cseremisiz nyelv káltaszini nyelvjárásában (80). — F. I. GORGYEJEV: A cseremisiz népevek kialakulásához (135). — M o r d v i n :

¹ A címek nem mindig pontos fordításai az orosz címeknek. Ott, ahol a cím nem fejezte ki világosan a tézisek tartalmát, a címet kissé módosítottam.

V. D. OBJEDKIN: A mordvin Davidovo falu nyelvjárásának hangtani sajátosságai (59). — L. SZ. KAVTASZJKIN: A mordvin népdalok mai helyzete (150). — I. M. KORSZAKOV: A mordvin nép folklórja mint történeti-néprajzi forrás (154).

Finnségi nyelvek: A. A. BELJAKOV: A kalinyini (tveri) karjalai nyelvjárás partitívusi esetvégződései (38). — E. PAJUSALU: A vót nyelv személytelen igei szerkezetéről (41). — M. I. MULLONEN: A személytelen és általános alanyú mondatok elhatárolása a finnben (43). — S. NIGOL: Észt nyelvsziget a Lett Szoc. Tanácsköztársaság területén (61). — Z. M. DUBROVINA: Az inkeri nyelvjárás néhány sajátossága (87). — A. LAANEST: Az izsor nyelv gyelenyini nyelvjárása (91). — G. M. KERT: A karjalai dialektológusok munkálatairól (94). — A. UNIVERE: Az észt népnyelvi szótár összeállításának kérdései (96). — N. A. MESCERSZKIJ: A novgorodi nyírhéj-oklevelek mint a finnségi nyelvek történeti tanulmányozásának forrása (99). — G. N. MAKAROV: A karjalai nyelv 1820. évi kéziratoss emléke (102). — M. K. NORVIK: Változások az észt helynév-rendszerben (109). — A. AMBUS: Betegségnevek a vótban (128). — M. MÄGER: Madárnevek és népetimológia (130). — M. LEPIK: A burgonya elnevezése a finnségi nyelvekben (133). — A. ANNIST: A karjalai és Kalevmondák kapcsolatairól (137). — V. M. SZIGYELNYIKOV: A Kalevala-kutatás a Szovjetunióban (140). — J. PEEGEL: Néhány költői szinoníma az észt, vót és izsor népköltészetben (150).

Egyéb: V. V. SZENKJEVICS-GUDKOVA: A Kola félsziget [lapp] helynévanyaga, mint történelmi forrás (112). — N. M. TYERESCSENKO: Összetett gondolat kifejezése egyszerű mondat segítségével (jurák-szamojéd anyag alapján, 15).

Már a pusztas felsorolásból is látszik, hogy igen gazdag és színes előadás-sorozatban lehetett a konferencia tagjainak része, és az előadások egy jelentős hányada megérdemelné, hogy teljes terjedelmében megjelenjen. Különösen gazdag a permi és a cseremiszi anyag.

KÁLMÁN BÉLA

V. ARVINTE: *Terminologia exploatării lemnului și a plutăritului*. Iași, 1957 — 185 l. Különnyomat a Studii și cercetări științifice VIII. kötetéből.

A szerző a fakitermelés és a tutajozás szakszókincsét dolgozza fel az Űnőkö (Radnai havasok) tövében eredő Aranyos-Beszterce felső folyása mentén fekvő falvak nyelvjárásából. Bevezetésében utal a korábbi hasonló tárgyú cikkekre és kiemeli a fakitermelés gazdasági szerepét a hegylakók életében. Az első fejezet a fakitermelés és tutajozás három főbb rétegével foglalkozik. Az első réteg a XVIII. sz. második és XIX. sz. első feléből való, a török uralom idejéből, amikor a moldvai erdők fáit a török hadihajók építésére használták fel Galacban és Konstantinápolyban. Ebben a rétegben elég jelentős a török eredetű szó, és a terminológia a fakitermelés régies, ma már inkább csak emlékekben élő módjaira vonatkozik. A második réteg a XIX. sz. végi és XX. sz. eleji kapitalista fakitermelés szókinccse. A faipar nagy számban hívott munkásokat Tirolból, Karintiából, Krajnából, Szlovéniából, Magyarországról, Csehszorból stb. Természetes, hogy a képzett famunkások nyelvileg is hatottak

a román favágókra. Különösen erős volt a dél-tiroli olaszok nyelvi hatása. Találunk azonban német, ukrán és magyar jövevényszavakat is. A mérnökötől is kerültek a famunkások nyelvébe ún. „tudós” jövevényszavak. A harmadik réteg a legújabb.

A második fejezet a mai fakitermeléssel, szállítással és feldolgozással és ennek szakszókincsével foglalkozik. Feldolgozza a közös munkához szükséges vezényszavakat, jelző, figyelmeztető kiáltásokat, amelyek közt szintén akadnak idegen eredetűek is.

A harmadik fejezet a szókincs földrajzi elterjedésével foglalkozik. A vizsgált terület északi része az Aranyos-Beszterce forrásvidéke, Máramaros és a Szucsáva felső folyása, a déli rész pedig az Aranyos-Beszterce középső folyása. Az északi részben több az ukrán és német jövevényszó. A két terület közti nyelvjárási határ nagyjából azonos a régi, első világháború előtti magyar–román határral.

A negyedik fejezet a fakitermelési szókincs bővülésének módjaival (átvétel, szóképzés, összetétel, betűszavak stb.) foglalkozik. Ezután összefoglalás következik. A kötetet 40 lapnyi szakszótár, orosz és francia kivonat zárja le.

Számunkra a módszertani tanulságokon kívül a magyar jövevényszó-réteg a legérdekesebb. Mint az előzőkből következik, ez viszonylag új, főleg XIX. századi érintkezésen alapul. A szerző a dolgozatban a 60–2. lapon foglalkozik velük, de több közülük csak a szójegyzékben található meg. A következőkben felsorolom a szerzőtől magyar eredetűnek tartott szavakat: *bofintău*, *bofîltău*, *bufintău* 'a csúsztatóvályú felső vége, ahol a rönköket a völgybe csúsztatják'. A szerző nem jelzi, melyik magyar szóból eredezteti a román tájszót. A *bucin* 'a földre helyezett kör alakú rönkrakás' szót összeveti ukrán *búcina* 'bükffa' és a m. *bucka* szóval. Mindkét összevetés eléggé kétséges részben jelentéstani, részben hangtani szempontból. *Captăr* 'hosszú fenyőkéreg, amellyel különböző hegyi menedékhelyeket fednek be' < m. *kaptár*. A két szó jelentésbeli különbsége itt is meggondolkoztató. *Călădău* 'a tutaj kormányának egy része, rönk, tuskó' < m. *koloda* 'rönk, tuskó'. *Cetérna* 'vályú, facsúsztató' < m. *csatorna*. A szójegyzékben nem említi a szó magyar eredetét. *Ciori* és a *da cioara* 'a rönkfordító hegyével sújtani a fára'. A szerző a m. *csőr* főnévből származtatja ezt az igét. Ha a származtatás helyes, akkor a főnévi szófajban átvett a *da cioara* (szó szerint 'csőrt ad') az eredetibb, és a *ciori* ige már ebből fejlődött a románban. *Cormănaş* 'kormányos a tutajon' < m. *kormányos*. A *depou* tájszó eredetét nem jelzi. Ez is kerülhetett magyar közvetítéssel a románba. A *drot* szóval összeveti a német *Draht* és m. *drod* (helyesen *drót*) szót. Szerintem a román szó hangalakja a magyarból való átvételre utal. A *durgalău* 'hegyi út fával megerősítve a rönkök völgybe szállítására'. A szerző a román szót az ukrán *drúgal* 'keresztfa a tutajon' vagy a *drugar* 'fiatal fenyő' szóval veti össze. Az összevetés nem kielégítő sem hangtani, sem jelentéstani szempontból. Ha a szláv *drugal-* többől származik, akkor hangtani szempontból a magyar közvetítés valószínű. *Firişpór* < m. *fűrészpor*. *Foltău* 'hegyi kunyhók fedésére szolgáló hosszú fenyőkéreg'. Ezt a szerző a m. *folt* szóból + *ău* képzőből származtatja. *Furdului* (tutajról) < m. *fordul*. *Hait* 'gát abból a célból, hogy a tutajok közlekedésére szükséges vizet biztosítsa'. A szerző esetleg a magyar *hajt* igéből származtatja. *Hamfău* < m. *hámfa*. *Hintău* ~ *hentău* 'a szánko végének része' < m. *hintó* (a *hintău* alakváltozat csak a 62. lapon fordul elő). *Hózaş* 'a tutaj farán álló tutajos'. A szerző nem

említi, melyik magyar szóból származtatja a román tájszót. *Jilip* ~ *şlip* 'facsúsztató vályú, amelyen a fát a hegyről a völgybe csúsztatják' < m. *zsilip*. A magyar szónak ilyen jelentése ismeretes (vö. pl. MTsz. és KNEZSA, Szlj.) *Míglá* 'tuskórákás'. A szerző az ukrán *megla* és a magyar *mágla* ~ *máglya* szóval veti össze. *Răcăş* < m. *rakás*. *Răcodniţă* 'vasrúd, amelyet a vagonok szélébe dugnak, hogy a rönköket megtartsa' < m. *raconca*. Szerintem a *sócaci* 'az a munkás, aki gondozza a famunkások erdei szállását, beszerzi az élelmet stb.' a magyar *szakács* átvétele. A *ştraifău* csak közvetve származik a német *streifen* igéből, közvetlen átadója valószínűleg a magyar nyj. *stráífa*. *Támos* ~ *támis* 'rövid fa, amit a farönkök alá tesznek, hogy el ne guruljon; alátét' < m. *támasz*. *Tar* 'farakomány, amelyet egy pár ökör el bír húzni'. A szerző a m. *tár* szóból származtatja, de én azt hiszem, inkább a m. *teri*, *tere* 'teher' szóhoz van köze. A *tarház* 'ua.' is inkább a *terhe-* tő származéka lehet. A *tiuz*, *tăuz*, *tiuzăc* 'fából való szög, amelybe bele van a kormány erősítve' szót a szerző a magyarból származtatja anélkül, hogy megmondaná, melyik magyar szóra gondol. *Văgăş* 'olyan hely, ahol erdőt kivágtak' < m. *vágás*. *Zătôn* '1. csendes hely, ahol ki lehet kötni tutajjal; 2. gát'. A szerző a szerb 'öböl' jelentésű *zaton* és a m. *zátony* szavakkal veti össze.

A szerző nem mellékelte térképet munkájához, de így is kitűnik, hogy a legtöbb magyar eredetű szó a Visó völgyében (Borsa, Majszin ~ Moisei), a Csahlói (Ceahlău) és Vatra Dornei rajonban, tehát a vizsgált terület északnyugati részén található.

Ez a mintegy 25 jövevénytő (amelyek közül több a kétséges származtatás) is érdekes bizonyítéka a magyar–román nyelvi kapcsolatoknak. V. Arvinte munkája arra ösztönöz, hogy a fakitermelés magyar szókincsét is ideje lenne már összegyűjtenünk.

KÁLMÁN BÉLA

FOLKE HEDBLOM: *The Tape Recording of Dialect for Linguistic Sound Archives* (Some experiences and views connected with recording work in Sweden). H. n., 1961.

I. F. HEDBLOM ötven lapnyi füzete különlenyomat a Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv — Archives des Traditions Populaires Suédoises 1961. kötetéből, de így is méltán tarthat számot érdeklődésünkre, hiszen a nyelvészeti hangarchívumok számára készülő nyelvjárási hangfelvételek kérdése ma Európaszerte napirenden van. A tanulmány a nyelvészeti hangarchívumok igazgatóinak 1960. májusában megtartott bécsi nemzetközi konferenciájának felkérésére készült. Célja nem az, hogy minden ide vonható kérdést megtárgyaljon, hanem csak az, hogy a svédországi munka tapasztalatainak általánosítható részét a külföldi hasonló vállalkozások hasznára összegezze, nem is a mérnökök, hanem a nyelvészek részére.

Tanulságosak lehetnek ezek a tapasztalatok a magyar szakemberek számára is. A gépi hangrögzítés tudományos távlatait a fonográf feltalálása (1877) után csakhamar felismerték tudósaink. Ezt az eszközt VIKÁR BÉLA a világon először alkalmazta néprajzi gyűjtés céljára 1896-ban. Nyelvi felhasználásának lehetőségeire nálunk először ERDÉLYI LAJOS mutatott rá (Nyr. XXXII., 494). A felszabadulás előtti időkben mind a néprajzi, mind a nyelvi felvételezés munkálatai messze elmaradtak attól a mértéktől, amit a tudo-

mányos fejlődés megkívánt volna. A nyelvészeti célú hangfelvételezés gondolatát szinte egyedül HEGEDŰS LAJOS munkássága tartotta ébren. A felszabadulás után is ő lett az ilyen jellegű munkák legfőbb szorgalmazója, szervezője és végzője s egyszersmind a Magyar Hangarchívum gyűjteményének megalapozója is. (Az e körbe vágó magyar vonatkozású szakirodalomból az alábbiakat emelhetjük ki: HEGEDŰS LAJOS: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. MNyTK. 62. sz. Bp., 1941; Uő: Népnyelvkutatás hanglemezekkel. Melich-Emlékkönyv. Bp., 1942; Uő: A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége MNy. II [1953], 3—17; DEME LÁSZLÓ: A közös lemezlehallgatások. BÁRCZI GÉZA szerk. A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955. 211-20; HEGEDŰS LAJOS: Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában. Uo. 221—319; Uő: The Work of the Phonetic Laboratory of the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Institutus de Phonétique et Archives phonographiques. Louvain, 1956. 245; MAGDICS KLÁRA—SZÉPE GYÖRGY: Tájékoztató a Hangarchívumról. MNy. LV [1959], 400—2; stb. Legutóbb SZÉPE GYÖRGY fejtett ki számos, érdekes ide vonatkozó gondolatot egy szélesebb tárgyú tanulmányában: Néhány, a szinkrón dialektológiával összefüggő kérdésről. MNy. VII [1961], 45—58, főleg 52—4.)

2. FOLKE HEDBLÖM a svéd nyelvjárási hangfelvételezés évtizedek óta folyó munkálatainak egyik vezetője. Szóban forgó tanulmánya négy nagyobb fejezetre tagolódik: először a nyelvjárási hangfelvételezés módszeréről, majd a magnetofonfelvételezés technikai kérdéseiről, aztán a felvételek megőrzéséről, archiválásáról, raktározásáról ír, végül röviden az átírás problémáiról ejt szót.

A nyelvjárási hangfelvételtől megkívánjuk, hogy az életkor és szociális különbségek szerint is változatos anyaggal reprezentálja a helyi nyelvet, lehetőleg a standard nyelvváltozatot nem beszélő adatközlők kiejtésében.

A hangfelvétel minősége elsősorban a természetes beszédhelyzet megteremtésén múlik. A „rejtett vagy látható mikrofon?” sokat vitatott kérdéséről azt írja Hedblom: a mikrofon látása ma már igen ritkán „babonázza meg” az adatközlőket. A felvétel azonnali visszahallgatása sem elriasztó hatású. A beszédhelyzet és hangulat megteremtésében legfőbb szerepe annak a kutatónak van, aki az adatközlővel a mikrofon előtt beszélget. Ennek a legkitűnőbb emberi tulajdonságokkal kell rendelkeznie: alkalmazkodó képesség, baráti közvetlenség, helyzetfelismerés, rögtönző készség, megnyerő viselkedés szükséges ehhez a nehéz feladathoz. Jól kell ismerni a helyi körülményeket is: nemcsak a nyelvjárást, hanem a vidéket, a népiséget, annak anyagi és szellemi kultúráját stb. Ez utóbbi célra sokszor helyi segítőt, vezetőt kell keresnünk, aki helyben lakik, és bizalmas, jó viszonyban van a kiszemelt adatközlővel, igazolja célunk tisztaságát.

Milyen legyen annak a nyelve, aki a mikrofon előtt beszél az adatközlővel, s a kérdéseket felteszi? Ez a probléma része annak a tágabb, s eddig még nem-igen vizsgált kérdésnek, hogy általában mennyire változtatja meg az ember beszédmódját a beszédpartnár nyelvének hatására. Vannak olyan adatközlők, akiket megzavar a kérdező köznyelvi kiejtése. Mivel a hatást előre nem tudhatjuk, célszerű, ha a kérdező ugyanazt a nyelvjárást beszéli, mint az adatközlő.

A kérdést végzőnek a szerző ilyen gyakorlati tanácsokat ad: *a)* sohasem szakítsuk félbe a beszélő folyamatos előadását; *b)* ne erőltessük, hogy szigorúan

ragaszkodják az általunk megadott tárgyhoz: a kitérés után kérdéssel irányíthatjuk; c) a kérdező ne ugráljon távoli témák közt, fokozatosan váltsa a területeket; d) a kérdés rövid és egyszerű legyen, ne lehessen rá pusztán igennel vagy nemmel válaszolni, ne követeljen pontos adatokat, számokat; e) a kérdező ne beszéljen fölöslegesen: a folytonos ráhagyó, helyeslő közbeszólás rontja a felvétel minőségét; f) a téma megválasztása igen fontos: a tárgyhöz szókincs és stílus is tartozik: a rádió, a gépkocsi, az iskola köznyelvisebb kiejtést vonz; g) témáink ne váljanak egyhangúvá, törekedjünk egy helységen belül is változatosságra. Stb.

Bár a nagyobb társaság néha ösztönzi a beszélőt, a sok zaj, nevetés, a mikrofontávolság eltérései stb. rontják a felvétel minőségét. Legjobb, ha a kérdező és beszélő kettesben dolgoznak, esetleg még egy adatközlő jelenlétében. Nem kívánatos az asztalterítés, edényzörgés, óráketyegés zaja, ajtók, székek nyikorgása sem: az ilyeneket a mikrofon felerősíti, s a felvételt mérésekre alkalmatlanná teszi.

A helyi eligazítók: tanítók, lelkészek, hivatalnokok sokszor olyanokhoz visznek bennünket, akik jó elbeszélők, de nyelvileg nem alkalmasak. Ezért jó, ha előre beszél a szakember az adatközlővel. A felvételezésről azonban nem kell előre tájékoztatnunk, nehogy lámpalázzal küszködjön, vagy előre leírja mondanivalóját.

A felvételezésről készüljön tüzetes jegyzőkönyv. Ez ne csak a helyet és az adatközlő személyi adatait tartalmazza, hanem szüleit, házastársát is. Fel kell jegyezni a felvételezés körülményeit, az adatközlő viselkedését, beszélőszerveinek állapotát stb. Információt kell adnia mindazokról, akiknek hangja a szalagon van; a felvétel készülékről, a technikai kivitelezésről, az expedíció tagjairól stb. Legjobb, ha részletes beszámoló készül a munkáról. Zenei felvételeknél a hangsíp szalagra vett hangja igen jó segítség lehet. Minden beszélőt le kell fényképezni, lehetőleg felvételezés közben.

3. A szerző ezután a magnetofonoktól megkívánt követelményeket elemzi (50—15 000 Hz. frekvenciasáv, 55—70 dB. szintkülönbség a jel-zaj viszonyában; maximum 0,2% nyávoágás; külön hangerővezérlés; beszédhez 19, tüzetes elemzéshez 38 cm/sec. szalagsebesség; kristály- vagy dinamikus mikrofon; stb.). Különbséget tesz a gépkocsi épített stúdió jellegű és hordozható amatőrkészülékek között, ez utóbbiakkal inkább csak lexikográfiai, szintaktikai, stilisztikai, néprajzi felvételeket készíthetünk; ezekben a felvétel technikai színvonala nem olyan fontos. Hasznos tanácsokat ad a mikrofon „kezelésére” (kézben fogva, 2—5 deciméterre a beszélő szájától, kissé oldalt), a hangerővezérlésre (beszéd közben ne változtatgassuk, mert akkor a hangnyomásmérések szempontjából hamis lesz a felvétel); a készülékek karbantartására, a szalagminőség megválasztására (archiválásra a poliészterből készült, vastag bázisú szalagokat ajánlja), a ragasztásra stb.

4. A hangfelvételek raktározásának, megőrzésének kérdéseit a szerző az amerikai A. G. PICKETT és M. M. LEMCOE közös kötete nyomán ismerteti (Preservation and Storage of Sound Recordings. Library of Congress. Washington. 1959). Megállapítja: a raktározhatóság ideje hosszabb, mint a tudósok várták, de rövidebb, mint az archívumok szeretnék.

A hanglemezek megőrzéséről több a tapasztalat. Az upsalai egyetemnek 1935—39-ből sok alumínium bázisú lakk vagy acetát lemeze van: minőségük

ma is kifogástalan. Az üveg és karton bázisú lemezek lakkrétege viszont levált, tönkrement. A lemezek és szalagok tárolására legjobb a kondicionált 18—20° C hőmérsékletű, 50% relatív légnedvességű raktár. Szükség esetén megfelelő a nem nagyon világos, hűvös szoba, pinceszoba is, ha nem nagyon nedves. A szalagokat nem mágneseződő fémből vagy fából készült polcokon, szekrényekben tartjuk. Fontos, hogy ne legyen a közelben semmiféle mágnes (erősítő, hangszóró), nagyfeszültségű elektromos berendezés, erőgenerátor, transzformátor stb. A szalagokat kétévenként le kell játszani, a tekercselést ellenkező módon hagyni. Sokak szerint ajánlatos a szalagokat lemezre átjátszani. Ha már megvan a lemezvágó, ne hagyjuk abba a munkát. A szalagon-tárolás módszere egyre kiforrottabb, a kockázat kevesebb.

5. Sokan elengedhetetlennek tartják a magnetofonfelvételek lehetőleg azonnali átírását, lejegyzését. Kétségtelen, hogy a felvételt csak az tudja teljes pontossággal értékelni, aki gyakorlatilag, a legapróbb részletekig ismeri a nyelvjárást és a beszélő hangjait, sőt hangszándékait is. A pontos hangzásra és egyéb körülményekre vonatkozó magyarázat a későbbi kutató számára elengedhetetlen a mérésekhez is. Ezért fontos, hogy a hangszalag-archívum ne szorítkozzék csak a felvételezésre és raktározásra. A hangzási sajátságokra, szójelentésekre, alaktani jelenségekre és egyéb körülményekre is utaló fonetikus átírás segít abban, hogy a felvétel tökéletesen megőrizze a nyelvjárás jellegzetességeit annak esetleges kipusztulása után is.

F. HEDBLÖM értékes és színes tanulmánya végén tüzetes bibliográfiát ad a tárgy iránt érdeklődő kutató kezébe.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Nyelvjárási adatok

Az Orosháza környéki kasos méhészetről *

(A *dobolás*, *lefojtás* és *teletetés*)

A kasos méhészetben a méznyerés igazi módja a *dobolás* volt. Ez később alakult ki, a múlt század végén, a XX. század elején, mikor már nemcsak a méznek volt nagy értéke, hanem a méheknek is, mert egyre többen kezdtek méhészetrel foglalkozni. A *dobolás* elterjedéséig a *lefojtás* volt az általános méznyerési mód, erről azonban a *dobolás* leírása után lesz szó, mert az év későbbi szakaszában, ősszel végezték.

A *dobolást* augusztus második felében, *István király* napja körül ejtették meg. Kiválasztottak néhány, a méhészet nagyságától függően 1–5 kast, melyek az egész év folyamán jól fejlődtek, nehezek voltak, sejtetőleg tele voltak mézzel. Az anya életkorára nemigen lehettek tekintettel, mert legtöbbször nem is ismerték az anya korát, hiszen az anyaváltást egyáltalán nem, a rajzást pedig csak néha tudták ellenőrizni. Ha mégis tudták azt, hogy melyik kasban van öreg anya, akkor azt *dobolták ki*. A fő szempont azonban a kas súlya volt.

Egy napos, langyos, szélszélű reggelen a kiválasztottak közül egy családot hűvös helyre, tanya mögé, fa árnyékába vittek, nem túl messzire a méhestől. Ott a méhészt ásóheggyel akkora lyukat vájt a földbe, amelybe éppen belefért a kas csúcsa. Volt aki felfordított *hokedli* vagy *fejőszék* négy lába közé állította a kast szájával fölfelé. A valamiképpen megrögzített, méhekkel tele kasra rátettek egy üres, kitisztított, *rajfű*vel bedörzsölt kast. Az összeillesztésnél zsákkal vagy *kékkötő*vel körülcavarták a kasokat, hogy szét ne csússzanak, szilárdan álljanak. Két, 30–40 cm hosszú, ujjnyi vastag botot vett a méhészt a kezébe, s ezekkel körülütögette egyszer-kétszer a tele kast. A méhek *felzúdulása* után várt 5–10 percet. Ez alatt az idő alatt a méhek teleszívták magukat mézzel, s könnyebb lett velük bánni: Azután állandó, erős ütésekkel, alulról felfelé haladva, megszakítás nélkül verte a kast, 8–10 percig. Közben a kas aljáról (csúcsáról) feljutott a kas szájáig, az összeillesztésig. A *sárazás* ekkorra mind lepergett róla az erős ütések alatt. Néhány perces várakozás után ismét lent kezdte a *dobolást*, de már lanyhábban, gyengébben, csendesebben, közben meg-megállva. Lassan fölig haladt vele, s kibontotta az össze-

* Részletek a szerzőnek „A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén — Méhészeti tájszótár” című, az 1961-es országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázaton Csúry Bálint-díjjal jutalmazott pályamunkájából.

tételnél, megnézte, *fölvonult*-e már a család nagyobb része. Ha azt látta, hogy tart a *vonulás*, nem kötözte ismét körül a kötővel, hanem a maga felőli oldalon 3—4 ujjnyi rést hagyott, egy fadarabbal vagy cserépdarabbal feltámasztotta a kas szélét, a másik oldalon egy szöggel összetűzte a két kast, hogy le ne csússzon a felső, és figyelte a felvonulás ütemét. Néha megütögette az alsó kast, s kereste szemével a vonuló tömeg közt az anyát. Ha az anya minden bizonnyal átment, s vele volt már a *nép* nagyobb része is, az új kast a régi helyére tette, s másnap lesároztta.

A régi kasban maradt méheket *megfűstölte*, megveregette még néhányszor a kast, hogy azok is szálljanak el. Így is maradt még azért sok fiatal *bogár*, amelyek repülni sem tudtak, vagy nem voltak még *betájolva*. Ezekkel nem sokat törődtek, *lesöpörték* a fűre, ahol legtöbbször akaratlanul is összetaposták. A kasból a lépeket, a *veselőpeken* kezdve, kivágták. Ekkor volt a legjobb alkalom a *nyalakodásra*, bár a közmondás azt tartja: *A méhészt mindig nyalakozzik, ha van mit*. A kasos méhészetben erre ritkábban volt lehetőség, de akkor ki is használták.

A mézes lépeket tányérra, tála tették, a fiasításokat pedig részben összetörték, s a sonkoly közé került. A kaptárokra való áttérés korában azonban a fiasításos lépeket bevágták keretbe, átkötötték *hánccsal*, s betették valamelyik családnak *erősítésül*. Legtöbbször azonban egy üres kaptárba, s a kido-bolt családot *ráütötték*, így biztosabb volt annak megmaradása, fejlődése.

A mézes lépet, amelyet nem fogyasztottak el lépesmézként, *mégmuskolták*, összetörték, kézzel *összemaricskálták*, s rátették egy tiszta rostára vagy *mácsikszedőre*. (A mácsikszedő cserépből készült tál volt, melynek a fenékén sűrűn, 5—6 mm átmérőjű lyukak voltak.) A rosta vagy mácsikszedő alá *cseréptálat* helyeztek, ebbe csurgott le a méz a lépről. Ez a cseréptál különböző nagyságban készült, és mérete szerint számolták. Erre a célra a legnagyobb, *egyed tál* volt a legalkalmasabb. Ennek 55—60 cm volt a szája, s 25—30 cm a fenékátmérője, 15—20 cm a mélysége. Csak belül volt mázas, s felül futóminta díszítette. A cseréptálat és a mácsikszedőket hódmezővásárhelyi *fazékosok* árulták az orosházi vásárokon.

A lecsurgott mézet *bödömbé* öntötték. Úgy szerették, ha megtelik a bödön, mert akkor lehetett csak lefölnözni, a tetejére felszállt szennyező anyagot leszedni róla. A rostán visszamaradt lépet, melyről a méz lecsurgott, *sonkojnak* nevezték, s eladták az ősszel erre járó *sonkojos tótóknak* a tavasszal összegyűjtöttel együtt. Ezt azonban a méztől előbb kimosták, s a levéből *bort*, *sört*, *ecetet* készítettek. *Viaszt* csak később, a kaptárak megjelenésekor kezdtek olvasztani, hiszen addig műlépre nem volt szükség, gyertyaöntéssel pedig nem foglalkoztak.

Kukoricatöréskor, szeptember végén vagy október elején jöttek a *sonkojos tótók*. Még a múlt század 80—90-es éveiben 2—3 hosszú *tótszekérrel* járták a nagyobb méhessel rendelkező tanyákat, hátukra kötözött zsákkal a néhány családdal méhészkedőket, s az eladásra szánt méheket mézestül, építményestül megvették. Minden szekerekön két nagy hordó volt, ebbe gyűjtötték össze a sonkolyt, mézet, viaszt, mindent keverve. Állandó szálláshelyük egy vendégszeretőbb, arra alkalmas tanyában volt, s onnan járták be a környéket. Megérkezésüknek hamar híre járt, s csak egy-két napot kellett itt tölteniük, azalatt lebonyolították üzleteiket.

Dél előtt sorra járták azokat a tanyákat, ahol méhészetről tudtak. Megalkudtak, megbeszélték, hány kas lesz eladó, s másnap aszerint jöttek gyalog-

gosan vagy kocsival. Este a méhészkiválogatta a legnehezebb családokat, s a kertben annyi arasznyi mély gödröcskét ásott, ahány családot kiválasztott. Mindegyik gödörbe tett néhány szem *csuta-* vagy *faparazsat*, arra *kénlapot*. Ekkor rögtön ráhelyezte a kasokat, és körülhántha földdel, hogy a röplyuk jól elzáródjon. Ahol több családot, tíz-tizenkettőt *fojtottak le*, ott a sonkolyosok közül is segítkezett valaki. A kasokat reggelig rajtahagyták a *kénfüstön*, akkorra minden méh elpusztult benne. Reggel megütögették, hogy az elpusztult méhek nagyja, zöme lehulljon, utána kasostul lemérték. Lépvágó késsel körülvágták az építményt, s a kas szélét hozzáütötték a szekéren levő két nagy hordó egyikének a széléhez. A kas tartalma mindenestül belehuppant a hordóba. Az üres kasokat ismét lemérték, s a különbözetért, a teljes építményért, mézzel, esetlegesen fiasítással, bentmaradt hullával együtt, fizettek. Az ilyen sonkoly árára ma már nem emlékeznek, de legtöbbször nem is pénz, hanem *köszörűkövet*, *kaszakövet*, vagy *fazékakat*, néha pedig *kömémmagot*, *fűszerféléket* adtak érte cserébe. Ezek a sonkolyosok valószínűleg felvidéki *mézeskalácsosok* és *gyertyakészítők* voltak. Később, a századfordulón már a mézet és a mézesviaszt nem vették meg, csak a jól kimosott, tiszta sonkolyt. Ha erre a gazda nem volt hajlandó, kimosták ők maguk, így ugyanis sokkal könnyebb lett a viasz.

A méheknek ilyen lefojtására azt mondták régen, hogy *levágják* a méhes családot. A disznóvágáshoz hasonlóan *méhet vágta* vagy *dongót vágta*. Azokra a családokra pedig, amelyek megmaradtak, azt mondták: *magnak marad*.

A levágott családok üres kasait hűvösre rakták, s az asszonyok kiszedték tányérokra a még benne maradt lépesmézet. Amit pedig még ők is ott hagytak, az a gyerekek szabad prédája lett, akik élvezettel nyalogatták ki még a legkevesebb mézet is. Ezekre a mézes kasokra azonban még hetekig rájártak a méhek, takarították, nyalogatták, míg be nem kerültek a méhesbe vagy a padlásra. Ezzel a munkával be is fejeződött a méhésztidény, nem maradt más hátra, csak a teletetés, ami szintén kisebb munkát jelentett a mostaninál.

A *teletetés* csak kason kívüli tevékenységből állott, a család életébe nem avatkoztak bele. Újra lesározták a kasokat, másfél-két centiméteres új sárreteget kentek, tapasztottak a régre, hogy pótolják a sérüléseket, s vastagabbá, melegebbé tegyék télire. A röplyukat mindig nyitva hagyták. Az üres kasokat rátették a többi tetejére, hogy az is tartsa a meleget. Amelyikre nem jutott már üres kas, azt ronggyal, zsákdarabbal körülcavarták, és egy rossz kalapot húztak a csúcsára. Ezt sok helyen megtették a méhesben telelő kasokkal is. Volt olyan hely, ahol felvitték a kasokat az istállópadrásra, s ott a kémény mellé rakták le körbe. Itt voltak akkor Gergely-napig, márc. 12-ig. Ez azonban nem volt általános szokás.

A méhesben vagy szabadban telelő kasok körül a havat eltakarították, néha-néha *meghallgatták* őket, zúgnak-e, nem rendellenes, túlságosan erős-e a zúgásuk. Ha valamelyik család nagyon erősen zúgott, megnézték, nincs-e benne egér, ha volt, azt kifogták. Mást nem kellett, nem is lehetett csinálni télen a méhekkel. Figyelte a méhészkiváló az időjárást, lesz-e elég téli csapadék, tavaszi nedvesség, jó *mező*. Karácsony böjtjén fúj-e a szél, mert ha nem, akkor jó méhészeti esztendő várható. Csinálta a *Luca-naptárt*, mennyi eső lesz a következő nyáron, mert főleg ez befolyásolja a méhek munkáját, gyűjtését. Készítette az új kasokat, hogy fejlessze, növelje állományát a következő évben.

akác: 1. = ÉrtSz. a k á c 1. *Kiszették má az akácokat majmindet.* 2. az akácfák tömeges virágzása. *Első akácra Pusztavacsra szoktam mindig menni, másodikra mők föl Nográdba.*

ajdészka: 1. az a 40—50 cm széles, vályogra vagy ászokfára fektetett, egy vagy két gyalulatlan deszkaszál, melyen a méhkasok álltak. *Az ajdészkat lē köllöt sározni, ha repet vót, vaty hézag vót köszte.* 2. a kaptár föld felőli lapja. *Az ajdészkat két-hetenkint ki köl takarítani, nehogy a moj betanyázzon.*

anya: a méhcsalád egyedeinek szaporodását biztosító, petéket rakó nőstény ivarú méh. Rendes körülmények között egy méhcsaládban csak egy anya van. *Amék családnak öreg az annya, nem fejlődik rēndesen.*

anyaböcső: az anya nevelésére a méhek által viaszból épített, 2—3 cm hosszú, 1 cm átmérőjű, gyűszű alakú kamrácska. *Alúra építik leginkább az anyaböcsőket.*

anyaböcsőzik: anyanevelés céljából több anyaböcsőt épít a méhcsalád. *Nemsoká lesz raj, mer nagyon anyaböcsőznek a családok.*

anyacsalád: 1. kasos méhészetben olyan méhcsalád, melyet ősszel nem fojtottak le, nem doboltak ki. *Vót néha hús-huszonöt anyacsaládunk is.* 2. kaptáros méhészetben az anyanevelésre jó tulajdonságai miatt kijelölt család. *A legjop családokká neveltetik anyát, azok az anyacsaládok.*

anyaház: anyaböcső. *Mikor kibontottam, má csak lerágott anyaházak vótak benne.*

anyakalicka: anyapározttató. *Nem hasznátam sosē anyakalickát.*

anyapárosztató: a párzás ideje alatt a terméketlen anyák elhelyezésére szolgáló 2—3 keretes, 10—15 × 10—12 cm keretméretű kis kaptár. *Az anyapárosztatókat a fák alá tēszēm, széjjel a kerdbe.*

anyapempő (hivatalos): az anya táplálkozására a méhek által az anyaböcsőbe helyezett méhpempő. *Mos sok méhész gyűtti az anyapempőt.*

anyásít: anyátlan családot anyával lát el. *Ém má kast is anyásítottam ēccēr.*

anyát vát: a család az öreg vagy beteg anyát önként kicseréli, leváltja, anélkül, hogy megrajzana. *Hijába vártam a rajat, csōndbe anyát vátott.*

anyaváltás (rendszerint csōndes jelzővel): az öreg vagy beteg anya rajzás nélküli lecserélésének folyamata. *Csōndes anyaváltáskor csak ēggy anyaböcsőt húznak.*

árvagané: füstölésre használt száraz marhatrágya. *Gyerēkkorungba a tal-lōkon szēttük az árvaganét zsák-számra füstölőnek.*

ászok(fa): a kasok aljdeszkája vagy a kaptárak alá helyezett 10—15 × 10—12 cm-es gerendák. *Azér köll ászok a kaptárok alá, hogy nē rohaggyon az ajjuk.*

bábíng: a méhálca begubózásakor kezelték vékony hártya, mely a fiasítás kikelése után a cella falához tapad. *Örek kasogba néha egész kicsik vótak a bogarak, mer a bábíngēktül leszűkütek a sejték, asztán nem tuttak kifejlōnni.*

* Szemelvények a szerző szógyűjteményéből. Ha a szó jelentése egybeesik az Értelmező Szótár valamely jelentésével, ÉrtSz. rövidítéssel utalunk rá. Az Ö. P. Z. rövidítés Örsi Pál Zoltán: Méhek között (Bp. 1954) c. munkájára utal. A „hivatalos” megjelölés azt jelzi, hogy a szó főleg szakkönyvek nyomán terjedt el, s elsősorban olvasott, tanult méhészek használják.

bepetéz: a lép nagyobb részébe vagy az anyabölcsőbe petét rak. *Vót úty, hogy a ténnap betét müllépet máma bepetészte az anya.*

betájol: az áthelyezett méh lakás méhei tájékozódnak helyükön, vagy a fiatal méhek tájékozódnak lakásuk körül. *Rëggë kiengedëm űket, má dëre betájónak.*

betapaszt: 1. a méhészt valamit sárral bevon, betöm. *Ha nagyon rabolnak, betapasztom a röpjukat is.* 2. a méhek méhszurokkal betömnek, beragasztanak valamilyen rést. *Összë betapasztják a fészëk környékit.*

betel: a méhcsalád begyűjti a telelésre szükséges méz mennyiséget, és kialakítja a téli fészkek helyét. *Az idén jó betelëtek, sokáig vót hördäs, nem köllött ëtetni.*

betelepít: üres méh lakásba méhcsaládot helyez. *Tavaj vëtem eszt a kaptárt, de csak az idén telepitëtem be.*

beüt: a méhészt a rajt a kasból vagy a keretből leászott méheket a keretládából kis zökkenés után a kaptárba szórja. *Ha fölhúzódott a raj, akkor be lehet ütni a kaptárba.*

boconádi (tulajdonnévből melléknév: *boconádi kaptár*, majd közfőnév: *boconádi*): a környék legerjedtebb kaptárfajtáinak (kis és nagy Boczonádi-kaptárak) neve. *Ën országosrul tértem át boconádira.*

bogár: 1. több méh együtt, főleg munkások. *Pörgetëskor a garadba rázom lë a bogarat a keretëkrül.* 2. az egész család méhállománya. *Mëkfotyttak a bogarak ebbe a rossz idöbe.*

boszorkámpille: halálfejes lepke: *Acherontia atropos.* *Águsztuzsba szokot kezdeni jánni a boszorkámpille is.*

bödön: henger alakú, fent összeszűkülő szájú bádagedény, melyet méz tárolására használnak. *Negyvennégybe minden bödön tele vót mézzel.*

böcső: anyabölcső. *Lëszëttem a böcsövet, nëhogy mëgrajozzon.*

bövit: a család lépkészletét növeli. (Rendszerint fészket bővit; a fiasí-

tás közé üres lépet helyez.) *Jó mëk köl bövitteni a fészket, akkor ëlmëgy a kedve a rajdästul.*

cëlla: a lép legkisebb egysége, sejt. *Nëhá cëllába mëg vót ëk kis mëz.*

cukorlepé: „Olyan cukortábla, melyet forralással sűrített szörpből öntenek.” (Ö. P. Z.) A családok téli élelempótlására használják. *Mëg akkor is adog be nekik cukorlepént, ha van elég mëzük.*

cukrosszirup: a méhek etetésére használt, vízzel felfőzött répacukor. *Tavasszal mëg összël cukrossziruppal ëtetëm űket.*

cukrosméz: olyan méz, melyben a cukor kikristályosodott. *Van aki a cukrosmëzet nem szereti úgy, pedig jó az is.*

család: = ÉrtSz. család 3. *Mos csak öcs családom van, de vót úty, hogy vót harminc is.*

csapkod: a megbolygatott, háborgatott méhek szúrás előtt többször a közelükben levő ember, állat vagy szokatlan tárgy felé repülnek erőteljes, fenyegető zúgással. *Nem ërdëmës velüg bänni, mër má csapkonnak.*

cseré: vesszőből font, kör alakú, 50–80 cm sugarú, alacsony peremű, két-fülű eszköz: párszáritó; ezen szárították a leforrázott, kinyomkodott sonkolyt. *A sonkojsalakot a cserënyën szárítom mëg.*

csíp: = ÉrtSz. csíp 2. *Rëggë jó velüg bänni, ojankor nem csípnëk annyira.*

csípés: = ÉrtSz. csípés 2. *Ëcs csípëstü bedagat mind a kéc cëme.*

csömpöjég: fal építésére használt sár, melybe szalmát tapostak vagy tapostattak. *A csömpöjëgët a ház véginë csinátuk. A régi mëheseknek csömpöjëk fala vót.*

csuhant: olyan lép, amely a benne levő méz súlyától megnyúlt, eltorzult. (Rendszerint pörgetëskor válik ilyenné a fiatal szüzlép, ha nagyon tele van mézzel, s nem elég óva-

tosan pörgetik.) *Az íj csuhandt kere-
tét nem szabad fészegbe tenni.*

csuta: = ÉrtSz. *c s u t a* 1. (A méhé-
szetben főleg füstölésre használják.)
*Baltával összevágocs csutát tesznek a
füstölőbe.*

dajkabogár, dajkamé (hivatalos): a
fiasítás melegen tartásával, táplá-
lásával foglalkozó méh. *A fijasítást
a dajkabogarak gondozzák.*

dobol: 1. a méhcast két fadarabbal üte-
mesen veregeti. *Addik köl dobóni
üket, míg az anya föl nem huzódott.*
2. méznyerés céljából a méheket
egy üres kasba újí át. *Ha jó az idő,
csak akkor lehet dobóni.*

dobolás, dobulás: 1. a méhek kiűzésé-
nek folyamata lakásuk ütemes vere-
getése által. *Ez a dobolás tísz-tizenöt
percik tartott.* 2. a méz elszedésének
időszaka a káros méhészetben.
Águsztus végén vót a dobulás.

dógozó: 1. = ÉrtSz. *d o l g o z ó* II.
2. *Virágra csak a dógozók járnak.*
2. munkásméhhez tartozó, azzal
kapcsolatban álló (pete, lép, fiasítás
stb.). *A fészegbe csak dógozó keretét
szabat tenni.*

dongó: 1. méh (inkább olyanok hasz-
nálják, akik nem méhészek). *Mék-
csipött egy dongó. Az apám még
dongót vágott.*

drótoz: keretléceket dróthálóval lát el.
*Télén szoktam keretéd drótozni, kap-
tárt javítani mék szalmapárnát kötni.*

zirzon: (köznévvé vált tulajdonnév):
1. 1845-ben Dzierzon által készített
léces kaptár. 2. minden keretes kap-
tár neve azok elterjedése idején.
*Ém még az első háború előtt átáltam
zirzonra.*

eggyesít: két méhcsaládot valamilyen
ok miatt (egyik anyátlan, gyenge,
méztelen stb.) összerak, eggyé tesz.
*Ősszel a gyöngye családokat eggyesít-
teni szoktam.*

eggyesíttés: két méhcsalád egy méh-
lakásba való összerakása. *Nekem*

minden eggyesíttésem szokot sikerülni.
eggyesület: 1. a helyi méhészegyesület,
méhész-szakcsoport. *Még ezérkilenc-
szásztizenkettőbe beléptem az eggye-
süledbe.* 2. a méhészegyesület szék-
háza. *Megyék az eggyesüledbe.*

éraj: a kaptárból éhség, mézhiány,
molykár miatt kiszálló raj. *Tavaj
csak érajat foktam.*

éneptelenedik: a méhcsalád méhei vala-
milyen ok (anyátlanság, rossz idő,
eltájolás, betegség stb.) miatt el-
fogynak. *Most is mégesik, hogy écs
család éneptelenedik.*

előjáték: etetéskor a kapott méz vagy
szörp hatására a méheknek nagyobb
számban való kirepülése a röplyuk
elé és a kaptár körülröpdösése élénk
zúgással. *Étetni azért szoktunk este,
mer akkor nem csinának neki elő-
játékot, csak körülmaszkáják a kap-
tár ódalát.*

épárizk, épárdzik: az anya a nász-
repülés alkalmával megterméke-
nyül, elpárizk. *Ha kirajzott a család,
éty hét múva köl mégnézni, hogy
épárdzott-é az anya.*

ēsőraj: a törzscsaládtól az év folyamán
első ízben, öreg anyával kiszálló
raj. *Némejk ēsőraj maga vót éty kas,
akkora vót, mint éty kanta.*

ētájol: vándorlaskor az új helyen a
méhek nem a saját kaptárukba tér-
nek vissza. *Az erdő felüli végén
mékssaporottak a bogarak, a tulsó
végén még éneptelenettek a családok,
mer étájótak a méhek.*

épit: 1. a család a beadott mülépet
kihúzza, vagy az üres helyet a méh-
lakásban léppel tölti ki. „A beadott
mülépet szépen építi.” (Idézet egy
méhésznaplóból.) 2. tárgy nélkül:
jól fejlődik a család és fejlődése
következményeként lépkészletét nö-
veli. *Jó az idő, ijenkor épít is, hord is.*

épitmé: a méhcsalád teljes lépkészlete.
*Épitménnyel együt szoktam eladni,
de a kaptárt nem adom vele.*

épitőfűrt: lépépítés céljából összeka-
paszkodott méhek csomója. *Az épít-*

tőfűrtöt nem szabad megbojgatni, mer abbahaggya az építést.

ereszt: 1. rajzik. Ha eresztettek, áthittam a szomszédbul János bácsit, mer magam még nem mertem befogni akkor. 2. (állandó tárgygal) rajat ereszt. Écs család eresztét három rajat is éggy évbe.

eresztés, eresztis: 1. rajzás. Eresztiskor mindént abba köllöt hanni. 2. maga a raj. Éty szép nagy eresztés vót az ámafán.

éretlen: híg méz: olyan kipörgetett nektár, melyet a méhek még nem dolgoztak át teljesen mézzé. Éretlen mézet nem szabad kipörgetni.

érött: 1. olyan méz, melyet a méhek teljesen elkészítettek, részben vagy teljesen le is földtek. Szép érött, aransárga mézet pörgettem. 2. teljesen lefödött, kelés előtt álló fiasítás. Adok neki éty keret érét fijasítást, hogy jobban fejlődgyön.

erős: nagy, fejlett, népes (család). Erős családokkal érdemés csak vándorolni. Erős csalát többet hord.

étet (tárgy nélkül gyakoribb): a család hiányzó mézét pótolja. Ha nincs hordás, águsztuzsba etetni köll.

etető, etetőtepsi: etető edény (tálca). Pörgetés után etetőre szoktam tenni őket, föléljük tesszém az etetőtepsit.

HAJDU MIHÁLY

Tájszavak Balmazújvárosról*

dagasztóuláb: a dagasztóteknőt tartó állvány

dájna: rossz hírű nőszemély. Ne fogódz aival a dájnával!

dālmahodik: testesedik. Erössen megdālmahodott, mióta fírhe ment.

darabos: nehézkes, goromba. Darabos ember ez az új doktor.

Daru: Balmazújváros egyik nyugati teleprése, melyen többségükben földműves napszámosok laktak a felszabadulásig. Nevét a telep északnyugati részén a XIX. század közepéig megvolt Daru csárdáról vette. A XX. sz. elejétől kezdett betelepülni.

debella: nagytestű nő

delél: déli pihenőt tart. Delél a guja, a csőrda.

delelő: a nyáj déli pihenője

délignyító: calistegia pubescens dera: dara. Esik a hó, hull a dera, ázik a menyasszon fara. (Tréfás mondóka daraeséskor.)

dérce: durván őrölt korpás liszt. Általában ebből sütik a kutyanak a kenyeret.

deres: 1. szürke ló, 2. a jobbágyok botozását szolgáló lócaszerű alkotmány, 3. dérral belepett

dévánkozik: tanakodik, tanácskozik, tűnődik. Egisz este azon dévánkosztunk, hogy megöljük-i a disztóut.

dezentör: huncut, hamis. Gyērmekeknek szokták mondani: Gyer ide csak, te dezentör!

didi: emlő (a gyermeknyelvben) dikóy: rögtönzött, fa fekvőhely, melynek a vázát gyékénnyel fonják be. dili, dilinyós: bolondos, gyengeelméjű.

Eriggy innen, te dili vagy dilinyós!

disztóy: disznó

disztóykupec: disznókereskedő

disztóórja: sertésgerinc

disztósóddör: disznócomb

dologidőy: a paraszti gazdasági időszaknak az a szakasza, mikor a legnehezebb munkákat végzik. A legnagyobb dologidőbe vittik el katonának.

dongóy: méh. Vettem ety kas dongóut dongóys Kirájtúl.

dongóys: méhész. Dongóys Kirájnál vam még eladó miz.

doszt: elég. Doszt, mint drótosnak a huszonöt.

dögivél: bőven. Van od dinnye dögivél.

* Vö. Mnyj. VIII, 176—9.

döglík: lustálkodik. *Meddig döglessz itt még?*
 döglőüdik: haldoklik (a jószág)
 dögrováson van: halálán van (tréfás mondás)
 dömöckölni: megnyomkod. *Dömöcköld meg mán a hátamat!*
 drabális: tagbaszakadt
 drágás: olyan eladó, aki általában drágábban ad valamivel, mint másik.
 drugány: dorong. *Hozzatok csak egy drugányt a szekér alá!*
 drumóu (rég.): a kenyér kiforrása l. még dúc
 dubbancs: kenyértésztából készült zsiros tekerceselt tészta
 dúc: a kenyér kiforrott része
 dupézik: kedvére zajol, lakik. *Itt dupé-zunk a kisházba.*
 dufla: dupla
 duggat: dugdos. *Ety kis hagymát dug-gattam el.*
 dugig van: tele van
 dukál: jár neki. *Aggyak meg neki a tisztességet; ahogy dukál!*
 dúlásig: bőségesen. *Van itt ennivalóú dúlásig.*
 dunna: dunyha
 durákozik: durák nevű kártyajátékot játszik
 duskál: turkál, válogat. *Csag duskál az ítelbe.*
 dutyi: börtön (tréfásan)
 dübben: dobban. *Ahogy esik, úgy düb-ben v. püffen.*
 dübbencs: nagytestű. *Dübbencs nagy jány.*
 düff: hátbaütés, hátbavágás. *Adok egy düfföt!*
 é: éhes. *Kap, mint é tyúk a taknyon.* (Szm.)
 eddegél: eszeget
 ed(d) meg: nincs rá szükségem
 eggyezik: vitatkozik. *Ne eggyezzetek mán annyit!*
 égimeszelőü: túl magas ember
 egzecirozza: parancsolgat neki. *Ojan asszony a, hogy az urát is egzecirozza.*

égyvilág: az egész világ. *Tuggya az egyvilágon mindenki, hogy miyen em-bèr vagyok.*
 egyátajjába: általában
 egyviktibe: egyfolytában, megszakítás nélkül
 etykorácsú: (rég.) egy időben született (együtt voltak sor alatt)
 etytesvir: édestestvér
 ehethék: éhes
 éhomra: éhgyomorra. *Éhomra félháj-tottam ety pohár pájinkát.*
 ehen, ehun: itt
 ényál: étkezés előtti nyál
 énnye: ejnye
 ekhóu: gyékényből font ernyő. *Húz-zátok fél az ekhóut!*
 ekhóus szekéir: ernyős szekér
 eklézsia: (rég.) egyház
 elagyabugyál: eldönget, elver. *Na ezt is jól elagyabugyálták!*
 elál: elszegődik. *Elálottam cseléjnek.*
 elanyátlanodik: elárul, elgyengül
 eláporodik: elveszíti frissességét, elfő. *Te vagy az oka, hogy eláporodott az ítel.*
 elárvahodik: elszegényedik, elanyátlanodik
 elásztat: háta megett valakit lejárát, becsmérel, beárul. *Ippen a legjobb baráttya ásztatta el!*
 elbérhél: elhány-vet, eltüntet gondatlanul. *Hová bérheltíték el a kerőtősmet?*
 elbitangòl: elcsavarog, elkóborol. *Hová bitangòlt el a tehenetek?*
 elböldogul: segítség nélkül is elvégez valamit. *Haggyátok csak, elböldogulok én mán ezzel magam is!*
 elcsámborog: elkóborogva eltéved. *Hová csámhörögött mán el ez a gyerek?*
 elébvaló: fontosabb. *Elébvaló most az aratás mindennél.*
 eledóu: eladó. *Ez a ház eledóu. — Eledóu mán a jánya?*
 elemőzsija: élelem. *Pakòljatok a szeredázsba ety kis elemőzsiját!*
 elesett: földhözragadt szegény. *Ne járj ojam pacuhán, nem vaty te ojan elesett embèr!*
 éilesmosó: érdekesebb mosogató rongy
 eleven seb: nyílt seb

157

- fājzik, ělfājzik:* elkorcsosodik. *Ělfāj-*
zott ez a dinnye.
- fakula:* fapityke, fagomb. *Nem ír a*
ety fakulát se!
- fakutya:* csizmahúzó
- falufárka:* csavargó, mindig járó-kelő,
pletykahordó nőszemély
- fanyelvű:* botnyelvű, gyenge beszéd-
képességű. Így is mondják: *bikfa-*
nyelvű. Ezek a sulápok (nimetek),
még az én gyerekkoromban nagyon
bikfanyelvűjek vóutak.
- fárda:* ferde
- faré:* száraz, töredező. *Ennye, de faré*
ez a kenyír!
- fárkasfog:* egyedül álló, kiálló fog.
Tátos vóut a, mer fárkasfoga vóut,
úgy mongyák, hogy avvál gyött a
világra.
- Farkasordító:* a balmazújvárosi határ
északnyugati részén van a Szeg és
a Híreshát közt. A határt a Tisza
szabályozása előtt a farkasok jár-
ták. Ez a rész ma is inkább legelő.
- fárta:* farolj arrébb te! (tehénbízta-
to mondás)
- farzsába:* idegzsába a farban, ülőideg-
zsába
- fás:* nyakas, makacs, nyers, konok.
Ne leggyél mán ojan fás, te Julis!
- faszari:* fösvény. *Hijába kirek ettől a*
vín faszaritól, nem ád az ety fillért se!
- faszí:* kamasz gyerekek megszólítása.
Hogy vaty faszi? Gyepre faszi! (fel-
szólítás birkózásra)
- faszól:* kap. *Eszt a csizmát még kato-*
nájéktól faszóltam. Olyan értelem-
ben is használatos, hogy az illető
meglakol valamiért: *Ezír még fa-*
szólsz!
- fattyú:* 1. fiú, kamasz fiú. *Gyértek*
fattyúk! 2. elfajzott, nem teljes,
fattyú őrgona.
- átyolszita:* finomszita
- favirág:* akácvirág
- fazik:* fazék
- fazikfogó:* erős vászonszalagokból való
hálószerű edénytartó, amibe az asz-
szonyok a férfiaknak az ételt hord-
ták a mezőre.
- fecsi-locsi:* fecsegő
- fé:* fej (ige). *Erzsi fé most, mer nem*
írek rá.
- fédér:* rugó
- féderes:* rugós. *Féderes szekér.*
- fejes:* vezető előljáró. *A fejesek se*
tutták elintézni.
- fejércselőd:* nő
- fejírruha:* fehérnemű
- fekte:* (fektem, fekted). *Fektibe fájúlt*
meg az óudala.
- felad:* beírat. *Felattam a kisebbik fíjút*
is az iskolába.
- fělbőjdől:* felzúdul. *Fělbőjdől a darás-*
físzek.
- fělcuhól:* felbosszant, felbízta, fel-
ingerel. *A felesige cuhólta fěl Isványt*
a család ellen.
- fělcsap:* felemel. *Fělcapta az árát a*
dinnyének.
- fělcsapóúdik:* felfröccsen. *Fělcsapóúdik*
a sár.
- fělcseperedik:* felnő. *Uty fělcseperedett*
ez a gyerek, hogy mékcsak észre se
vettük.
- fělsipejű:* félig paraszt, félig fuvaros
- felibe-harmadába:* felületesen
- felereszt:* felhigit. *Feleresztettem eszt a*
kis levest, mégis erőős vóut.
- fělfěir:* elkel. *Fělfěirne mán ránk ety*
kis jóu üdől! *Fělfér a bunda, ojan*
hideg van.
- fělfű:* felnagyít. *Nem vóut az ojan*
rossz, csak fělfűtták.
- fělfűlél:* figyelmes lesz valamire. *Ěrre*
mán Imrus is fělfűlél.
- fělkaccant:* felnevet, álmában felnevet
- fělfuvódik:* felpuffad. *Fělfuvódott a*
tehenünk a sok friss lutěrnától.
- fělhágy:* felad. *Fělhatyta a leckét.*
- fělhozóúdik:* szóba jön. *Felhozóúdok a*
járda kérdése is. Csak úgy beszíd
közbe hozóúdok fel.
- fělkājtat:* felkutat. *Fělkājtattam írte az*
egisz házat, — oszt mékse tanáltam.
- fělkap:* feljebb kerül. *Jóyska fěljebb*
kapott az iskolában. (Ez még akkor
volt használatos, mikor az iskolá-
ban a tanulók a tudásuk és szorgal-
muk alapján ültek a padokban.)

A szorgalmas feljebb, a gyengébb tanuló pedig lejjebb kapott.) 2. divatba jön. *Nagyon félkapták mostánába a nájlonharizsnyát.*

félkászolódik: felcihelődik, lassan felkel fekvő- vagy ülőhelyéről

félkipel: felpofoz. *Jóul félkipeltik, de megérdemelte.*

félkótyya: félbolond, de okos-bolond
félkunkörgődzik: felpederedik (a baszus)

félkuporodik: felül. *Éjn is félkuporot-tam a szekéjre.*

féllovál: felbiztat. *A felesége loválta fél ellenünk.*

félőjt: felvarr. *Félőjtöttem a gombját.*

félpíz: foglaló. *Odattam neki mán a félpízt is.*

félpöffed: felpuffad. *Egiszen félpöffet a kezem.*

félremegy: dolgát elvégezni megy el

félserken: hirtelen felébred. *Mámma nigy órakor sérkentem fél.*

félsoő: felsőruha

féltángál: felerősít, felnevel. *Magunk tángáltuk fél ezt a kis malacot.*

féltapicskol: feltapos (gyermek). *Ne tapicskoljátok fél a pítar főggyit!*

féltáskásodik: felhólyagosodik. *Féltáskásodott az ajtóú festise.*

féltasliz: felpofoz, nyaklevest ad neki

félvért galuska: kavart galuska (eléggé kedvelt étel Újvároson)

fenefik: ismeretlen fogalom. „*Van ott minden fenefik.*”

fenkő: fenőkö. *Vettem ety fenkövet.*

fenterek: henterek, fetreng lustán

fennyedén: lekicsinyelve, felülről. *Nagyon fennyedén beszílt velünk.*

fértáj: negyedrés. *Ety fertáj öt óura van.*

fiadzós: hasas

ficsúr: kényes úrfi

fige: füge

figurás: tréfás. *Figurás embér a ti nagyapátok.*

fikető: fejkötő

finánc láb: vastagabb dohányerek a pipadohányban

findza: bögre

fiing: pattanás a nyelven. *Fiing nőtt a nyelvemen.*

finnyás: kényes, válogatós

firhang: függöny. *Húzd el a firhangot!*

firma: személy (rosszallóan). *Jó kis firma.*

fitet: kutat. Így is: *kutat-fitet.*

fitringes: nyughatatlan

fitringél ~ fitringeskedik: nyughatatlanul jön-megy

fitúl: ferdül

fitying: *Nincs egy árva fityingem se.*

fiúpecér: a fiúk közt magát jól érző kislányra mondják, ellentéte a jámpecér

fodórháj: a bélről leszedett hárj

fogdmeg: kisegítő. *A mestér mellett ott vóutak a fogdmegek.*

fogóúdzik: szövetségre lép. *Ne fogóúdz avval az embérről!*

fok: olyan vízfolyás, mely nem állandó jellegű, nyáron kiszárad, víz levezetésére alkalmas. Ilyen pl. az újvárosi határban *Karácsony-fok, Komám-asszonyfoka.*

fokad: fakad

foktum: azon *foktumban:* azon nyomban

fojás: vízfolyás

fojat: párosít

fonatos: fonott fánk

fonnyaszt: abárol. *Kását fonnyaszt hürkába.*

fördülő: a vetésforgó régebbi neve

förgő: 1. napraforgó, 2. körhinta, melyet az első világháború idejé tájt *forgókomádiának* is neveztek.

förmán: féligmeddig. *Uty hallottam förmán, hogy...*

förszíroz: sürget. *Nagyon förszírozza a dőugot!*

főutnak való: foltozásra szánt ruhadarabok

főüdbika: földoszlop, mely a kubikusok bérének a kiszámításánál a magasság megállapítása végett merrad ki a földből.

főbíró ~ főbíró: Balmazújvároson a felszabadulás előtt két községi bíró volt: az egyik a vezető bíró,

akit főbírónak, s a másik, akit törvénybírónak neveztek.

feődesház: padlózatlan szoba

feődiepēr: számóca

főūdindulás: (rég.) földrengés

főūzet: egy főzésre való mennyiség.
Attam neki ety főūzet szárasztisztát.

franc: fene. *Eriggy innét a frandzba!*

frekvencija: rokonság. *Ot vóút az egisz frekvencija.*

fröstök: reggeli. *Na, megvóút a fröstök?*

fröstököl: reggelizik

fuccs: vége. *Annak mán fuccs v. kámpec.*

fufu: frufu, hajbodor, (rég.) ruflí

fukari: fősvény

fundamentom: alap. *Termisküvel rakták le a fundamentomot. A pijac éjszaki őudalán tanálták meg a rác templom fundamentomát.*

funerátor: a reformátusoknál funerátornak nevezik azt a tisztessébb embert, aki a lelkészért, kántorért és az éneklő gyerekekért megy és elkíséri őket a halottas házhoz.

fúrca: szép, helyes takaros. *Fúrca kis jány ez az Ęrzsí.*

fúrcsán: helyesen. *Attam én neki fúrcsán a cūkőrből is.*

fúrkóús: bunkósbót

fúru: fúró

fúrújuk: fúrólyuk. *Belebútt vóyna a fúrújugba is!*

fúrt ~ fúrtonfúrt: folytonosan, megszakítás nélkül. *Még ma fúrt szallattam. Fúrtonfúrt zaklattya az embert a kirisivél.*

fucsėrmunka: kontármunka

futóy: rövid ideig tartó. *Futóy esőy, futóy vendíg.*

fű: fej. (fn.) Fűbevákták.

fűszag: a zsendülő fű jellegzetes szaga. *Megütötte az őurát a fűszag, nem lehet aszt mán bentártani (jóságot).*

fűll: hevül. *Nehezen fűll be a kemence.*

fűsű: fésű

fűsűs: fésűs

gácsirruca: himkacsa

gacso: csámpáslábú. *Csak nem mígy hozzá aho a gacsosho?*

gacsöl: ferdén eltapossa a lábbeli sarkát

gádör: tornác, folyosó. *Félkenetem a gádört is.*

gádzsó: legényember csúfneve. *Jöttek oszt ránk a nímét gádzsók.*

gājdöl: óbégatva énekel

gājmó: a bot görbe vége

gājmós: görbe, girbegurba. *Gājmóús-lábú.*

gála: dísz, díszes. *Felvettem a gála ruhámat.*

galád: alávaló, semmirekellő

gané: trágya. *Elásták a ganédombba.*

ganézik, kiganézik: kihordja a trágyát a tehénólból

gang (új): folyosó, tornác; vő. *gádor gangosan:* hetykén, rangosan

garádics: lépcső. *Mozsd fél a garádicsot is!*

gárggyúl: ostobává válik. *Hát meg-gárggyúltál?*

gārmađa: rakás

gatyakőrc: gatyának az a felső részén varrt rész, melybe a gatyamadzagot húzzák

gatyaszár: a gatyának az a része, mely a lábszárát takarja

gatyaiület: a gatyafenek-része

gazdasszonykodik: háztartást vezet. *Őzvetysigre jutása őuta Bakék (Bakéknál) gazdasszonykodik.*

gebeszkeđik: lábujjhegyre áll

gebél: kebel. *Gebelibe v. gelebibe tette geci:* ondó

gecizik: onanizál

geleb: kebel. *Gelebibe rējtette a piszt.*

gelegonya: galagonya. *Kint vóútunk a Gelegonya-erdőbe.*

Gelegonya-erdő: Galagonya-erdő az újvárosi határban, mely még e század 20-as évei táján megvolt. Majálisra oda is jártak az iskolások. Valószínű, hogy egy kiirtott erdő helyén maradt aljfa maradványa. A községtől északra, a Rácok-szigetje mellett volt.

genyecség: genny

gépéliskor: csépléskor

gerággya: kerítés sárból vagy trágyából, melynek a tetején tövises ágak vannak leszúrva. Ilyenek voltak a kerítések Újvároson is a múlt század közepe tájáig. Ma már csak emlegetik, az ilyen mondásban is használatos: *Mit könyökölész ott, mint a kabai kutya a gerággyán?*

géva: golyva

gévás: golyvás

gójaláb: mankószerű rudak, melyeknek a földtől számítva mintegy fél méter magasan lábtartó része van, melyre a lábat tették, s úgy közlekedtek a sáros Újvároson a múlt század végéig, mikor járdákat kezdtek létesíteni. Góyalábakat ma már nem használnak, de a gyermekek játékként készítenek ilyeneket léc-ből.

gomoja: összegyúrt juhtúró, sajtféle
góurál, góur: dobál, hajigál. *Hová góurtátok el a pápaszememet. Meggóurálták az öreg tollazs zsidót.*

gőréj: tengeritartó építmény erős lécekből, vastag oszlopvázzal. *Él-szaporottak az egerek a gőréiba.*

gömböc: 1. véreshurka töltelékéből megtöltött disznóbendő. 2. gömbölyű.

Gömböc kisjány vóut rígen is.

gőrcsöl: birkózásnál az ellenfél hátát bütykeivel nyomkodja, amivel fájdalmat okoz, amivel el akarja terelni a figyelmet a fogásról, s hirtelen földhöz csapja ellenfelét. Szabálytalan eljárás.

gőrhemálé: tengerilisztből készült pogácsa

gőthöl: köhécsel. *Nem csinállok én mán semmit, csak gőthölök.*

gőthös: köhögös. *Nincs semmi bajunk, csak apátok gőthös.*

gőzös: (rég.) vonat. Az egyik Gém nevű újárósi családnak Gőzősfutó Gém a neve. Ezt onnan kapta a család, hogy egyik tagja az Újváros–Debrecen közti vonat megindulása-kor (1891) legény korában, mint jó

futó azt állította — s fogadott is rá —, hogy elhagyja a vonatot. Elvesztette a fogadást, s társai kinevették hetvenkedéséért.

gözül: összetakarékoskodik, mindent összeszed, összegyűjt. *Ojan a, hogy egész éven át mindig gözül.*

grasszál: urizál, fészít, kényeskedve jár

guberál, kiguberál: kifizet. *Guberáj csak ki ötven forintot!*

guga: daganat a torok táján. *Gugája van a disztóynak.*

guggon ül: guggol. *guggonülőtők.*

gulásza v. gurásza: az első tej ellés után összemegy, az ebből készült zsendice

gurdiny: gyomos bozótos hely

guriga: karika

gurigázik: karikázik. *Kin gurigázik a járdánn.*

guruci: perechez hasonló anyagból készült, hosszúra, ujjvastagságra nyújtott tészta, melyet tepsiben kiszáritanak, s ezt tejbe aprítják.

guzori: gunnyasztó. *Csak megdöglött reggelre ez a kis guzori csirke.*

gyalogjáróv: járda. *Minden nap háromszor is elseprik a gyalogjáróut.*

gyalokpaszuj: bokros, nem futó bab
gyalokszéik: négylábú, kar nélküli szék

gyáva: gyenge. *Ojan gyáva, hogy egy zsák búzát se bír el. Nagyon gyáva lettem, mióta a fokságból hazakerültem.*

gyáváskodik: életterlenkedik. *Migy gyáváskodól annyit?*

gyengesisg: erőtlenség. *Rájött a gyengesisg, le kellett néki az uton ülni.*

gyenge természetű: érzékeny. *Ojan gyenge természetű, hogy mindigán ri, ha ojat hall.*

gyepel: legelészik. *Kin gyepélnek kiso őszig a tanya mellett.*

gyeplús: négyesfogatnál az első pár baloldali lova

gyomorerősítőv: pálinka. *Iszok ety kis gyomorerősítőv.*

gyömöcs ~ gyümöcs: gyümölcs

gyömöszöl: összetömköd, összeesömöszöl
gyűrőteknő: gömbölyű, kivájt teknő, melyben dagasztanak
gyűrűköl: összegyűr. *Ne gyűrűkölj aszt az írkát!*
ha: hanem. 1. *Ne eszt hoszt ki, ha a másikat!* — 2. figyelmeztető szócska. *Ha! Jön valaki!*
habók: hóbort. *Féljött a habókja.*
habókos: hóbortos. *Haggyátok eszt a habókost.*
háborodott: nem ép elméjű, zavarodott. *Úgy ordít, mint egy háborodott.*
háborúság: civakodás, veszekedés. *Mióta a családba került, nagy a háborúság.*
hacacaré: multság (tréf.). *Lessz ot hacacaré!*
hacuka: könnyű kabát
hadakéroz: hadonászva kiabál
haduvál: nagy lendülettel beszél, de annak nem sok igaz alapja van. *Ot haduvált Miháj is, de csak neveltik.*
hadri: hadarós beszédű. *Mek kék hál-gatni mán aszt a hadrit!*
hāj: kenyírhāj, krumplihāj
hājastisza: rétestészta
hājcihé: dáridó, multság. *Naty hāj-cihét csináltak.*
hājdonfűtt: fedetlen fejjel, kalap vagy kendő nélkül. *Hajdonfűtt jár, módi-zik az a bolond!*
hajigál ~ hajingál: dobál
hājkurász: üldöz, kerget. *Ne hājku-rásszátok aszt a libát!*
hajóta: mióta. *Nem hajjátok, hajóta kijabálok!?*
hajsz: ökor v. bivalyterelő szó. Balra!
hamvábahótt: élehetetlen. *Nem ojan hamvábahótt a.*
halámöl: falánkul eszik. *Ne halámölj annyira, megárt!*
hālpíz: halpikkely
hancúzik: hancúrozik, ugrándozik
hangos: hideg. *Hangos kívül az idő.*
Elék hangos vóut a levegő a házba.
hātuujja: hátulsó része vminek. *A kert hátujján van.*

havibāj ~ havitisztulás: menstruáció
ház: 1. épület. 2. szoba. *kisház, naty-ház.* 3. háztartás. *Királyék mindig naty házat vittek.*
hebrincs: gyors beszédű. *Jól kigyön azzal a hebrinccsel.*
hegyél: hetykésen, rátartin viselkedik. *Ot hegyélt a bálba.*
hējpiz: vásári helypénz, amit az árusítóktól szednek
hējre te!: jószágterelő mondás
hējtelen: rendetlen. *Jány lítettire elék hējtelen vóut.*
hējtelenkedik: rendetlenkedik. *Ne hēj-telenkeggyetek!*
hékám ~ hékás: bizalmas megszólítás. *Hallod-i, hékás, accide aszt a sze-kércét!*
hemzsegis: zsebongás, sok ember egy-szerre történő beszédje. *Naty hem-zsegis hallott a zsidó templomból.*
hencsereg: hentereg, lustán fekszik
hengərbucka: bukfenc
henytyókál: hintáztatja a felsőtestét. *Ne henytyókáld magad! Nem valóy az egy rendes jánynak!*
hepciáskodik: kötekedik, akadémikos-kodik. *Nem vóut ott ety szóy se, csak ángyod hepciáskodott.*
heprecsóuré: gyenge, hitvány eledel. *Főzők ety kis heprecsóúrét, eléggye-tek meg vőile!*
heptika: tudóbaj
heptikás: tudóbajos
herbaté: (rég.) szíkfűből vagy száraz bodzavirágból készült tea
hěrcěhűrcál: ide-oda húzgál bíróság-hoz, törvényes helyekre, rossz híret költi. *Mekhěrcěhűrcálja az emběrt az emberek előt.*
hereg: hörög. *Mán nem hereg a disztóy.*
hěrgel: ingérel. *A felesige hěrgeli.*
hěrmóunika: harmónika
hěrség: harsog. *Hěrségve eszi az ālmát, mint lú a tőköt.*
hěitszámra: heteken át. *Hěitszámra kocsmázik.*
heverőy: használatban nem levő. *Nincs heverőybe ety kétnyelű kése?*

hi: 1. hív. *Irity ki az uccára, Mari hi.*

2. nevez. *Eszt nem híjják semminek.*

hídlás: tehénistállóban, a jószágok alatt levő deszkapadozat, mely alatt mélyedés van a hűglé számára

himmi-hummi v. hemmi-hummi: holmi

hirtelenszöke: világosszöke

hívogató: vőfély, aki lakodalomba hívogatja a vendégeket. Újvároson külön foglalkozású egyén, aki bérért hívogat.

hizak: hézag

hócc: gyermekeknek mondják, mikor térdén lovagoltatják őket.

Hóc! hóc! (v. hőcc, hőcc) katona,

Ketten ülünk egy lúra,

Hárman ety csikóúra!

hocci: add ide, hozd ide!

hodáj: juhakol

hóguja: hógolyó

hógujázik: hógolyózik

hó, hóha: jószágot megállító szó

hóka: fakó

hóukon: halántékon. *Hóukon vákták.*

hótkóros: alvajáró, lunátikus. *Úgy járt-kélt, mint egy hótkóros.*

homájkípű: fakó, szintelen arcú. *Nem tudom, hogy miről álmodott erre az a homájkípű Hegedűs.*

hótra: halálosan, túlságosan: *Hótra dőgözze magát. Hótra nevettük magunkat.*

hótriszeg: tökrészeg, teljesen lerészegedett

hójug v. hójukpapír: befőttkötöző pergamenpapír

hordóuskáposzta: savanyított káposzta

horpasz: a has egy része. *Na most jól kitömtitek a horpaszt!*

hőbörgős: félbolond, bolondozó

hőrből: a levest felszíva a kanálról zajosan eszik. *Ne hőrből aszt a levest annyira.*

hőüzöng: hősökdik. *Ne hőüzöngjetek, hanem dőgözzatok!*

húgyosok: lányok csúfneve

hun: hol. *Hum van a bicskám?*

hunnét: honnan. *Hunnét tuggyátok eszt?*

huncutka: pájesz. *Mekhúzgálták a kizsidó huncutkáját.*

húrka: eredeti jelentése mellett a vesszőütés nyomán felemelkedett bőrrész is. *Úgy odavágott a keze szárára, hogy húrka lett rája.*

húrol: kés fokával belet tisztít

huszáros-láb: kissé görbe láb

huszárszír: higanyos kenőcs

húz: 1. hegedül. *Szípen húzza ez a cigány. Majd elhúsom én a nótádat.*

2. harangoz. *Élhúzták a harangot.*

3. épít. *Új falat húztak fél.* 4. boszszant. *Ne húzzátok annyira, mer közzétek vag.*

húzás: bosszantás

húzódozik: vonakodik. *Nem tom, mir húzódozik ettől a munkától.*

hó: hej (indulatszó)

hűhó: láрма, zenebona. *Naty hűhót csapnak.*

Hübele Balázs: hebehurgya, aki mindent elront nagy igyekezetében. *Ne csináld Hübele Balázs módra (mogygyára)!*

hűtődzik: húzódozik. *Hűtődísztem eszt a hivatált elvállalni.*

ibrik: (ritk.) csupor

icka: a pitykézés (gombozás) játéknál a dobott pityke a lyuk szélére esik. Ekkor kiáltják: „Icka!”. Azt jelenti, hogy újra kell dobni („lökni”).
icinkó-picinkó ~ icúrka-picúrka: igen kicsike, nagyon kicsike.

idáig: eddig

ides: édesanyám. *Montam idesnek, hogy jöjjen ki.*

idezsden: jólesően. *Idezsden nevetet rája.*

idejlen: 1. koraszülött, 2. ostoba

idejlenesen: ideiglenesen. *Tessik félmenteni eszt a gyereket idejlenesen az iskola alóll.*

idevalós: helybeli lakos

időnapelött: korán. *Időnapelőt beírett.*

igedelem: tűrhetetlenül nehéz természetű. *Csupa igedelem ez a köjök!*

igencsak: valószínűleg. *Igencsak Varga jány lesz a.*

igric ~ ingric: inggomb a gyermekek játékában.

ílhettelen: gyámoltalan. Ne legyél ojan ílhettelen!

ílhettelenkedik: gyámoltalanul viselkedik. Meddig ílhettelenkettek?!

ilő: eledel. Ilővél il az embər.

inge-binge: oka, akadály. Sok inge-bingéje van annak.

instáll: kér. Meddig instállalak még?

ír: kenőcs

iriggy: eredj!

írkezés: ráérő idő. Nincs most írkezés.

irő: értékű. Hatvanöt forint irő ez a tyúk.

írsokál: irogat. Irsokál pedig naponta, mégis rossz az írása.

iszos: iszogató, borszerető. Az apja is iszos ember vőut.

isztikél: ösztönöz, biztat, nógat. Mekcsinájja, mekcsinájja, de mindig isztikélni kell.

ital víz: egy ivásra való víz. Gyere ide, te kis lány, aggy egy ital vizet!

ítiletüdő: nagyon rossz, viharos idő.

Él ne indújjatok ijjen itiletüdőbe! itkes: étkes, jóevő, nagyevő. A tarka disztó itkesebb.

ivóysmoslik: híg moslék

izibe: azonnal.

izik: csutkakóró, melyről a marha már lerágta a levelet. Ha finylik Gyertya-szentelő, az iziket is szedd elő! (időjósítás).

izetlenkedik: kellemetlenkedik

jáccó: játékszer. Pistának van csak szíp jáccója.

jájjgató: egy határdomb neve Újváros és Hajdúböszörmény közt, mely a nevét onnan vette az idők elmondása szerint, hogy hajdan az évi szokásos határjáráskor a bizottság tagjai el-elkaptak egy-egy bámész-kodó sihedert, a határdombra fek-

tették és megpálcázták, hogy öregkorára se feledje el, hogy hol van a két helység közötti határ.

Jakab-nap: mulatság, mulatozás. Tán Jakab-nap vőut, hogy ijjen kísőn jöttél?

jakhec: a zsidók csúfneve. Megmontam a magamét a jakhecnek.

jancsibankó: az első világháború előtt nevezték jancsibankónak a két koronás papírpénzt az öregek.

jányos: 1. lányok után járó, 2. lányok természetű

javall: javasol. Nem javallom, hoty Kisék elmenny!

jegy: 1. ismertetőjél (a csirkének levágják egy körmét, a birka fülébe belevágnak stb.), 2. jegyajándék, amit a fiatal jegyesek egymásnak vesznek ajándékba.

jegyes: megbélyegzett ember. Job lessz, ha élhálgt, maga úgyis jegyes embər.

jērke: nőstény bárány

jobbacskán: javulóban. Mosmán ekki-csit jobbacskán vagyok.

jobbadán: többnyire, inkább. Jobbadán a görögöt vettik, de a sárgából is majmind élköütt (dinnye).

jóuelőre: idejekorán. Jóuelőre mongyák meg, ha kell belőlle, hoty hagyjuk meg a magokét.

jóféjle: feslett életű, rossz erkölcsű személy. Ide ne hozd nekem aszt a jóféjlet!

jóutehetetlen: beteges, nyomorult, magával tehetetlen

jovítás: javítás, béremelés. Na, aggyik mék hozzá ety kis jovítást!

Júlcsa, Júcsa, Juli, Juliska, Julcsika, Júcsi, Júlkó, Juci, Jucika: a Juli-anna becenevei

jussól: örököl. Eszt még a nagyapamtól jussóltam.

VARGA ANTAL

I.

E dolgozat anyagának jó részét 1955–57 között a Máramaros tartományban levő Mezőfény (Foeni) községben gyűjtöttem. Ekkor még a régi, a megkövesedett kiskgazdaság élt a faluban. Azóta az egyéni gazdálkodás helyébe a mezőgazdasági társulás, majd 1959 nyarától a kollektív gazdaság lépett. Ezért szükségessé vált a régebbi anyag kiegészítése az újabban megjelent, már a nagyüzemi mezőgazdálkodás szókincséhez tartozó szavak beiktatásával. Így 1959 októberében újabb kiszállást végeztem. Mind a régebbi, mind az újabb anyagot több adatközlőtől, férfiaktól és nőktől egyaránt gyűjtöttem. Az egybeszedett szóanyag nem csupán a szűkebb értelemben vett mezőgazdaság legfontosabb szavait, hanem a szénacsinálás és a szőlőművelés munkálatainak főbb mozzanatait jelölő szavakat is magába foglalja.

Egy szógyűjtemény csak ritkán léphet fel a teljesség igényével. Különösen érvényes e megállapítás az itt közlendő gyűjteményre, mivel a falu forradalmi átalakulása, a mezőgazdaság gyors fejlődése naponta szüli az új szavakat. Mégis úgy gondolom, sikerült minden jelentősebb szakszót összegyűjtenem, ezen túlmenően képet alkotnom a falu tájnyelvének hangtani, alaktani, szókincsbeli, részben még mondattani sajátosságairól is. Ezekről — főleg a hangtaniakról — több-kevesebb sikerrel már szót ejtettem egy-két kisebb közleményben (*A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidüléséről*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I., 105–8; *A mezőfényi tájnyelv kettőshangzói*. Uo. II., 206–10; *A sváb nyelvi alaprétég hatása Mezőfény tájnyelvében*. Studia Universitatum Victor Babeş et Bolyai. Tomus III. Nr. 6. Series IV. Fasciculus 1. Philologia 155–61).

A falu tájnyelvének fontosabb sajátosságait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Hangtani szempontból e nyelvjárástípus magánhangzóit a zártság, főként az erős fokú *i*-zés jellemzi. Pl.: *apróúlik*, *evís*, *kímíny*, *níz*. Megtalálható továbbá a zárt *ú*-zás (*házbúl*, *lú*, *naptúl*) meg a zárt *ű*-zés (*tövestúl*, *ebúl* 'ebből', *űk*). Ide sorolhatjuk az *á* utáni *o*-zás gyér előfordulását is, pl. *hátom*, *lábom*, *lábos*. A jellemző zártság mellett szórványosan a nyílt tendenciához tartozó jelenségek is találhatók (*lakadalom*, *targanca* ; *ösmer*).

A középső nyelvválású hosszú magánhangzók helyett ereszkedő, záródó kettőshangzókat (*ou*, *öü*, *éi*) ejtenek. Emellett a sváb nyelvjárásból — mint nyelvi alaprétégből — átszármazott szavakban *oä* kettőshangzót is találunk. E diftongus azonban már többnyire *a*-vá fejlődött (*toäjgli* ~ *täjgli* 'pép'). Ugyancsak ilyen úton került be a hangrendszerbe a rövid *ä* és *ə* ~ *ę*. Az *ä* *á*-vá, az *ə* pedig (*ę* fokon keresztül) *e*-vé fejlődik. Pl.: *säjli* 'tüzifa', de *rëbegän* ~ *rëbegän* ; *Milërgeszili* 'hn.', de *Bigër* 'szn.'.

A mássalhangzók terén szembeötlő a szintén nyelvi alaprétég-hatásként meglevő rövid mássalhangzós tendencia. Minden hosszú mássalhangzót röviden, ritkábban félhosszan ejtenek. Pl. *etem*, *halotam* 'hallottam', *meni*, *nagyob*.

2. Alaktani sajátágként említhetjük az ikés ragozás hiányát (*eszek*, *iszok*), és ezzel együtt a jelentő mód, jelen idejű, egyes szám második személyű ikés személyrag átterjedését az iktelen igékre (*fogól*, *kapòl*, *szántòl*), továbbá

a sváb jövevényszavaknak magyar képzőkkel és ragokkal való ellátását, pl. *sájtli* : *sájtlik* 'tüzfát hasít', *pisili* 'rőzse': *pisilik* 'rőzsét készít'. Ugyancsak a nyelvi keveredés eredménye, hogy a sváb nyelvjárásra oly jellemző *-li* kicsinyítő-becéző képző nemcsak sváb eredetű szavakhoz (*kaszli* 'kaszten', *bróutkhèrbli* 'kenyérkosár'), hanem magyar eredetűekhez is járulhat (*hasili* 'hasika', *fejili* 'fejecske', *kezili* 'kezecke', *Jancsili* 'Jancsika').

3. A fényi tájnyelv szókincsét a köznyelv meg a környező nyelvjárások szókincsétől elsősorban a sváb nyelvi alaprétegből megőrzött szókincsréteg különbözteti meg. E hatás nem egyformán erős az élet különböző területeire vonatkozó szavak körében. Különösen a ház, a háztáji foglalatosságok, a ház körüli tárgyak meg az ételek megnevezésében észlelhető a svábból öröklött, de hangtestükben mindinkább a magyar nyelvhez igazodott szavak használata. Pl.: *gibli* 'a ház utca felőli fala', *gremahál* 'ellátja a jószágot', *khentli* 'kisebbfajta kanna', *knëfli* 'gaiuska', *spóurhàka* 'pizskavas', *tislád* 'asztalfiók' stb.

Feltűnően sok a sváb nyelvi alaprétegből származó szó a kendermunka szakszókincsében (*floca* 'kenderkóc', *hekili* 'gereben', *rájstini* 'kenderből való', *snëglèr* 'egy matolla fonál' stb.). A példázott jelenség érthetővé válik, ha tudjuk, hogy a XVIII. században ide bevándorolt lakosság jórésze takács volt, a szövést ma is csak takácsok végzik.

De nemcsak takács, hanem molnár, halász és más kézműves volt nagy többségük. A földműveléshez kevesen értettek. Mai kizárólagos alapfoglalkozásukat, a mezőgazdálkodást itt sajátították el. Megvan tehát a társadalom-történeti magyarázata annak, hogy az uralkodó fő mezőgazdasági csoportok és a velük kapcsolatos munkálatok megnevezésében egyáltalában nem vagy csak egészen elenyésző mértékben észlelhető a sváb nyelvi alapréteg hatása. A műszótárban szereplő sváb eredetű szavak egy-két gyomnövény nevére meg a helynevek egy részére korlátozódnak. Ilyen pl. a *glájbèr* 'bojtorján', *mildisli* 'tejesdudva', *sëva* '(paszuly) hüvely'. A helynevek hagyományörző jellegét bizonyítja az a tény, hogy a határrészek, dűlők, rétek, legelők, szőlők, utcák neve között sok a sváb eredetű. Ilyen a műszótárba is felvett *Baymgárta* 'egyik szőlőkert neve', *Entvìz* 'kaszáló neve', *Ròltáj* 'kaszáló neve' stb. Ma már senki nem gondol e neveknek mással való helyettesítésére, viszont a hasonló eredetű közszavak mindinkább háttérbe szorulnak. A műszótár anyaga arról tanúskodik, hogy a fényi földművelés szakszókincsé nem különbözik nagyban a környék, sőt az eléggé távol eső vidékek hasonló szókincsétől sem.

II.

A szótárban címszóként fonetikus lejegyzésben a nyelvjárási megfelelés áll. Zárójelben, az igénél általában a jelen idő egyes szám 1. és 2. személy, névszóknál pedig a tárgyraggal, az eszközhatározó ragjával, a harmadik személyű birtokos személyraggal meg a többes szám jelével ellátott alak található. Ezek után a jelentés, néhány helyen néprajzi magyarázat, végül pedig a példamondat található. Több jelentésű szavak esetében (amennyiben ez a szakmára vonatkozik) minden jelentést külön számmal jelölök.

Rövidítések: *hn.* helynév; *Sz.* szólásban; *Nr.* néprajzi vonatkozás.

- abrak** (-ot, -al): Futter. *Erigy ad be az abrakot a lovaknak.*
- abrakol, abrakolja** (-ok, -ősz): 1. abrakkal eteti az állatot. *A szántásra abrakolni kéine ety kicsit ezeket a lovakat.* — 2. üti az állatot. Pejoratív értelemben használják, ui. a valóságos abrak helyett ütlegekkel abrakol. *Már megin abrakolja őket a vilával.*
- abrakostarisnya** (-át, -ája): vászonból készült kicsi zsák, melyet etetéskor az abrakkal a ló fejére akasztanak.
- ádzúz** (-ok, -öl, -unk, -tok): megdarálja a szőlőt. *Hazajösz és ádzúzod.*
- agy:** agykarika l. atykarika
- ágyazás:** a kévék szétteregetése a nyomtatáshoz, illetőleg a cséppel való csépléshez.
- agyonhajt:** sokat hajtja, nagyon kifárasztja az állatot. *Agyonhajtja szegény álatokat.*
- ajíslág** (-ot): kénlap. *Ha nincs ajíslág a hordóba, nem jóu a bor.*
- ajíslágos:** kénlappal kiegészített ízű (bor)
- āja ~ aja** (-át, -ára): 1. valaminek az alsó része, alja. *A rébegánt az ajából csináják, flocából.* 2. A tehén, ló alá tett szalma. *Nincs semi aja azoknak a teheneknek.*
- ajázik** (-ok, -öl): almoz
- ajbör** (-t, -ál): a hordó alján megmaradt zavaros bor. *Mikor lefejteted, a hordóut kimosod ajböröl.*
- ajdeszka** (-át, -ával): a szekér fenekén levő deszka. *Kéine csinálni már egy másik ajdeszkat.*
- akácós** (-t, -ba, -a): Akácfával benőtt, beültetett terület. *Három akácós, meg egy tötyfás.*
- aláír** (-ok, -unk): aláírja a kollektív gazdaságba való belépési nyilatkozatot, kérvényt. *Aláírtam a kolektívának.*
- alkudik** (-ok, -öl): megállapodik az árban. *Éin nem szeretek alkudni.*
- alsóu ~ asóu**: alul levő. *Hotyha hagnak magnak, levágják, mikor az alsóu mag meg van írve.*
- angol**: disznófajta
- apróu** (-t, -nak): kicsi. *Nagyot, közepet, az egisz apróut ugyi a disznónak mek tehinynek.*
- aprókrumpli ~ kiskrumpli** (-t, -vél): kicsi krumpli, mely raknivalónak már nem felel meg. *Nr. Disznóval, tehénnel etetik meg. Az idén nagyon sok az aprókrumpli.*
- aranka** (-át, -ával): cuscuta
- arat** (-ok, arac, -unk, -ok, -nak): levágja az érett gabonát. *Gabonába vagy árpába, vagy tavaszal, asz korában lesz aratra is, hamarap kiszabadul abul a fült levegőübül.*
- aratás** (-a, -kor, -át): 1. az aratás munkafolyamata 2. az aratás időszaka. *Lehet vetni aratás után, ha nincs ojan nagy meleg.*
- aratóu** (-t, -k, -ja): az aratást végző munkás. *Jönek az aratóuk a Krasznától.*
- aratógép** (-et, -él): a lótól húzott aratógép
- aratóukasza** (-át, -ája, -ájuk): csak az aratáshoz használt kasza
- árbuc** (-át, -ál): a sütőtökhöz hasonló, csak jóval nagyobbra nő meg. *Nr. Nem édes, a szarvasmarhának igen jó táplálék. Homokon természetik.*
- arendás** (-t, -ok): földbérlo, aki maga dolgozta meg a földet.
- árok** (árkot, árkok, árogra): a víz levezetésére szolgáló ásott mélyedés. *Nem nehéz az ut, csak az árkoknál ety kicsit.*
- árpa** (-át, -ával, -ája, -ájuk): gabonafajta (hordeum); a négysoros: *őüszí*, a kétsoros: *tavaszí*. *Gabonába vagy árpába, vagy tavaszál, asz korában lesz aratra is.*
- átvesz** (-ek, -él): átveszi a szerződött terményt, állatot a termelőtől.
- atykarika** (-át, -ák): a szekérkerék középső részének (agyának) a repedéstől való megóvását szolgáló vaskarika.

áuzrumota ~ ízike : leveleitől megfosztott, az állattól lerágott kukoricaszár.

avatás (-on, -nál) : ünnepélyes felavatás. *Megvőút a kollektíva avatása.*

bálta (-át, -ája, -ával) : rövid nyelű, széles élű vágóeszköz. *Nr. Rőzsecsináláskor és a napraforgószar levágásakor használják. Erigy kírjéjl egy báltát.*

Baymgárta (-át, -ába) : egyik szőlőterület neve. *Megyünk a megyet leszedni ide a Baymgártába.*

banda (-ája, -ába) : cseplőgépnél vagy régen az urasági aratásnál együttdolgozók csoportja.

bánik (-ok, -ak) : foglalkozik valamivel. Az esetek többségében a jószággal szemben való jó vagy rossz bánásmódot jelenti. *Jószágál csak úgy lehed báni.*

bánkuti (tengeri) : tengeri fajta

barázda (-át, -ára, -ák) : Furche. *Barázdára dugják (ti. a krumplit).*

barázdabílegető (-t, -k) : motacilla. Amikor szántanak, a barázdában szokta billegetni magát.

baszón (-t, -k) : félreszántás. *Egy baszón sincs a szántásába.*

beajázik (-ok, -öl) 1. aljáz. Befejezett jelentésű alak. *Beajásztam már nekik.*

becsál (-ok) : valamivel behív, rábír. *Úgy avál becsáltam az őulba.*

befog (-ok, -sz, -unk, -tok, -nak, -nának) 1. a járomba befogja a szarvasmarhát. *Regél ety kicsit korában kél befogni, akkor lehet.* 2. ~ valamilyen munkára, igavonásra állatot. *Aszt a csikóút tavaszál már be lehet fogni.*

behajt (-ok, behajc ~ behajtol, -unk, -ok, -anak, -anék, -anál, -anának) : 1. Szekérrel bemegy valahova. *A felít lelöki, oszt akör be tut hajtani nyugotán.* 2. a jószágot betereli. Ilyen használatban tárgyas ragozású.

behörd (-ok, behörc ~ behördöl, -unk,

-tok, -anak) : 1. A földről a szérűre szállítja a gabonakereszteket. *Mínek hóynap fogunk behördani.* 2. Valamit valahova beszállít.

behördás (-a, -kör) : 1. a cselekvés folyamata 2. a behördás időszaka. *A taváj nagyon rosz időy vőút behördáskör.*

beirik : reif werden. *Ha a körmöd nem megyen bele, akör vam beírve.*

bejön : 1. oda fog kerülni valami, oda fognak vetni valamit. *Tavaszál bejön krumpli, rípa.* 2. elkerül, elszállítják onnan. *Hád bejöt onan ety pár szekéjrel.*

bekapál (-ok, -sz) : nyitás után a homokot, földet visszakupálja a szőlőtökéhez. *Azután bekapálnak.*

béjlél (-ek, -sz, -tem, bélejek) : széna-, szalmaszeker rakásakor a középső részt jól kitömi.

béjlfa (-át, -ája, -ábúl) : a járom alsó és felső fáját összekötő járomrész. *Kieset a béjlfábúl a szeg.*

belíp (-ek, -sz) : kéri felvételét a kollektív gazdaságba, pártba. *Belíp a kollektívába.*

belső brigádos (-t, -ok) : raktárnok-féle a kollektív gazdaságban. L. *raktáros*

bemegy (-ek, bemész) : 1. *belép*
bemelekszik : erjedésnek, rothadásnak indul (amit zölden csomóba raknak). *Mijelőüt a fagy jön csak, mēr bemelekszik.*

beóut (-ok, beóutól ~ beóuc, óucság be) : vesszőt vagy rügvet átültet más fa törzsébe. *Ú nagyon jóy tud óutani.*

berak (-ok, -sz, -unk, -tok) : valamivel bevet. *Mínek szeretnéink is takarmányál berakni.*

Bereji határ (-ba, -on) : hn.: Bere község határa

berena (-át, -ája, -ával) : Egge. *Utána megin kéjçer leberenálni jóy nehéz berenával.*

berendél (-ok, -sz, -unk, -nánk) : a boronával simítja a földet. *Ety fogat az berenálna.*

berenafog (-at, -ak) : a borona faramájába illesztett vasszeg, mely széttöri a göröngyöket.

bërke : a kukorica barkája, címere.

betakarítás (-t, -kór) : 1. az őszi általános termés hazaszállítás 2. az őszi betakarítási munkaszakasz.

betapos (-ok, -öl, -nánk, -nának) : 1. lábbal lenyomkod. *A törköüd betaposod, ráteszél dijóufalevelet mek homokot.*

betesz (-ek, -el, betenék, betenének) : valamibe berakja, elhelyezi. *Négyet betetem. Zőüdem be kél teni a főüdbe.*

betöött (-ök, -c, -enék, -enének) : kapálógéppel feltöltia tengeri-, krumpli- stb. sort. *Kéit vagy ety héit múlva betöötteni.*

betöütis (-e, -él) : a krumpli-, tengerisor feltöltése. *A betöütis máma már nem nagyon szabad.*

bevág : sikerül. *A talóuba aratás után, eszt is csak zőüdön, ritkám vág be.*

bevet (-ek, bevec, -nék) : elvet. *Tavasznál akör megin tisz centire leszántani, azután jóü leberendálni, bevetni a vetőügépél.*

bevezet ~ (-em, -ed) : beírja (a munkanapegységet). *Aszt nem vezete be egy brigádos se.*

bki körlát : a bika kifutója

bires (-t, -e) : gazdasági cseléd (rég)

biogja (-át, -ája, -ába) : 1. kúp alakú széna-, csutkarakás. *Őszelőkjük csak, oszt fel a székére együtal, ha nincsen székéir, akör bogjába is.* 2. kazal. *Mek kél jegyezni a szálmabogját!*

bogyóü (-t, -kat, -ja) : az elvermelt magkrumplin nőtt bogyó alakú csíra. *Nr. Az ilyen krumpli alkalmatlan a vetésre. Mijelőüt elrakod a krumplit, meg kél válogatni, mër vam bogyóús.*

börnyü (-t, -ja, -juk) : a (fiatal) kicsi szarvasmarha neve. *Nr. Mík szópik „szopóüzsbornyü”. Kéit tehiny meg egy börnyü.*

börsóü (-t, -ja) : (Erbse) borsó

börveszöü (-t, -vel) : A szőlő metszése-

kor hagyott szőlővessző. *Börveszöü is hatyhat.*

böüü (-ök, -sz, -nek) : a szarvasmarha hangot ad

brigádos (-t, -ok) : csoportvezető. *Normát, a brigádos, aki mæn kint írja, bent a könyvelő, raktáros.*

bökiny ~ **bükiny** ~ **büköny** ~ **bököny** : hüvelyes takarmánynövény (vicia): *A bökinyt mikör lekaszálod, le van takarítva a főü.*

bökinyfőü (-et, -ön) : bükönnyel bevetett földterület. *Legjob a bökinyfőüdbe.*

bökiny szálmá (-át, -ája) : a magnak hagyott büköny szálmája. *Bökiny szálmá vóüt neki.*

bróütkhërblü ~ **kenyérkosár** (-t, -k, -jë) : gyékényből fonott, fogó (fül) nélküli kosár. *Nr. Kenyérstítéshez a lisztet ezzel hozzák le a padlásról. Ebbe teszik az egy kenyérnek való tészta, mielőüt a kemencébe rakják.*

buktat (-ok, -c, -nak) : a szőlőtőke vesszőjét elülteti, anélkül, hogy levágná a tőkéről. *Ha van hiány melete, akör a másik töjkébül buktatnak, vagy ujoñan vesszőüt tesznek le.*

búza (-át, -ája) : triticum. *Tavasznál jóü megberendálni április közepe táján, akör mész tövicskélü, akör van tiszta búza.*

búzatábla (-át, -ák) : búzavetés

bür (-e, -t) : 1. Haut, Leder 2. krumpli-héj. *Mikör lejön a büre, nincsen beirve.*

Cakos (-on, -nál) hn. *A Caköson van ety kis ripám.*

centü (-t, -vel) : hosszértékegység. *Tavasznál, akör megin tisz centire leszántani, azután jóü leberendálni.*

cigli (-t, -k, -jë) : zabla

cigliszár (-ál, -al) : hajtószár. *Nr. A cigliszárat a ló szájában levő ciglihez csatolják. Cigliszár, amikör egyedül lovagolsz.*

cirok (církot, církál) : sorghum. *Nr. A tengeriföldben egy fél sort vagy*

kevesebbet szoktak elvetni. Konyhaseprűt készítenek belőle.

cukördinye ~ sárgadinye: cucumis melo

cukorípa (-át, -ája): répafajta, melyből a cukor készül. *A cukoripát se hagyják már közel.*

curikoltat: hátráltat, hőköltet (állatot)

csá ~ csára! (tehén- és ökörterelő szó): jobbra. *Csára Fickóú!*

csalamádé (-t, -ja, -val): takarmánynak sűrűn vetett tengeri. *Kéne hozni ety kis csalamádét.*

Csanálosi Kigye hn.: Csanálos község birtokában levő Kide határrész

csap (-ok) fn.: 1. Zapfen. *Csapon a szimbört már ereszti lefele.* 2. A szőlőtőkén hagyott (venyige) szőlővessző. *Kéit vaty három csapot hagyunk.*

csapóú (-t, -val): 1. aratáskor a kaszanyélhez kötött, hajlított vessző 2. Az osterszűj végébe fonott csepű, illetőleg raffia. *Kivágom a csapóút az ostorodbul, ha sokat csèrgic!*

csapóúfa (-át, -ája): hordáskor a szekéroldalakra helyezett két rúd, melyeken a két vendégoldal hosszanti irányban fekszik

csápöl (-ok, -sz, -tam): 1. az ostorral összevissza csapkod. *Ne csápój mán anyit!* 2. hajt. *Mám megín csápóltam vóyna úket.*

csárás: a fogatban bal oldalon levő állat

csatlólánc (-ot, -al): a két szekéroldal átkötését szolgáló hosszabb lánc

csepereg: szemetel, szítal az eső. *Mám megín csepereg.*

csepű (-t, -je): kenderkóc. *A csepűt zsáknak meg ojasminek fonyák.*

csèrgit (-ek, csèrgic, -ene): az ostorral pattogtat. *Éjn nem tudok ety kéizél csèrgíteni.*

csigèr (-t ~ csigret, -e): a törkölyre öntött vízből keletkezett borféle

csikóú (-t, -ja): fiatal ló. *Ez a csikóú nem lát a szemivél, az egyikél.*

csilag (-ot, -ja): a ló homlokán levő

kiesi fehér folt. *Látod a csilagnál tudod.*

csinkánti (tengeri): sűrű, aprószemű tengeri fajta

csípel (-ek, -sz, -tek): dreschen

csíplis (-kòr, -t): 1. cséplőgéppel való nyomtatás. 2. a cséplés időszaka.

Nemsokára mekezdődik a csíplis.

csíplőgép (-t, -en): Dreschmaschine

csíra (-át, -ája): a növény fiatal hajtása. *Mijen nacs csírája vam mán enek a krumplinak!*

csíráskrumpli (-t, -ja): csíráztatott burgonya

csírázik: kinő a növény csírája. *A boggyós krumpli nem csírázik.*

csíráztat (-ok, -c): meleg helyre teszi a krumplit korán tavasszal, hogy a csíra fejlődése meginduljon. *Nr. Így rakják el a krumplinak egy részét, mely korán fog termést hozni. Az ebből származó krumplit nevezik csíráskrumplinak.*

Csomokozèrdőú (-t, -re): hn. *A Csomokozèrdőün is van ety köblös.*

Csomokozi határ hn.: Csomaköz község határa

csomóú (-t, -ja): rakás. *A csutkát csomóuba rakják. búza ~, rípa ~, krumpli ~.*

csomóra önt (-öm, -öd): zsákból, kosárból egy helyre tesz, (önt) valamit. *Márcijus vígin kèl lefèjteni, akor önthetet csomóra, anak hibája már nem lesz.*

csontos mn.: nagycsontú, erős (igásállat); *csontos ökör, tehiny. Csontosabb ökör let vóyna.*

csopòrt (-ot, -ok) fn.: kisebb munkaközösség, brigád. *A vezetőségèl komaszálni csopòrtogba.*

csòrba: 1. mn. megcsontított élű. 2. fn. megcsontított, kitorótt rész. *Enek nincs ety csep csòrbája se.*

csòrda (-át, -ába): a legelőre kihajtott, pásztortól őrzött szarvasmarha csoport. *Máma este korán hazajöt a csòrda.*

csòrdás (-t, -ok): tehénpásztor

csorosznja (-át, -ája): az ekevas előtt

levő vas, mely a földet függőlegesen hasítja. *Ki kém már kalapálni a csorosznját.*

csówa (-át): 1. tilos út közepére, földszélre ásott gödör 2. határjelző földhányás 3. kis földhányás valamilyen növény körül. *A sorom vigik csóvát csinálunk.*

csőddör (-t, -ök): ménló. *Mikör hazahozák, méik csőddör nem is herélt.*
csuha ~ khölbéláb ~ hancs: a tengeri csövet burkoló belső levelek

csusztató (-t, -val): 1. az ekeszarv bal oldali fogantyúja mellett levő vaslemez. Ezen csúszik a kifelé fordított eke 2. V alakú faalkotmány, melyen az ekét csúsztatják 3. az eltört szekérkerék helyett a tengely alá tett rúd

csutka (-át, -ája): a tengeri kórója. *Ety kive csutkát feladok, az elig nekik ijélre.*

csutkabogja (-át, -ája): csutkakévékből rakott kazal. *A csutkabogjába befizskel az egér.*

csutkaizik ~ izike: a tengeri kórója, miután az állat a levelét már lerágta. *Nr. Kemencefűtésre használják.*

csutkakive (-it, -ije): tengerikóróból vesszővel vagy szalmával összekötött csomó. *Lökjél be nekik ety kive csutkát!*

csutkát köt (-ök, köc): vesszővel kévékbe köti a levágott tengerikórót. *A csutkakötis férfiknak való.*

csutkát vág (-ok, -sz): sarlóval levágja a tengerikórót. *Elment mindenki csutkát vágni.*

csűr (-t, -ök, -je, -ibe): a takarmányfélék és a mezőgazdasági eszközök elhelyezésére szolgáló nagy épület. *Csűrbe vaty kazalba rakjuk.*

csűrhe (-éit): disznócsorda

csűrheis ~ kondás (-t, -ek; -ok): disznópásztor. *Fuj a csűrheis, enget ki a kocát!*

csűrpad (-ot, -on): a csűr padlása. *Félteszik a csűrpadra, bogjába rakják, az óulpadra, meg a szimpadra.*

csüstengeri (-t, -je): a még le nem fejtett kukorica

csűzik: (csövedzik) csövet hajt a tengeri

Dapsitag hn.

dara (-át, -ávál): a disznónak megörölt tengeri. *Darával lehet jóy hízalni.*

deres (-t, -e): fehér-szürkés ló. *A derest semi pinzir nem adnám oda.*

deszka (-át, -ája): a törzsfából fűrésztelt hosszú, lapos rész. *Egy deszkát féréfeszitetem a fejszéivél. Tegyéél deszkát is, ha misz tökir!*

déizsa (-át, -ája): kétfülű vagy fül nélküli faedény. *Nr. Nagyság és felhasználás szerint van: káposztás-déizsa (káposztasavanyításra szolgál), kizsdéizsa (vizet, moslékot tartanak benne), sóyzóudéizsa (a szalonna, sonka besózására szolgáló déizsa). Az egészen nagy dézsát, melyben a leszedett szőlőt hozzák haza, kádnak nevezik.*

déizsla ~ tézslí ~ tézsla (-át, -it): a jármot az ekével, boronával összekötő rúd. *Élfelejtetem félteni a tézslit a szekére!*

disznó (-t, -ja): Schwein. *Tårson disznóut, oszt ítese el.*

disznóyöl (-at, -ja): Schweinstall

dobiroszta (-át, -ája): kézzel hajtott, a magok megtisztítására szolgáló gép

dohos: a levegőtől elzártan megpenészedett, bűzös szagú. *Ha dohos, téilen mek kél fõrgatni, ugyi.*

dohosodik: a levegőtől elzártan megpenészedik, megromlik. *Félhájcák, hogy ne dohosogyon meg, ne romõjõ meg.*

dõgõzik (-ok, -õl, -nánk): munkát végez, munkálkodik. *Nem dõgõzunk tõbet.*

dug (-ok, duksz, -nak): 1. a krumplit ülteti (a barázda mélységében a közepére nyomja be). *Barázdára dugják a krumplit.* 2. tõm, hízal (libát, kacsát).

dungó (-t, -k): bombylus
dűlbuz (-át, -ája): széltől, esőtől le-
dőlt búzavetés. *Nehéz a dűlbuzába*
aratni.

ecsepecse: a vadrózsa piros bogyója
egér (egeret, egerek, egérrel): Maus.

Az idein nin sok egér.

ecér körül: a föld hosszában egyszer le
és vissza. *Méig ecér körül, osztán*
vigesztünk.

egyéni (-ek, -t): magángazda, nem tár-
sult gazda. *Akor komaszáltunk az*
egyénijektől.

éjeli ör (őyrök): a faluban, a szövet-
kezetnél vagy szérún éjjeli őrseget
teljesítő ember

eke (ekéjt, ekéje): Pflug

ekeszaru (-a, -át): az eke hátulján
levő fogantyú, amellyel az ekét
tartják

eketájga ~ eketaiga (-át, -ája): az ekét
vontató taliga

ekevas (-at, -a): a kormánydeszka
aljára szerelt éles vaslemez

Ekili ~ Ekirli hn. 1. *Károlyi határ*

elad (-ok, elac ~ eladól): áruba bo-
csát. *Tizenkét lájával aták el. Na*
mundom, Mundi ez elata a lova-
kat.

eladól: áruba bocsátható. *Máskip nem*
eladól.

eleje (-it, -in): valaminek az elülső
része. *Utána júlíjus vigin, augusztus*
elejin kocsoznak.

elitet (-ek, -c, -nek, -néink): valamivel
addig táplálja a jószágot, míg a
táplálék elfogy. *Tårson disznóút,*
oszt itese el!

elhanyagol (-ok, -sz, -nak): elmúlaszt,
nem fordít rá gondot. *Mungya az*
ember egymásnak is, ha nem taka-
ritya, akór már el van hanyagolva.
elenöriz (-em, -ed): örökodik, felvigyáz.
Egisz nap elenörizük a gépeket.

elik: a tehén borjadzik. *A tijeitek*
mikór elik?

elnök (-öt, -é): Vorsitzender (a kollek-
tív gazdaságban). *Az a brigádosoké,*
ez meg az elnöké.

elrak (ok, -sz, -nak, -nánk): elvet,
elpalántál. *Mijelőt elrakod a krump-*
lit, mek kél válogatni, mer vam
bogyós.

elromlik: rosszá, alkalmatlanná válik.
Lektöb lú ot romlik el az erdőbe
meg a trágyadombnál.

elsőn kapa (-át, -ája): a kapálógépnek
közepén, elöl levő kapája

első kapálás (-t, -kór): a kikelt
növény először történő kapálása.
Mikór kibújt első kapálaskór, csak
a sorok köszt, utána húzgáják.

első kaszálás: a takarmány első
lekaszálása. Nr. Általában június-
ban végzik.

első sorogja (-ák): a szekéren elül
levő, kicsi saroglya

első tengej (-t, -en): a szekérnek elől
levő tengelye

élvínül: öreggő, túl éretté válik. *Asztat*
kaszáják, ha jó kim van a kalásza,
nem hagyák élvínülni.

élvèrmel (-ek, -sz, -nek): télire verem-
ben tárol. *Élvèrmelik a krumplit is.*

elvet (-ek, -el ~ elvec): kézzel vagy
géppel a magot a földbe szórja.
Legjob elvetni májuzsba, mikór ki-
melegedik a föld. Vetőgéppel vetik el.

élvisz (-ek, -el, -nek): 1. elszállít,
elhord. *Megrostáják, osztán elviszik*
a hantolóba, lesz kása belőve. 2. el-
lop. *Nekem tiz mázsa ripát élvitek,*
mint a huzat.

enged (az idő): olvad, enyhül (az idő).
Oda tuc hõrdani akor is, mikór
enged.

Entvìz hn. (Entewiese) kaszáló neve
erdõ (-t, -je): Wald. *Kihúszunk*
hårmincegy napot az erdőbe.

erõ (-t, ereje): munkabírást, vala-
milyen hatást előidéző képesség.
A napnak már van ereje.

esõ (-t, -be): Regen. *Mos kéine egy*
jõ esõ. Ha sokat esik az esõ,
sokat fõrgatyuk.

fagy: 1. fagyás. *Mijelőt a fagy jön*
csak, mër bemelekszik. 2. a fagyást
okozó időjárás

fűjsűj (-t, -a): egy liter anyag (búza) súlya. *Ha megvan a fűjsűj, az nyolcvan kiló mek kél legyen.*
fakó: (lósín) egyszínűen szürkés-sárga. Gyakran használják főnévi értelemben is.
farok (*fárka, fárkát*): Schwanz. *A fárka úgy jár, mint a nyavaja.*
farol (-sz, -nak): 1. farával fordul 2. a szán lecsúszik az útról 3. valaki a munka körül csak forgolódik, de semmit nem végez (*farol ide-oda*)
favila (át, -ája): faágú villa. Nr. törek-ráshoz használják.
fedés: összel a szőlőtökének (földdel) homokkal való betakarása
fejlődik (-ök, *fejlőd, -nek*): nő, növekszik, gyarapodik. *Menyit fejlődtek már ezek a malacok!*
fejsze (-t): favágó eszköz. *Egy deszkát férefeszítem a fejszéivel.*
fekete (-it, -ije): fekete színű ló. *A feketit ötezer lájir nem kéne árújam.*
Fekete szőlő hn. (az egyetlen fekete földön levő szőlőterület neve)
fél (*fele, felit, felek*): Hálft. *A felit lelőki, oszt akör be tud hájtani nyugotan.*
felad (-ok, *felac, -nánk*): 1. takarmányt tesz fel az etetőrácsra. *Ety kive csutkát meg ety kosár szálmát feladok, az elig nekik ijélre.* 2. feladogat (szénát, kévét). *Ú agya fel a kiviket a szekére.*
félborul (-ok, -sz, -nánk): felfordul (a szekér). *Ha félborul, akör vigem let vóna az biztos.*
féle (*félit, félík*): fajta, nemű. *Ahoty szeded, megválogatod, három félít.*
feleg ~ *felhő:* Wolke. *Nincs ety felek se az éigen.*
felfér (-ek, -sz, -néink): hinaufgehen. *Raktam írtrágyát, amenyi felfért.*
félhajt (-ok, -öl, -nak): visszahajt, feltűr. *Felhajcsák az alsóy kive kalászát, hogy ne romőjom meg, ne dohosgyon.*
felhérc (-et, -e): a szekérre való felépést szolgáló vas. Nr. Lószekéren elől és hátul, tehén- és ökörszekéren

csak hátul van. *Vigyáz, nehogy a felhérc meléi lpsz!*
felhőszakadás ~ *felekszakadás* (-t, -ök): Wolkenbruch
felibe: 1. (régén) fele termésért (dolgozta a földet). *Mindegyik az ő jogán felibe dőgozik.* 2. átvitt értelemben: hanyagul, rosszul (dolgozik). *Na eszt is csak felibe csinálták meg.*
félnyirkul III. sz. i.: alulról nedv szívódik belé. *Fél vany nyirkulva a bogja.*
félrak (-ok, -sz, -ól): aufladen. *Csak fél vón rakva az a vacag gáj!*
félzánt (-ok, -öl): aufackern, pflügen. *Mikor le van takarítva, akör félzáncsák.*
féltesz (-ek, -el, -nek): felhelyez valahova. *Félteszik a csűrpadra, bogjába rakják.*
félvak (-ot, -on): félszemével nem lát. *Na mundom, látod ez a lú félvak.*
fenkü ~ *kaszakü* (követ): a kasza élesztésére szolgáló kő.
fér (-ek, -sz, -ne): Raum haben. *Ha az nem jöt vóna, már Fínyen nem férne a níp.*
férehúz (-ok, -ol, -nak): oldalra von. *Viszakapáják a homokot, amit nyitáskör férehúsztak.*
fijal ~ *fijadzik*: kicsinyét a világra hozza. Nr. Disznóra, nyúlra, kutyára, macskára, egérre mondják. *A mi kocánk tizenegyét fijált a taváj.*
fijatál: ifjú korú, zsenge (ember, állat, növény). *Aszt lekaszáják, mik fijatál a zabos, a bökiny, hogy ne ője meg.*
fijóuk (-ot, -al): 1. a tengeri fattyúhajtása. *Este haza kél májt hozni a fijóukot, amit kíváktam.* 2. A csűrnek jobb és bal oldalán levő (oszloppal elválasztott) reteszei
fijóuköl (-ok, -sz, -unk): kivágja a tengeri fattyút. *Fijóukólni is kél májd.*
Fínyi határ (-on, -t): Mezőfény község határa. *A Fínyi határba nem lát te ugárt!*
Fínyi Kígye hn. A volt Kidey grófok

- birtoka, ma már Mezőfény tulajdonát képező határrész. *Van oja mesze, mint a Finyi Kigye.*
- floca* (-át, -ája): csepű fonásakor a fésűben megmaradt rész
- fodorsás* (-t): sásfajta a réten. *A Ròl-tájba fodorsás van, aszt megeszi a tehiny.*
- fogás* (-t, -on): szakasz, darab, rész (a kapálást, betakarítást a föld hosszában nem egyszerre, hanem keresztben szakaszokban végzik). *L. még pászma.*
- fogat* (-ot, -a): *Gespann.* Van: *lú ~, ökör ~, tehiny ~.* *Ety fogat az berenálna.*
- fogat:* párizk (a tehén). *Viszem fójatni a tehenet.*
- fójatós:* üzekedik (a tehén). *A Daru már megim fójatós, el kéjne vini a bikához.*
- för:* erjed a bor. *Mikòr èl vam fòrva, mek kèl tőiteni a hòrdóukat sziníg.*
- fördül* (-ok, -sz, -tam, -nánk): oda s vissza hajt. *Kécèr, háromszòr fordultam vòyn.*
- förgat* (-ok, fòrgac, -nak): 1. a szénarendet villával megfordítja. *Ha sokat esik az eső, sokat fòrgatyuk.* 2. a padlásra öntött terményt kavarja, hogy száradjon. *Kiöntöd a padra, oszt fòrgatod, hogy meg ne penészesgyen.*
- förtéj* (-a, -át): hozzáértés. *Naty fòrtéj van a lúnál.*
- fóut* (-ot, -ok): fn. folt (vetésben, kaszálóban). *Sokszor még naty fóut is lez belőyle* (lóherében az aranka pusztításától).
- főüd* (-et, főügge, főüggyük): 1. talaj 2. szántóföld. *Tengeri főüdbe rakják a krumplit.* 3. földbirtok.
- főüdvige* (-it, -in): a földnek az út melletti része. *Csak a főüdvigire lőktem csomóyba.*
- fült:* füledt, levegőtől elzárt. *Asz korában lez aratva is, hamarap kiszabadul abul a fült levegőybül.*
- futèrgán ~ futèrgám:* a lóistállónak az a része, ahol reggelre (esetleg hosszabb időre) szükséges szénát és szalmát tárolták. Régen itt volt elhelyezve a szolgál (cseléd) fekvőhelye. *Kin alszik a futèrgamba télen.*
- fuvaros* (-t, -ok): bérért szállító. *A fuvarosok odamenek nefi, csak lásák, hogy le van kaszálva!*
- fürt* (-ök, -tye): szőlőfürt. *Kéisel levágod a fürtöket.*
- fürgetyü ~ fürgenytyü* (-t, -je): a szekér első tengelyén fekvő, mozgó fa. *Ez a fürgetyü mindig elfördül a helyirül.*
- gabona* (-át, -ája): 1. rozs. *Ha jóy a luhèr, kirázák a gabonábül.* 2. rozsvetés. *Gabonába vagy árpába vetik tavaszal a luhèrt, asz korában lez aratva is.*
- gálic* (-ot, -a): rézgálic. *Nr. búzapácoláshoz és a szőlőpermetezéshez használják.*
- gálicos víz:* vízben oldott gálickő. *Mikor mektrijeresztik a pòral* (vetőmagbúzáat), *utána gálicos vízel, akòr üszök nincsen.*
- ganéj* (-t, -ja): 1. a nagyobb állatok ürüléke 2. rossz minőségű, gyenge. *Az őusz óyta egy ganéj led belőyle* (lesoványodott a ló).
- garágya* (-át, -ája): árokkal és hantton ültetett bokrokkal és fákkal képezett kerítés a szőlő és legelő körül
- gaz* (-t, -ba): gyom, burján. *Munygya az ember egymásnak is, ha nem takarítja a gasztul, hát akòr már èl van hanyagolva.*
- gazol* (-ok, -sz, -nánk): szénafü-félét tép. *Héj, de sokat jártam ém már gazolni az íletembe!*
- gazos:* gyommal benőtt. *Nekem még nem vòud gazos tengerim, kírdex meg akárkitül.*
- gebe* (-ét, -éje) 1. mn.: nagyon sovány (emberre is) 2. fn. nagyon sovány ló. *Ojam, mint egy gebe.*
- gézp* (-et, -ek): 1. kapáló-eke. *Ety hóynap múlva megim mekapální*

géipél is mek kéizél is. 2. cséplőgép. Megyek a géiphez, megnizem mikör vagyunk csipélni. 3. vetőgép. Mára már géipél vetik.

géipél (-ek, -sz): kapálógéppel kapál gerebje (-ét): Rechen. Fajai: kizs ~ és nagy ~

gerebjélis ~ kaparik (-t, -ek): 1. az összegereblyélt búza-, rozskéve. A gerebjélis aszt mindig a közepire kél teni (szekérrakáskor). 2. a gereblyével való összehúzás

gerenda (-át, -ája): ekegerendely

glájber (-t, -el): bojtortján

gouréj (-t, -el): tengeritárolásra épített, ház alakú építmény. Utána a gouréiba teszik, ot nem lesz hibája.

gosztát (-ot, -ül): gospodárie de stat (állami gazdaság). A gosztátul hoszták.

gör (-t, -ök): rög, göröngy. Ojan görök vannak, mint ety keréik.

görös: göröngyös (út, szántás). Nagyon görös lesz, kézne egy jó eső.

gremhál ~ gremahál: etet. Májd mekfatytam, míg gremaháltam máma.

gulászta (-át, -ája): a megborjazott tehén első fejéséből való felforralt, megtürsodott tej

gulásztatéj (-et, -e): a megborjazott tehén sárgás teje

gulimáz ~ szekérkenőcs: 1. a szekértengely kenésére szolgáló híg, fekete kenőcsfajta. Nr. A sárgás, szilárdabb fajtát nevezik szekérkenőcsnek. 2. A cséplőgépénél így nevezik azt, amikor a szalmahordó lányok nem győzik elhordani a szalmát a rázótól.

gyenge: silány, rossz. Az idéjn nagyon gyengéik vóutak a búzák.

gyep (-et, -en): legeltetni való fű. Mijen gyep van it, hogy lehetne itetni!

gyepél ~ legél (-nek, -néinek): legel. Hogy gyepélnek a tehenek!

gyeplü (-t, -je): a tehén szarvára hurkolt kötél, valamint a ló kantárához kétoldalt odacsatolt szíj, mely-

nél fogva irányítják a jószágot. Jóy fogd meg aszt a gyeplüt!

hagy ~ had (-ok, hac, hagyunk ~ hadunk): 1. ottfelejt. Má megin othun hata a salóut. 2. növeszt, meghagy. Mos már nem ötyák, mindenki a magántermőit hagyja. Akör is csak három csapat had.

hajszöl (-ok, -sz, -nak): agyonhajt

hajt (-ok, hāj, -otunk): 1. úz, terel. Erigy hājzsd ide a teheneket. 2. irányít (befogott állatot). Éin is szerecek hajtani, de aszt tudni kél, hoty kél hajtani. 3. sarjadzik, fakad 4. igavonásra használ. Tiz évik hajtót vele.

hám (-ot, -ok): Pferdegeschirr. Sz. Kirugott a hámbul (= kicsapon-gott).

hámfa (-át, -ája): Trittel, Zugscheit

hámhácska (-át, -ája): az iştiráng börtokja a hám két oldalán

hāncs (-ot) l. csuha

hāntolój (-t, -ba): a mag kérgét, héját lefosztó (gép) malom. Megrostáják, osztán élviszik a hāntolójba, lesz kása belőle.

hārmadāba: egyharmad részért. Hārmadāba dōygozot neki.

hārmadik (-at, -a): dritte. A második kaszálást szokták mekhagyni magnak, a lucernánál a hārmadik kaszálást is.

hārmados (-t, -ok): a múltban a földet a termény 1/3 részéért megművelő bérlő

hārmadrendü (-t, -je): a cséplőgépéből kifolyt hibásszemű, fűmagokkal kevert búza

hārmadrisz (-e, -it): egyharmad része. Két risz bem van, a harmadrisz tetőü.

hāromször: dreimal. Tőütis előüt hāromször kapáják.

hasas (-t, -on): vemhes, fiadzós. Aszt hosztam vóyn, ety hasas kocát.

haslój (-t, -val): a ló hasa alatt átkötött szíj, mely a hāmot, nyerget a ló hátához szoritja, erősíti. Hūz

meg a Furinak a haslót, mèn mindig lecsúszik a hám!

határ (-t, -a, -án): 1. egy falu, város földterülete. 2. mező, szántóföld.

Ijenkòr mindenki kimegy a határa.

hátstij (-at, -a): a hám két oldalát a ló hátán keresztül összekötő szíj

hátuja (-át, -án): hátulsó része. Lasan hājcsen, mèn lecsúszik a hátuja!

hátul: hinten. Hátul van a csűrbe.

hátulsó sorogja (-át, -ája): a szekér hátulsó végén levő saroglya

Hátulsó szőlő ~ Őszőlő (-t, -be) hn.: (régén) a falutól legtávolabb eső szőlőterület neve

havivak: időszaki szemgyulladásban szenvedő állat. Ha havivak, köteles let vóuna visszaadni.

hazahoz (-ok, -ol, -nak, -néik): bringt nach Hause. Mikòr hazahozák, láttyák, hoty csőüdör, nem is herélt.

hászhej ~ hászěj (-t, -it): házépítésre alkalmas telek

hektár (-t, -on): területmérték (100 ár)

hektór (-t, -al): hektoliter. Vetem vóuna nekik három hektór tengerit.

hektorozsák (-ot, -ba): 80—100 liter nagyságú zsák (általános). Nekünk nincsen csak hektorozsák.

hengèr (-t, -e): rögtördelő és simító mezőgazdasági eszköz

hengerèl (-ek, -sz): walzen. Megyek hengerèlni a Nyíresre.

herél (-ek, -sz, -néik): heréjétől megfoszt

herélt: herélt ló. Mikòr hazahozák, láttyák, hoty csőüdör, nem is herélt.

hernyó (-t, -k): Raupe

hernyózik (-ok, -öl): irtja a hernyót a gyümölcsfáról

hetes: heti idős. Mán hathetesek lesznek a jövő heiten.

hevedèr (-t, -en): Bauchgurt

hiány (-t, -a): növények, tárgyak közötti hézag. Ha van hiány melete, akòr a másik tőükéből buktatnak vagy ujonan veszőit tesznek le.

hiba (-át, -ája): fogyatkozás, hibásodás, romlás. Ű látá a hibát (a lovon).

Utána a góuréiba teszik, ot nem lesz hibája, a padláson megnyirkul (a tengeri).

hibrit tengeri (-t, -je): hibridizációval létrehozott tengerifajta. Nr. 1959-ben a faluban már majdnem kizárólagosan csak ezt vetették, s kitűnő terméseredményt értek el.

hidlås (-t, -a): az istálló padlózata. Ma már sok helyütt téglázzák és cementezik az istálló földjét.

hizlal (-ok, -sz, -unk): fett machen. Mír nem hizlalod?

hizlalda (-át): nagyméretű disznóól (pl. a kollektív gazdaságban)

hóy!: a befogott állat csendesítésére, megállítására szolgáló szó

hojsz ~ hōjsz!: (ökör-, tehénterelő szó) balra! Hojsz ide hóy-hop!

hojszás ~ rudas: ökör-, tehénfogatban a jobb oldalon levő. A hojszás jár a barázdába.

hóyka (-át, -ája): a ló homlokán levő nagyobb fehér folt

hókás (-t): homlokán fehér foltos (ló)

höld (-at, -on): területmérték = 1600 □-öl. Egy nap ki lehet szántani ety höldat (egy lófogattal).

homok (-ot, -on): Sand. A törköüd betaposod, ráteszel dijóufalevelet mek homokot.

hóynapos: hónapi idős

hòrd (-ok, -öl, -unk, -anánk): szekéren szállít. Oda tuc trágyát hòrdani, mīkor enged.

hòrdóy (-t, -ba, -ja): Fass. Mikor el van fõrva, mek kèl tőyteni a hòrdóykat szinig.

hotra (lóterelő szó hajtáskor): jobbra.

hürkat: nem-evés, rosszul tartás miatt beesett, sovány (állat)

huszas (-t, -a): (űrmérték) 20 liter. Ety huszasal vitem kerülőybirt.

huzat (-ok, -ol, -unk): ziehen lassen. It huzasák (= húztatják) a szekeret.

huzgál (-ok, -sz): az egész fiatal répát ritkítja. Mikor kibújt, ęlsőy kapáláskor, csak a sorok köszt, utána huzgálják.

huzóys mīrleg (-et, -ek): kézimérleg,

melyre a megméréndő súlyt fel kell akasztani

iretlen: éretlen. *Íretlen még az alma.*

irik (-ne, irt, irtet): érik. *Mán irik a búza.*

írtárgya (-át): hosszú ideig állott, jó minőségű (érett) trágya. *Raktam írtárgyát, amennyi felfért.*

itet (-ek, itec, itetél, -néik): 1. etet (állatot, télen 3—6 óra közt). *Meni kéine itetni már!* 2. valamit etet. *Zöldön itetik csak.* 3. legeltet. *Erigy a tehenekél itetni ety kicsit a Károji utra!*

idő: időjárás. *Kötöznek minden két-héidbe is, mikor mien az. idő*
ik (-et, -él): ék. *Vérjél bele egy iket, mēr kiszárat.*

istráng (-ot, -on, -ja): Strang. *Akazd le az egyik istrángot!*

isztiike (-ét): 1. az eke tisztítására szolgáló eszköz 2. a búzából a gyom kiszűrésére szolgáló eszköz.

izike: 1. ázrumota

TEISZLER PÁL

Nyelvjárási szövegek és tájszavak

Az itt közölt szövegek, valamint tájszavak Datk, Fiatfalva és Lozsádról valók. A szövegeket a „Romániai magyar nyelvjárások atlasza” anyaggyűjtésével párhuzamosan folyó magnetofon-felvételek szalagjairól jegyeztem le; a lozsádi tájszavak a községben végzett nyelvatlasz-gyűjtés főbb tájszóanyaga. Datkon 1949 tavaszán, Fiatfalván és Lozsádon 1961 őszén végeztem a gyűjtést. Szükségesnek tartom, hogy a közölt szövegek és tájszavak jobb megértése kedvéért néhány bevezető megjegyzést tegyek.

A datki szövegben néhány olyan jel szerepel, amely nincs felvéve az egyezményes hangjelölés rendszerébe. Az *ou* ~ *ö* ~ *õ* ~ *õ* jel az *ó*-nak és *õ*-nek egymáshoz való közeledését jelöli (vö. HÖRGER, Datk. Kvár., 1905; MURÁDIN: NyIrK. IV, 166). Az *õ* jel az *ö* és az *é* közötti hang, előfordul még az eddigi gyűjtésem szerint Szakadátón és Bunban. Fiatfalván szinte általános a hátrább képzett *t* és *d*. Lozsádon elsősorban a sajátos hangsúlyviszonyok érdemelnek figyelmet. Ezeket a szövegben és a tájszavakban a hangsúlyos szótag után tett ponttal jelöltem. (Ha a hangsúly a köznyelvi hangsúlyozással egybeesik, a jelölést elhagytam.) A lozsádi nyelvjárásban a szavaknak éppúgy, mint a köznyelvben saját hangsúlyuk nincsen; valamely szó mondattani okokból válik hangsúlyossá a beszédben. Itt azonban a köznyelvhez viszonyítva más törvényszerűségek érvényesülnek. A szónak a főhangsúlyos helye nem az első, hanem az utolsó előtti szótag. A nyelvatlasz szóanyagában mind a külön kiejtett szavaknak, mind az egyszavas kijelentő mondatoknak a hangsúlyviszonyai a következőképpen alakulnak: a) Ha a szó kéttagú, természetsszerűleg az első szótag hangsúlyos, mert ez egybeesik az *utolsó előtti* szótaggal (például *disz'nò, á'gyás, sæ'riny* stb.); b) Ha kettőnél több szótagból áll a szó, a hangsúly az utolsó előtti szótagon van (például *gaba'nás, lev'e'lè, sarag'lya, zaka'tál* stb.); c) Ha az egy- vagy többtagú szavakhoz toldalék járul, a hangsúly eltolódik (például: *u'gár, de: uga'ral, á'gyás, de: ágyász'ba, kí'naz, de: kínaz'za, gaba'nás, de: gabanász'ba*); d) Ha összetett a szó, a hangsúly az összetétel előtagjának utolsó szótagjára kerül (pl. *tengely'vicszég, tánygyír'karika, szekér'kerék* stb.). Ha az összetétel előtagja egyetlen szótagból áll, természetsszerűleg az első

szótagon van a hangsúly, akármilyen hosszú is a szó (pl. *vad·diszno, mek·peniszédik, bē·csőmbőkőződik* 'összebogozódik' stb.). Itt nincs mód kitérni a lozsádi nyelvjárás mondatainak hangsúlyviszonyaira (más alkalommal külön dolgozatban a jelenség eredetére is még visszatérek), annyit azonban meg kell említenem, hogy ha valamely szó a mondatban valamilyen okból hangsúlyos, akkor a fentebb leírt módon esik a hangsúly a szó valamely szótagjára (pl. *Minden határ·nak megvót a neve. A tenge·lyen rajta van a tángyír·karika.*). Ha azonban a szólamhangsúly valamely mondatban több szót egy hangsúly alá von, a hangsúly a hangsúlyos szó *utolsó* szótagjára esik ugyanúgy, mint az összetett szavak esetében az összetétel előtagjának *utolsó* szótagja a hangsúlyos (pl.: *A szőlősház jobra· marad. Keveset· beszél uriasan. Kel nyamni a nyamóra· is.* — Stb.).

D a t k

A madár és a macska

Vőt egy madárka. S ez a madárka sirt, sirt, sirt. Fő mēnt a körtefa tetejibe, s a macska meglátta. Meglátta ja macska, s mēnt oda s monta: Ne jere ide met a tullaṁt kiszakasztod. — Ne fēj sēmmit. S akko mēk főjbe mēnt a kicsi madárka. S mikor főjbe mēnt, a macska min csak mēnt, addig amig az ág letörött a macskával. S a madárka érepült. S kitérēt a macskának a lábá.

Az ember és az ördög

Elmēnt az embēr az erdēre kēt ökörre. S mikor megállott a kēt ökörrel hát hallott valami zúgást, de nem tutta, hogy mi zúg, csak halgatōzott, fülelt ide, fülelt tová, de nem tutta, hogy mi ja. Hát ēccēr nēsž fē a fára, hát ēggy ēveg van ott. S ahogy az ēveget meglássa, levēszi. Ahogy levette az ēveget, hát mi vōm benne? Nem tuggya. Hamar kidugja, hát ēgy naty hatalmas embēr kiēt az ēvegbō. Aszonyga: Na te szēgény embēr sokájig ēj, amit kívánsz mindēnt mōgadok. Csak ōppen — aszonyga — jōu, hoty kiszabadítottá, met én vagyok az ödög. Amit kívánsz mindēnt mōgadok. Aszonyga ja szēgény embēr, hogy jōū; ēgyebet nem kívánok sēmmit, búj vissza, ha lám, hoty tucc vissza mēnni. Szépēn vissza-mēnt, s akkor az ödögöt fölakasztotta. Ūj ott, ha ödög vagy. Na ez ēs ēgy mese.

Elmondta Kallós T. Józsefné 76 éves földművesasszony

F i a t f a l v a

Kendermunka

Mekkēsziacsuk a kendōr földet. A kendōr földet mekszánytyuk, s akkor elvessük a kendōrt. S mikor elvessük a kendōrt ki kēl, s ha gyom vam benne, ki kel gyomlálni. Na, asztán mikor megnō, akkor virágozzuk. A virágost kiszōggyük, s a többi benne marád, s azután aszt kinyōjűk kēt-három hēt múlva. Hoty kinyōjűk hát kikecskējűk, hoty száraggyon meg, akko miko mekszárad, akkor a lombját levērjűk, s akkor megint földiccsuk, hoty száraggyon

meg, osztán k  t nap m  lva rakjuk   ssze   t fejet   gybe ; az   gy l  b. S   t l  b   t kalonygy  . Így akkor mikor meksz  rat  t   sszek  t  zz  k, az   t l  bat   t kalonygy  ba, akkor vissz  k a k  k  ll  re a vizbe, el  sztassuk h  l gubiccs  l, h  l f  dd  l, h  l m  jen h  j van. Akkor   ggy-  gy meg  zzik hat napra s ny  cra, mikor a viz m  jen meleg. Akkor ki  sztasuk, kimossuk   r  mmel — j  j — d  gozunk a vizbe igaz  n. Akkor kisz  ggy  k a vizb  l, s szek  rrel ut  n  , s haza hozzuk   s ithun kikecsk  j  k, hoty sz  raggyon meg megint. Mikor it meksz  rad, akkor t  rj  k ki, s mikor k  t  rt  k t  l  juk ki, a t  l  s ut  n h  h  juk f  l   s akkor k  t  zz  k megint az   t l  bat   t kalonygy  ba, s akkor m  r asz k  sz  n van.

Elmondta Patakfalvi D  enes   80   ves f  ldm  vesasszony

Loz  d

Balesetek

T  l b  t, amik  r elv  ktam a l  ba-mat.   lment  m Feri b  ty  mhaz, amik  r b  k  et  tte r  kt  n b  k  det Sz  szv  rasra k  rh  zba ; a k  lekt  v matorj  val. Att ecc  r asz mont  k hagy   lyek ety h  tig. Amik  r a h  t let  tt, kivett  k a c  rn  t, elindult a v  r az ujambul. Akk  r megint asz mont  k, hagy m  g   lyek h  ram napig.   ltem h  ram napig, haza-j  ttem. T  l b  t, nem v  t szabad, hagy j  rjak k  nt, de az  r   n nem   llattam meg, hagy ne mennek a sz  nk  -val. Kim  nt  m a pataki legel  re, att, at otak az   m bar  ta-j  m. Gyuri, J  ska si Karcsi, s sz  nk  z-tak. Akk  r mekf  zatt az ujam, b  j  ttem, t  bb  t ki nem engedett   des-any  m, hagy mennek sz  nk  z-ni ety h  tig. Azut  n megint kim  nt  m. Elgy  tt a tavasz. Akk  r m  r tuttam j  l   rni, de nem avval az ujammal, hanem a k  z  ps   ujammal. R   k  t esztend  re, amik  r m  r harmadikas v  tam, elv  ktam a l  ba-mat. Elv  ktam er  -s  n. Elvittek a k  rh  zba. Akk  r, at megint asz mont  k, hagy   lek ety h  tig.   ltem, b  vart  k, mekcsin  lt  k.   ltem ety h  tig s h  ram napig megint. Haza-gy  tt  m. Azan   ls   nap neki-foktam s megint v  ktam a f  t. Nem v  ktam el magamat. R   ety-h  napra kim  nt  m a tehene  k  l   rizni a legel  -re.   t a bar  t  nak egy bicska, nem v  gat j  l, de amik  r akar-tam v  gni egy batat elv  ktam az ujamat. Mind a kett  t. A balkezem  l a mutat  -ujamat, s a k  zbi  l-s  t. Ugy elv  kt  m a mutat  -ujamat, hogy m  g most is g  rb  e, g  rb  m maradt.

Elmondta Tak  cs L  szl   12   ves V. oszt  lyos tan  l  

  pfag : z  pfog
  ri-j   : szer  

b  lv  ny : kapuf  lfa
baras  ty  n : orgonavir  g
bar  t-sz  lv   : h  sosszilva
b  rs   : bab
b  cs  mb  k  z  dik :   sszebogoz  dik
berb  cs : kos
b  les ~ b  les : palacsinta
b  nk  r  l : b  nb  l (a bika)

b  ris  lma : birsalma
buha : bagoly ~ bagol : bagoly
burik : k  ld  k
burj  ny : gyom
buton-ka : hord  
butu-ra : faod  
butu-r  s : tapl  s (retek)

c  ndu-r   : sz  lka
c  pp : sz  cske
c  p  ru-j   : a gabona kal  sza

cice'rány : patkány
csakán : kukoricakocsány
csér'bi : lebernység a tehén nyakán
csillyán : csalán
csita'rag : csikorog
csucsonká'zik : csúszkál a jégén
csuha : madárijesztő

dahatt : szekerkenőcs
diák'kert : fonott kerítés
döbla : padmaly
duba : ványoló
duda : kürtő

éke'karuca : eketaliga
elsz'térpilita : elvetélte (a borját)
ém : enyém
embertülső : bal oldali (ökör)

felehàrc : felhérc
fœvœny : homok
fustyêly : csépvessző a szövőszéken
fűriz : fűrés

gárdi : a hordó csinyja
galy : göröngy
gáz : petróleum
gázsér ~ gáddzér : gácsér
gergeli'ce : zsizsik
gidil : csiklint
göda : koca
gödics : ememalac
guji'cál : rőfög (a disznó)
gurlup : birtóka (korcs szilvaszem)
gusa : golyva
gyêszák : átalvető tarisznnya

hács ~ háccs : disznóúzó szó
hadarà'ga : gyorsbeszédű ember
hajóká'ja : a tojás héja
hájbeli : jobb oldali (ökör)
haldány : a kukorica közé vetett mag-
kender
hasszu'vas : csoroszlya
häu'jil : elnyújtva vonít
hó nápoj : vissza! (marhaterelő szó)
hökel : hátrál (a marha)
idezs'bársò : borsó
isten'kása : kankalin

kabil'la : kétágú fa, amelyen az ekét
csúsztatják, ekelő
kájár : egy guzsaly kender
kámp : csákány
kaproly : a gombalyító lába
kàrk ~ kàrty : kártyus (faedény)
kàrkagyi'na : pulyka
kaszár : kacorbicsak
kát : kiált
katár'ka : kukoricagóré
katrincás'bársò : nagyszemű tarkabab
katu'sa : a tézsla feje
kazsò'kàr : szűcs
kêcà'va : nöstény kutya
kêlybjá'za : métely
kêpa'cân : kantár
kêpijât : kerge juh
kimàrnyül : kifecamodik
kírzsà : mankó
kíve : kerékküllő
klakartyil : fõvés közben buzog a víz
klápt : kolomp
kobar'lo : kajtár (tilosba járó marha)
kõbaras'kacsi : ekhós szekér
kõcsin ~ kócsin : disznóól
kœrtily : körte
kõrtas' cigány : sátoros cigány
kost : takarmány
krumpê ~ krumpêr : burgonya
krumpê'nyü : csimasz
kuccs! : borjúúzó szó
kumpe'na : kútgém
kurász'ta : a tehén első, sárgás, fel-
fõzött teje
kusmit : állatorvos
kühül : kívül
kükür'csò : őszi kikerics

láb'ito : létra
lecus ~ lécus : hurok

macsi'jás : csipkebogyó
macska'miz : a meggyfa kicsorduló
mézgája
macsu'ka : bunkó a juhászbot végén
mamali'ga : puliszka
méláj'mêrunt : galagonya
mêtu'rolý : udvarseprű
mezit'fej : hajadonfótt
mósa : bábaasszony

mòtka : egy köteg gyapot
murrag ~ mīrag : morog (a kutya)
musu'roj : zsombék
muszklē'ca ~ muszli'ca : muslica
mutuly : néma

nòtyin : egy éves bárány
nyakcsugulyám : nyakcsigolyám
nyála : nőtény bárány
nyü : földi giliszta

òna : volna
öly ~ öl : ölyv

pad : padlás
pajta'pad : istállópadlás
paku'rály : juhász
pánkò : fánk
paprik : bige (gyerekjáték)
pincē'reg : pityereg
piszag : sir a tűz
plòp ~ plo'p : jegenyefa
pomá'na : halotti tor
prepe'lyác : ösztörű (fogas oszlop)
pripita'mamaliga : eresztett puliszka
pujka : fiatal tyúk, jérce
pup : bimbó
puppa'zik : bimbózik
pupu'za : búbos banka
purku'lyęc : petrencia
putyi'na : deberke (faedény)

rába : talicska
rapi'ca : vadrepce

sarrò : sarló
sümölycs ~ sümölcs : szemölcs
szájcsere'ny : szájpadlás
szájò'ka : oroszlánszáj (virág)
szályvàn : juhaköl, ahol a juhokat
 teletetik
szárasz pánko : csőröge, forgácsfánk

szilva'gyümöcs : aszalt szilva
sziszag : sziszeg a liba
szivu : szíj
szkàba ~ szkàva : vaskapocs, amellyel
 a gerendákat egymáshoz erősítik
szkok : kupás cserép
sztárpa : léha (gabonafej)
sztinq : majorház
szurcsēly : száraz gally

taka'zik : csózik (a kukorica)
tana'rak : dűlónév
tèd : tied
tæræg'búza : kukorica
tino'lò : tiló
tæræktæk : sütőtök
tranka : kolomp
tulak : tinó
tüssezs'disznò : sündisznó
tyág : oltó, amellyel a juhtejet meg-
 oltják
tyika ~ tyiku'ca : hajfonat
tyiká'ja : (a kukorica) bajusza

urlël : vonít
uvar'ka : ugorka

zárq : író
zē'pug : kánikula
zē ~ zēr : savó

vica : hajtines
vadmēžēròj : бүккөny : бүккөny
vakancs ~ vakkancs : vakondok
vaspáring : vastag drót
vecsernye : uzsonna
vijal'la : ibolya
vüs : vés

zsinytyi'ca : a felfőzött savóból készült
 tejes étel
zsitár : mezőőr

MURÁDIN LÁSZLÓ

Kopács személynévanyaga

Kicsi falu Kopács (Kopačevo) a baranyai háromszög csücskében, a Duna és Dráva egyesülése körül keletkezett hatalmas, fűzfás, mocsaras, nádas rétság szélén. A csodálatos szépségű, titokzatos, madárban, halban, vadban gazdag rét peremén húzódik meg halász, vadász, földműves lakóival Kopács.

Vagyonos ember nem sok volt és van itt, mert a baranyai falvak olyan közel esnek egymáshoz, hogy kevés föld jut egy-egy emberre. A földművesek azért foglalkoznak még halászáttal és vadászattal is, meg a kifizetődő nád-vágással. Köztük élve úgy érzi az ember, hogy számukra a rét az első, csak aztán következik a föld, noha nagyon jó konyhakertészek is. Paradicsomuk, paprikájuk az eszéki piacon igen kapós.

Ma 1021 lélek lakja a falut 246 házban. Néhány házban azonban már csak az öregek, vagy egy-egy özvegyen, egyedül tengődő papó vagy nővér húzza meg magát. Nemsokára a régi, de következményeiben még ma is élő betegség, az egykézés beszegezteti az elhalt öregek lakatlanul maradt házainak ablakát, ajtaját, az udvart felteríti a gyom, s az enyészet veszi át hatalmát a kis portán.

A falu régi település. Már 1522-ből említene az összeírók a Bodrog megyei Bodrogh faluban egy *Clemens Kopachy* nevű adózót. Ez a személy vagy valamelyik őse Kopácsról származott. Tehát a falu már akkor létezett (SZABÓ ISTVÁN: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből, Bp. 1954, 59). 1530–35 táján pedig egy *Kopácsi István* nevű sárospataki tanárról tudunk, Sztárai Mihály barátjáról, akiről megjegyzik, hogy baranyai származású volt. A lakosság a török dúlást átvészelte. A hagyomány szerint a rétbe, nádasba vette be magát. 1666-ban leégett a templom. „A megégés után a templom héjazattya sok ideig nád volt” — írja a krónikás lelképásztor.

A falu világi tisztséget viselő személyei: tóbíró, főbíró vagy öregbíró, kisbíró voltak. Rendfenntartó eszközeik: deres, korbács. Úgy látszik, volt is rájuk szükség, mert a bejegyzések szerint „veszekedés, pajkosság, motskolódás, perlekedés, menyetske elveretése, tisztátalanság, botránkoztató cselekedet, szomszéd eklésiák tsufofása, lányok, legények buja, gyalázatos, keresztyén ifjakhoz illetlen magok viselése” és egyéb kilengés elég szép számban fordult elő.

A falu lakosságára vonatkozó első feljegyzéseket az 1759-ből való születéseket jegyző anyakönyvi részben találjuk. 1792-ben az egyházi anyakönyvi bejegyzés szerint a falu lakosainak száma:

felelőtt férfi	270
felelőtt nő	260
ifjú, 16 éven alul	
fiú	124
lány	135
összesen: 789	

1814-ben a lelkek száma: 1020. 1837-ben pedig már 1106. Az első nagyobb beköltözésre 1879-ből van adatunk. Jelentősebb számban az első világháború után telepednek meg Somogyból volt cselédek, napszámosok. Csábította őket az olcsó föld és a könnyebb megélhetés. A környező pusztákról is sok urasági cseléd telepedett le a faluba. Kenyerüket napszámmal, halászkodással keresték

meg. Mindegyik szerzett magának egy kis földet, házat. Ezek közül kerülnek ki a mesefák (Tyúkos Anti bácsi; 1920 táján 21 család).

Egy újabb beköltözési hullám az 1926-os árvíz után észlelhető. Az 1926-os dunai gátszakadás és árvíz kiöntötte a laskói és daróci rétben élő kupuszinai kertészeket. Először Laskóra, majd Kopácsra húzódtak be az egykezés miatt gazdátlanra vált házakba (1920–1930: 23 család átlag 4–5 gyerekkel). A „gyüttek” száma 1930–40-ig: 30. Ezek hajdani kanászok, csordások, megtelepedett cigányok, Murán túli szezonmunkások. 1940–50-ig 37 új család települ be a pusztákról a szomszéd magyar és sokác falvakból. 1950-től napjainkig 72 új család jelenik meg a faluban, szerb-horvátok is akadnak köztük (rendőrök).

A betelepedések a falu ősi névanyagát is megváltoztatják, gazdagítják.

I. Vezetéknevek

A most szereplő 390 családnév közül 197 beköltözött „gyütt”-eknek a neve. A régi névanyagot mutatja a 193 ősi vezetéknév. A kopácsi református egyház anyakönyve az 1759-ben születettek jegyzésekor a következő neveket említi: Balog János, Bentsák János, Biro János, Czövek Samu András, Kis Czövek András, Demeter János, Farao András, Ferentz András, Kristóf János, Márton János, Szalai József, Varga András, Varga Jantsi.

1760-ban ezeken kívül szerepel még: Bentze Estók fia, Czövek Estók, Csebres Istók, Kis Csebres János, Csebres Mihály, Ferentz János, Kántor János, Kántor Mihály, Kántor Samu, Kali István, Kis Samu, Koleszár János, Kovács István, Kováts Miklós, Kövi János, Kristóf András, Mate András, Molnár János, Vizali Peti János, Szalai Pap János, Szalai János, Szöllő János, Török András, Valkai István.

1761-ből valók a születési és halálozási részből: Ambrus János, Bali István, Beno János, Beno Sámuel, Beno Mihály, Bentze János, Biro Miklós, Burko Sámuel, Tzövek András, Csapai János, Kis Csebres János, Farao János Miska, Farao Miklós, Farao Dávid András, Farao Istók, Fejes András, Ferentz Estók, Ferentz Josep, Ferkó János, Kis Harkányi, Jakab Istók, Jósika Istók, Kántor János, Kántor Estók, Kettős János, Kis János, Koleszár Samu, Kovács Samu, Kristóf János, Küvi János, Mate János, Molnár Dávid, Pap András, Peti Sámuel, Kis Peti János, Árva Szabó János, Szalai Josep, Szalai Samu, Szalkai Istók, Varga István, Varga Josep.

1762-ből: Biro János, Kis Dekány Mihály, Farao János, Kali Sándor, Kettős Samu, Koloszarka János, Löveti János, Molnár István, Palko Estók, Pete János, Pető András, Posár Pál, Szabó István, Szalai István, Török János.

1763-ban említették még a következőket: Demeter Mihály, Farao Dávid Estók, Fejes Sámuel, Kis Farao András, Hoszi Estók, Kováts Illyés, Takáts Palkó, Ujfalusi Istók.

1764-ben jelentkező újabb nevek: Berta János, Öreg Czövek Estván, Harkányi Estók, Melegeske Judit, Pap Mihály.

1765-ben jegyzett nevek: Máté József, Bali József, Vizeli Czövek János, Dömse János, Farao Jantsi Estók, Jaksa József, Kis Jancsi Samu.

1767-ből valók: Pali István, Szalai Pap Samu, Sánta András.

1768-ból: Bentze András, öreg Czövek Jantsi András, Czövek Samu Estók, Dani János, Farao Palko Estók, Pap Jantsi Illyés.

1769-ből: Santa Czövek János (1772: Santa János), ifjabb Posár Samu, Tar Josep.

1770-ből: Csapai Istók, Kis Posár Samu, Török Miska Jantsi.

1771-ből: öreg Czövek Jantsi Istók.

1772-ből: Bentsák Estók, Beno Estók, Faraho Estoktsa Mihály, Kis Jantsi Samu, Kristók Éva.

1773-ből: Birra János, Tsanádi Miklós, Kristok Illyés, Szekszárdi Varga Miska.

1774-ből: Totika Ferentz.

1775-ből: Füle István.

1776-ből: Kalóczy Mihály.

1777-ből: Borko István, Tzamai Illyés, Tsapai Josep, Lórintz Miklós.

1780-ből: Kántor András, Palis Ádám, Szuhai Pál.

1784-ből: Bóli Mihály, Sántika András.

1785-ből: Takáts János, Tavesz István.

1788-ből: Bálint András, Végi István.

1790-ből: Ambrus Dani, Laboda Ferentz, Szentesi János.

1793-ből: Szalai Mihály, Vak Farahó János.

1794-ből: Fejes Ádám, Lövött János, Tar István.

1797-ből: Palkó Miklós, Posár Sámuel.

1805-ből: Daranyi János.

1807-ből: Varga Mózes.

1809-ből: Nagy István, Mónár János.

1815-ből: Csorvás Kováts István.

1820-ből: Dömse Imrő, özvegy Jakab Imrőné Sántika Judit.

1823-ből: Csipán János, Dentsák István, Keresztes Judit, Rosnyai István, Vajda István.

1832-ből: Csiszár János, öreg Dávid Samuné.

1836-ből: Bellei János István, Sára István, Simon József.

1837-ből van egy igen értékes adatokat tartalmazó feljegyzés az anyakönyvben. Felsorolja a faluban élő gazdák nevét és a családtagok számát.

„Az 1816-dik Esztendőben készült 8 Mázsás és 48 Fontos Harang 1837-dik Esztendőben áprilisban elhasadt Harang hejébe öntetett Pesten egy 12 Mázsás és 7 fontos Harangra egy-egy frtot adván rá minden Lélek következőképpen adódott meg, az egy forint fejül ki mit adott az is ide bé irattatván. (A gazdák neve után következő szám a családtagok számát jelenti): Csebres Ábelné 3, Tavéz Istvánné 6, Kristóf József 6, Szabó István 7, Valkai Imre 6, Pap János 8, Kováts István 7, Beno István 5, Faraho Samu 3, K. Koloszár János 5, Kis Kántor István 11, Szabó József 5, Kristóf István 5, Farahó József 4, Fejes András 4, Fejes Sámuel 7, Csapai István 5, Csapai János 5, Berta János 5, Borka János 7, Demeter Salamon 7, Santa István 7, Sándorka István 5, Molnár Máténé 5, Küvi István 5, Czövek András 3, Demeter János 4, ifj. Czövek János 4, Varga Imre 6, Ambrus János 3, Csebres Ádám 3, Beno Jonás 6, Posár Jonás 5, Kristof Imrené 4, Ferentz János 9, Jakab Imre 4, Borko Samu 9, Sujjós Sándor 7, Koloszár István 7, Demeter András 8, Darányi János 7, Jakab József 4, Kántor Imre 4, Kettős András 8, Fejes József 5, K. Bentsák István 8, Molnár István 10, Pap Ádámné 5, Curátor Kántor Josep 6, Peti János 5, Fejes Imre 8, Kis Varga István 6, Peti István 8, Lórintz János 6, Demeter Josep 5, Palis István 7, Csapai István 4, Török István 13, Csapai Samu 3, Molnár Ádám 4, Máté Jónás 9, Dömse Imre 6, Bentsák István 9, Dani

Dániel 10, Sándor Josep 2, Demeter Péter 5, Meleges Péter 7, Valkai Ádám 5, Borko István 13, Czövek Imre 4, Kettős István 6, Kettős Samu 10, Kováts Imre 6, Kristóf István 9, Kristóf Illyés 3, Csértán Mihály 5, Sántika Judit 2.

Ferko János 5, Berta Imre 4, Faraho János 8, Sánta János 8, Palkó András 6, Kántor István 7, Koloszar János 8, Czövek János 5, Posár Pál István 7, Esk. Cristof János 15, Kántor Samu 7, Máté András 9, Máté Illyés 8, Tar Josep 5, Kántor Péter 7, Dékány István 6, Csanádi István 4, Czövek Imre 4, Demeter István 3, Dömse András 5, Csépán János 5, Véki István 3, Czövek Ábel 8, Dávid Sámuel 10, Farahó István 7, Koloszar Illyés 9, D. Farahó István 9, Demeter Áron 6, Árki István 5, Esk. Faraho János 6, Illyés Josef 6, Illyés Imre 4, Kántor Ábel 8, Serke Czövek János 4, Csebres Imre 7, Czövek Illyés 5, Faraho István 5.

Az alsó tizedbéli gazdák: Dávid István 4, Czövek János 11, Ferkó István 6, Czövek Ádám 4, Posár Illyés 8, Czamai Illyés 8, Beno János 10, Márton János 6, Varga Mózes 9, Varga Sámuel 5, Véki János 7, Nagy Czövek Samu 5, Esk. Bentsák János 3, Lövött István 10, Peti András 8, Kise István 7, Demeter Mihály 11, Lövött János 5, Kis Czövek István 5, Szalai Josep 9, Török István 8, Kis Pap Samu 8, Fülep János 4, Biro Imre 6, Tar István 4, Máté Ábel 8, Csebres Péter 4, Faraho Imre 7, Szalai János 9, Varga István 9, Káli István 5, Faraho András 5, Posár Imre 5, Palkó Mátyás 5, Sára István 5, Ferentz János 6, Kováts János 7, Kováts Imre 2, Szalai Mihály 6, Szalai András 4, Dávid István 4, Faraho Miklós 7, Török János 5, Csebres István 4, Szalai Lajos 4, Szalai Mihály 5, Kántor Sándor 6.

Az Új utcai gazdák: Fejes János 7, Faraho Josep 6, Bentze András 5, Valkai Áron 6, Bentsák János 4, Esk. Czövek Sámuel 7, Czövek János 3, Farahó Dávid 9, Dékány János 6, Pap János 5, Posár István 5, Valkai János 3, Kristof Péter 5, Csebres András 6, Bentze István 3, Sántika András 4, Csanádi Imre 5, Koloszar Imre 7, Kristóf András 7, Ferentz István 7, Molnár András 7.

Volt ezek szerint az lelkek száma: 1106."

1842-ből új név: Laskai Kis János.

1845-ből: Gályosi Sándor.

1848-ból is maradt ránk egy fontos okmány, egy adóív. A következő családokat sorolja fel a családtagok számával: Ambrus, Bentsák 2, Beno 2, Bali 2, Berta, Borkó 3, Bentsák, Biro, Bentze 2, Czövek 14, Czamai, Csöbrös 6, Csapai 3, Csanádi, Csapány, Csértány, Dömötör 6, Darányi, Dömse, Dániel, Dékány, Dávid, Farahó 10, Fejes 5, Ferentz 2, Ferkó, Fülöp, Faró, Gáspár, Illés, Jakab, Kristóf 7, Kováts 3, Koloszar 4, Kántor 7, Kettős 2, Kiss, Káli, Küvi, Lórintz, Lövött, Molnár 3, Máté 3, Meleges, Mártony, Pap 2, Posár 3, Peti 3, Palis 3, Pál, Szabó, Szalai 5, Sánta, Sándorka, Sára, Sántika, Simon, Tavéz, Török 2, Tar, Varga 3, Valkai 3, Véki, Vizeli, Vajda.

Lássuk még ezek után az 1890 óta ma is Kopácson élők névsorát a családtagok számával:

Petőfi Sándor utca: Kristóf Éva 1, Szalai János 2, Varga István 2, Czövek János 3, Kristóf Áron 1, Borsos József 3, Kettős Áron 5, Munkás István 4, Valkai Béni 5, Meleges Gyula 5, Munkás Sándor 2, Baka Julianna 1, Jakab Sándor 1, Czövek János 2, Sándorka István 5, Farahó Julianna 1, Dömötör János 2, Horváth Julianna 1, Máté István 3, Juhász János 4, Baka János 3, Farahó János 2, Sipos István 2, Sipos István 4, Tóth János 4, Dömötör János 4, Jakab Judit 1, Dani Julianna 1, Czövek Jenő 2, Czövek István 2, Molnár Áron 5, Molnár Kálmán 5, Molnár Lajos 4, Miseta Julianna 1, Tóth Lajos 2,

Kiss Lajos 1, Sipos Julianna 3, Farahó Rozália 1, Juhász Rozália 3, Pozsár Illyés 5, Horváth János 3, Deia Mária 1, Dömötör Zoltán 2, Varga Éva 1, Süllös József 5, Szalai István 2, Győrfi Kálmán 2, Pete János 2, Csöbrös János 4, Vas Gábor 5, Nagy Mária 2, Meleges János 1, Varga Sándor 3, Korsós Imre 1, Telegdi Zsófia 1, Nagy József 2, Gamos János 4, Kristóf József 3, Farahó Zoltán 1, Darányi Lajos 4, Balog István 5, Munkás István 2, Pajrok Julianna 3, Koloszar Julianna 1, Kristóf Jenő 1, Pécsi Rozália 2, Valkai János 4, Kristóf István 4, Molnár János 3, Ferenc Áron 2, Kovács Illyés 7, Meleges Rozália 2, Kiss József 2, Varga Dávid 2, Kovács Irma 2, Győrfi Julianna 1, Sztojkovics Lajos 3, Sándorka István 5, Vig Ferenc 4, Kettős Áron 4, Farahó Jenő 5, Varga János 5, Dobró Mária 2, Farkas János 3, Olajos József 1, Tóth Imre 4.

Halász utca: Pozsár Éva 4, Pozsár János 4, Valkai Illyés 3, Valkai Dénes 6, Valkai Sándor 4, Jakab Áron 6, Kristóf István 2, Varga Elek 4, Varga József 7, Vass Gábor 3, Farahó Zsófia 3, Farahó Todor 2, Koloszar Illyés 6, Fejes Judit 1, Szintai Irma 3, Biró Éva 1, Orbán Mária 1, Dani János 2, Süllös Ernő 2, Kiss Mária 1, Farahó Ferenc 1, Bognár József 3, Palkó János 3, Snajder István 3, Kettős János 3, Kristóf Lajos 5, Kovács Éva 2, Sipos Lajos 3, Molnár János 7, Kiss Sándor 2, Máté János 5, Szalai János 3, Farahó Illyés 4, Bódi Mária 2, Varga Julianna 1, Varga Rozália 1.

Kossuth Lajos utca: Czövek István 1, Valkai János 2, Dobó Mária 1, Dobó Illyés 4, Varga János 1, Kristóf Julianna 2, Kántor János 5, Juhász József 2, Ledő Julianna 2, Hajdu Judit 2, Tavéz István 2, Kovács János 3, Kristóf Julianna 1, Baka János 3, Dekanics István 4, Horváth Judit 3, Olajos György 3, Dömötör Zsófia 1, Vig József 3, Horváth Antal 2, Kovács Imre 3, Jakab János 1, Gromovics József 1, Munkás Béla 4, Ádám János 3, Nyul Mária 1, Czövek Sándor 1, Olajos Rozália 4, Beredics Mária 2, Farahó József 3, Erdősi János 4, Szabó Ilona 1, Sipos János 3, Sipos József 3.

Kiss Ferenc utca: Ifj. Lackó János 4, Balog János 4, Kiss József 3, Molnár János 3, Darányi Éva 1, Ifj. Szalai János 3, Farahó János 2, Dömötör János 3, Benčsák Áron 2, Szekeres Rozália 2, Kiss Julianna 1, Farahó József 3, Szalai Zsófia 5, Tóth Zsófia 1, Csapai Imre 4, Bencsik Judit 1, Benedek János 3, Horváth György 5, Süllös István 2, Berendics Ferenc 3, Simon Julianna 1, Kettős Dezső 5, Kettős János 1, Máté István 3, Borbély Julianna 1, Csebres János 2, Sándorka János 4, Valkai Julianna 1, Máté Mária 1, Kiss Lajos 4, Darányi János 2, Kettős Imre 5, Dömötör János 1, Czövek Imre 1, Borkó János 4, Balog János 5.

A beköltözésen kívül a beházasodás is gazdagítja a falu névanyagát. 1779-ben például a bejegyzés szerint Rétfaluból, Daróceről, Bellyéről, Csuzáról, Laskóról, Veresmartról, Keőből, később még Karancsról, Sepseről, Szöllősről, Harasztiból, Kórógyról, Szentlászról, Tordafaluból, Siklósról, Újfaluból jönnek vőnek vagy mennek férjhez a házasulandók.

Daróceről jött többek között: Borbás István, Ádám János, Karakas Sámuel, Márton János.

Bellyeiek: Koloszar János, János Pál, Szabó Illyés, Berta József, Török István, Szabó István.

Szentlászalai: Piszár János.

Kórógyi: Kiss Palkó.

Szőlősi: Varga Péter.

Laskai: Kőgyes Sándor, Gödöllei István, Kovács Sándor.

Még ma is általában csak Baranya más falvaival és Szlavóniával tartanak fenn ilyen kapcsolatokat a kopácsiak.

II. A keresztnévek

A református egyház anyakönyveiben talált bejegyzések alapján kiderült, hogy a következő női és férfi keresztnéveket használják Kopácson:

Női keresztnévek használata 1759—1860-ig

	Panna	Katalin, Káta	Judit, Jutka	Suzsa	Erse, Erzsébet Elisabeth	Ilona	Rebeka	Éva	Clara	Sára	Sofia	Rakhel	Anna	Juliana
1759	1	2	1	1	1									
1760	1		1		1					1				
1761	8	1	10	6	1			1						
1762	1		5	1	4	1								
1763	3	1	2		1			1						
1764	1	2	3					3						
1765	2		1											
1767	2													
1769			1			1								
1770							1	1						
1771								1						
1772			2	1										
1775			1											
1777		1		1										
1780		1	1						1					
1785			1		1					1				
1794			1		1									
1797											1	1		
1801											1			
1809					2									
1816			1											
1860								3						4

1900-tól a Julianna, Judit, Suza, Eszter mellett leggyakrabban előfordul még: Éva, Mária.

1944-től kezdve már igen változatos a keresztnév anyaga. Van már: Valéria, Márta, Rózsa, Izabella, Edit, Flóra, Aranka, Piroska, Ibolya, Györgyike, Emma, Gyöngyvér, Erika, Elvira, Ildikó, Petronella stb. is.

A lányok nevének megválasztásában ma a divat meg újabban az olvasmány az irányadó. Az olvasott regények női szereplőinek neve jelentős mértékben hat a névválasztásra. A régi neveket már „parasztos”-nak tartják, kerülnek.

Férfikeresztnévek

A fiúgyerek régen és még ma is az apa vagy nagypapa nevét viseli. A generációk váltakoznak, de a Jánosok, Imrék, Józsefek, Istvánok, Samuk, Andrások még ma is őrzik a régi neveket. Akad azért ma már néhány Todor, Tibor, Béla, Endre, Gyula, Árpád, Zoltán, Ernő, Dezső, Dénes, Benjámin, Elek, Jenő is.

Férfikeresztnévek használata 1759—1860-ig

	András	János	Ádám	Istók	Illyés	Gáspár	Sámu	István	Áron	Dávid	József	Imre	Mihály	Jónás
1759	2	4	1											
1760	2	3		3	1	1								
1761	2	5	1	1			2	4		1				
1762		3						1			1		1	
1771	1	1												1
1772		1						1						
1773		1						1						
1774								1			1			
1784	1							1						
1785		1												
1790	2							1				1		
1801									1					
1805					1									
1823		2						1						
1838	1	1												
1841		1						4	1		1	1		
1860	1	13												

A halotti anyakönyvi bejegyzések szerint 1750 tájától a leggyakrabban János, Estván, Samu, Illyés, Imrő, András szerepel. Ez az 1750-től 1850-ig terjedő időszak őrzi a falu eredeti férfikeresztnév-anyagát. 1900-tól a hagyományos nevek mellett új nevek is jelentkeznek, lassan át is veszik a régiek szerepét. Az új neveket a betelepülők, a faluba vetődő vendéglős, kereskedő, cipész, vasutas hozza és terjeszti el.

III. A nők névhasználata

A férjes asszonyokat hivatalosan férjük család- és keresztnévéhez tett -né képzős alakkal jelölték: Kövi Jánosné (1762), Dékány Petiné (1764), Pap Mihályné (1790), özv. Varga Samuné (1796), öreg Dávid Samuné (1834).

Használják még a férj család- és keresztnévének -né képzős alakját és az asszony leánykori család- és keresztnévét. Valkai Jánosné Csebres Judith (1821), esetleg ezt is: Valkai János felesége Csebres Judith (1820).

Az özvegyi állapotnak is van jelölője: özvegy Jakab Imróné. 1944 óta a szlávos használat az általános, azaz a férjezett asszony neve férje családnévéből és saját keresztnévéből tevődik össze tekintet nélkül arra, hogy özvegyi sorban él-e az illető vagy sem: Kristóf Éva, Baksa Julianna, Farahó Julianna, Juhász Rozália stb.

IV. Megkülönböztető nevek, ragadványnevek

Tekintve, hogy a XVIII–XIX. században a férfi keresztnévben aránylag nincs nagy választék, több azonos család- és keresztnévű személy is élt a faluban. Többek között 11 Kettős Áron nevű személyt tartottak számon a századfordulón. Még ma is 3 Czövek Jánost emlegetnek. Az egyik Szóló Czövek János, a másik Pente Czövek János, a harmadik Mendikás Czövek János, Timár Czövek János pedig néhány éve halt meg. A könnyebb eligazodás kedvéért megkülönböztető nevet ragasztott rájuk a falu. Rájuk ragadt az illetőkre a kapott név, a ragadványnév azután együtt szerepelt és szerepel ma is a családnévvel. Az első anyakönyvi bejegyzésekben már találunk megkülönböztető nevet. 1759-ben: Kiss Czövek András, Czövek Samu András, Sánta Czövek János. 1733-ban: Szekszárdi Varga Miska.

A XVIII., XIX. századi ragadványneveket így csoportosíthatjuk:

1. Vagyoni helyzet szerint: Kiss Czüvek András (1759), Kiss Csebres János (1760), Kis Peti János (1761), Kis Dékány Mihály (1762), Kis Farao András (1763), Kis Posár Samu (1770), Nagy Czövek Samu (1837).

2. Az apa keresztnéve szerint: Czövek Samu András (1759), Farao János Miska (1761), Farao Dávid András (1761), Farao Dávid Estók (1763), Kiss Jancsi Samu (1765), Farao Jantsi Estók (1765), öreg Czövek Jantsi András (1768), Farao Palkó Estók (1768), Pap Jantsi Illés (1768), Czövek Samu Estók (1768), Török Miska Jantsi (1770), Farao Estoktsa Mihály (1772).

3. Lakóhely szerint: Vizeli Czövek János, Vizali Peti János (1760).

4. Felesége családneve szerint: Szalai Pap János (1760).

5. Az illető kora szerint: ifjabb Posár Samu (1769), Öreg Czövek Jantsi Istók (1771), ifjú Posár Illyés (1831), Öreg Kántor István (1792), Ifjabb Molnár János (1792).

6. Az illető tulajdonsága szerint: Sánta Czövek János (1769), Serke Czövek János (1769), Vak Farahó János (1793), Csorvás Kováts István (1815), Borzos Koloszar Jóska (1848).

7. Az illető, illetve valamelyik őse születési helye szerint: Szekszárdi Varga Miska (1773), Bellei János István (1838), Laskai Kis János.

Ma is használnak megkülönböztető neveket. A ragadványnevet minden család elfogadta, csak kevesen mérgelődnek miatta. Az öregek még jól emlékeznek rá, hogy miért kapta megkülönböztető nevét a család. Rendszerint valamelyik papójukra vagy nenőjükre hivatkoznak mint kútfőre, esetleg

valamelyik nagyapikájukra. „Nagyapikám mesélte, hogy az egyik papónk . . .” Ha esetleg a család kihal, a házat továbbra is hajdani gazdája megkülönböztető nevén emlegetik. Így beszélnek Szóló-féle házról (Szóló Czövek Jánosé volt), Hupci Dömötör-féléről, Busa-féléről (Busa Kristófé volt) stb.

A ragadványnév annyira elterjedhet, hogy a faluban sokszor nem is tudják egyik-másik család igazi nevét. Bakának mondják, pedig Kristóf, a Vaskó meg a Csere név is két Kristóf család neve. Ez a folyamat okmányokban is nyomon követhető: Vizali Peti János (1760), de már egy 1848-as adóívben Vizeli család szerepel. A ragadványnév elfedte a régi családnevet, az új kiszorította a régit, az eredeti csúfnévi, gúnynévi jelleg teljesen elhomályosult (Vaskó, Csere). Érdeemes megjegyezni, hogy újabb ragadványnevek nemigen jelentkeznek, talán azért, mert már a keresztnévek elvégzik azt a megkülönböztető szerepet, melyet valamikor a ragadványneveknek szántak.

A ragadványnevek használatának típusai: A nevek általában három eleműek, kevés a többelemű. Mindig a ragadványnév áll az első helyen.

Ilyen használati lehetőségekkel élnek Kopácson:

a) ragadványnév + családnév + keresztnév (szinte hivatalos elnevezésként használják egymás között a beszélgetők egy harmadik távoli ismerős megnevezésekor);

b) ragadványnév + családnév (idegen személyt illetnek így a beszélgetők, de némi közvetlenséget is elárul az ilyen használat);

c) ragadványnév + keresztnév (közeli ismerősről, barátról szólnak így róla beszélgetve).

Ha csoportosítjuk a Kopácson használatos ragadványneveket, a következő csoportokat állíthatjuk fel:

1. vagyoni helyzet alapján keletkezett ragadványnév; 2. foglalkozást jelölő, 3. testi tulajdonságot kifejező, 4. valamilyen mondás alapján keletkezett, 5. valamilyen esemény alapján keletkezett, 6. valamilyen szokás alapján keletkezett, 7. valami birtoklást, használatot kifejező, 8. szolgájának neve vált ragadványnévvé, 9. anyja családnéve vált ragadványnévvé, 10. felesége családnéve vált ragadványnévvé, 11. lakóhelyet, születési helyet jelölő ragadványnév, 12. vallásfelekezethez tartozást jelölő.

1. *Nagy* Koloszár János (gazdag), *Kis* Koloszár (szegényebb).

2. *Firër* Kettős (a háborúban szakaszvezetőség vitte), Kettős *Katona* Áron (részt vett a 48-as szabadságharcban), *Susztër* Varga János (cipész), *Kovács* Varga (kovács), *Pógár* Varga (földműves), *Bótos* Szalai János (üzlete volt azelőtt 10 évig). *Zsandár* Bencsák Imre (valamelyik őse a 48-as időkben zsandár volt), *Huszár* Bencsák család (szintén abban az időben huszár volt a nagyapja), *Pintër* Baka János (ez a foglalkozása), *Bognár* Benedek János.

3. *Vörös* Kovács, *Vörös* Varga, *Busa* Kristóf, *Görhes* Varga, *Szuszi* Szalai, *Fekete* Bencsák, *Csémpe* Borkó István (csempe volt a szája).

4. *Hupci* Dömötör János. Az 1800-as évek végén halt meg a gyorsbeszédű mókás János bácsi. Egyszer varsakötéshez fonalat gombolyított, közben néhányszor kiugrott kezéből a gombolyag. „Hupp cérna!” — kiáltott fel minden alkalommal. Mivel gyorsan ejtette a szavakat, a jelenlevők „huppci”-nak hallották, el is nevezték az öregot Hupci-nak. — *Mucër* Dömötör Áron. Dédapja már régen nős volt, mikor elvitték katonának. Huszár lett. A napóleoni háborúban Győr mellett fogságba esett. 16 évig élt Lotharingiában, de az otthoniaknak semmi életjelt nem adott magáról. Tökéletesen megtanult németül, franciául. Mikor hazajött, sokan meglátogatták, hallgatták furcsa

magyarsággal előadott meséit. Megmosolyogták, hogy anyósát Mutër-nak hívja. Így a *mutër*-ből lett a *Mucër* ragadványnév. — *Vaskó* Kristóf Imre. Valamelyik öreg a családban valamikor, nem tudják mikor, egy vasdarabot talált az utcán, azt mondta a vele botorkáló unokájának: „Ott a *vaskó*, vedd föl, fiam!” Csak *Vaskónak* emlegetik őket a faluban. — *Bikasás* Kristóf Áron. Dédapja éjjeliőr volt a faluban. Szeretett be-betérni a kocsmába. Mikor ez az eset történt, akkor is valószínűleg kissé kapatos volt. A község bikája beszabaldult a sásba. Meglátja az öreg Kristóf, elkezd kiabálni: „Bika a sásba van!” Szinte egyetlen szónak ejtette ki, de különben is gyorsan beszélt. Ezután ezzel csúfolták az öreget. Eleinte haragudott érte, később már maga is mókát űzött belőle. A kocsmában így dalolt: „Op, cup, bikasás!” — *Csimíz* Koloszáz papót a kertje végében ásáskor előkerült *csömözről* (= kokszt) nevezték el. Valamikor az ő házuk volt az utolsó a falu végén. Egy cigány kovács lakta. Ez hordta a kertbe a sok csömözt. Mióta Koloszárek odaköltöztek, apó ásás közben rá-rábukkant a csömözre meg csontokra, ilyenkor szokta mondani: „Má meg ett a *csimíz*!” El is nevezték *Csimíz* papónak.

5. *Csere* Kristóf Áron öregapja az 1800-as évek elején került Kopácsra Vörösmartról. A Kis utcában vett egy telket, de nem találta megfelelőnek, kicserélte egy Róka utcaival. Azóta emlegetik őket Cseréknek. — *Vérágos* Kristóf István. A nevet szerző Kristóf Pista igen vidám legény volt, mindig mókázott (az utódai is ilyenek!), a kalapját meg mindig körülűzdelte virággal, úgy ment a „jácóbba”. — *Róka* Varga család. A nagy és népes Varga család egyik ága Rókaék. Sok gyerek volt a háznál. Egy alkalommal csak egy csibét főztek vacsorára. Mikor hívták a papót vacsorára, azt mondta, mikor meglátta a kevés ételt: „Ennyi kis rókának egy csibe!” Egy idegen is hallotta, ez híresztelte el azután a faluban az öreg mondását. Rájuk is ragadt a név: Róka. Még az utcát is Róka utcának hívják róluk, pedig a hivatalos neve Kossuth Lajos utca. — *Lukics* Valkai János. Valamelyik öreg papójuk a réten kanászkodott. Erős hangú ember volt, ha elkiáltotta magát: „Kurta né!” a tóig hallatszott. Sokszor megesett vele, hogy a disznók a tilosba tévedtek, meg is büntette a Lukics nevű rendőr. Csak tőle félt az öreg. A disznóknak is mindig mondogatta: „Vigyázzatok, gyün a Lukics!” Innen kapta azután a *Lukics* Valkai nevet. — *Hóhér* Balog János. Valamelyik öregapjuk felakasztotta magát, innen kapták a megkülönböztető nevet.

6. *Vigyori* Koloszáz (mindig vigyorgott). — *Flótás* Horvát János (a „jácóbban” ő szórakoztatta a fiatalságot flótászóval). — *Szóló* Czövek János (az öregapjuk nagy „szóló” volt. Vasárnaponként a templom előtt vagy a községháza előtt szoktak összegyűlni az emberek, hogy megtárgyalják a falu ügyeit, a halászat dolgát. János bácsi is halász volt, mindig ő vitte a szót az ilyen gyülekezésekben. Innen maradt rajta a Szóló név).

7. *Gyűrűs* Juhász József (ritka volt régen a gyűrűt viselő parasztember). — *Pennás* papó (pennája is volt, meg írással is foglalkozott, megírta a falusiak leveleit stb.).

8. *Pente* Czövek János (szolgájának neve volt Pente).

9. *Sági* Czövek Sándor (anyja *Sági lány* volt). — *Szacski* Szalai János (anyja családneve: Szacski). *Camai* Valkai család (a nagymama lánykori családneve: Camai).

10. *Tyúkos* Horvát Anti (felesége családneve volt lánykorában Tyúkos). *Korsós* Kettős család (feleségét hívták Korsósnak). *Egyed* Molnár család (Egyed lányt vett el).

11. *Vizeli* Czövek Samu (a víz alatt, a víz szélén lakott).

12. *Nazarénus* Kettős család (a nazarénus hitre tértek át).

A hajdani nagy családok megkülönböztető nevei: Czövek: Pente, Mëndikás, Szóló, Timár, Vizeli, Sági, Kola. — Dömötör: Mucér, Kiszó, Vércse, Hupei, Csömör, Pirók. — Bencsák: Fekete, Zsandár, Bagó, Huszár. — Kettős: Katona, Firér, Nazarénus, Korsós, Külü. — Kristóf: Vaskó, Csere, Dida, Vérágos, Baka, Bobák, Busa, Bikasás, Sági, Pörgő. — Kovács: Tyúkos, Keserű, Vörös, Vilmony. — Molnár: Égyed, Dékány. — Koleszár: Nagy, Kis, Vigyori, Csimíz. — Szalai: Szacski, Laos, Szuszi, Bótos. — Varga: Róka, Vörös, Dérva, Görhes, Susztér, Kovács, Pógár.

V. Csúfnevek

A kicsúfolásra, kigúnyolásra szolgáló elnevezéseket csak egy bizonyos személy kapja, azaz csak egyetlenegy személyt illetnek vele, az utódokra nem száll át. A kicsúfolt természetesen tiltakozik ellene, igen mérges, ha hallja csúfnevét, nemegyszer alaposan el is káromkodja magát. Vigyáznak is rá, hogy meg ne hallja.

Csúfnevet kaphat valaki:

1. Tulajdonsága, testi fogyatéka miatt: *Kola* — Sági Czövek Sándor (féleszü), *Dida* — Kristóf Lajos (beszédhibás, gyengeelméjű), *Pörgő* — Kristóf Gyula (féleszü), *Gángó* — Sipos Józsefné (balga). — 2. Valamihez hasonlítás miatt: *Csiling* — Borkó István (sirály, olyan jó halász, mint a sirály). — 3. Viselet alapján: *Gatyás* Valkai János. — 4. Vagyoni állapot alapján: *Makszi* Máté János (nagy maximumja van), *Nyomor* Bangó (1805).

A csúfnév használata: A következő használati típusok találhatók meg Kopácson: 1. a csúfnév egyedül: *Kola*, *Recskei*, *Külüék*, *Csiling*. — 2. Csúfnév + keresztnév: *Dida* Lajos, *Pörgő* Gyula. — 3. Csúfnév + család- és keresztnév: *Gatyás* Valkai János, *Makszi* Máté János.

*

Források :

1. A kopácsi ref. egyház anyakönyve 1754-től 1810-ig, 1810-től 1900-ig több anyakönyv.

2. Adóívek.

3. Szóbeli közlések, adatközlők; Koloszar Júlia, Pajrok Júlia, Márton Erzsébet, Bakó Éva, Kristóf Lajos, Csöbrös Mária.

4. Narancsik Márta volt tanárképző főiskolai hallgató 1958-ban írt szemináriumi dolgozata.

Novi Sad—Újvidék.

PENAVIN OLGA

Györtelek helynevei

Györtelek Szatmár megyében, a mátészalkai járásban fekszik. Területe (1956-ban) 2561 hold, lakóinak száma (1949-ben) 1549 fő. Szomszédos községek: Kocsord, Tunyogmatólos, Géberjén, Ökörítőfülpös és Nagyecsed. A Mátészalkáról jövő közút itt ágazik el Fehérgyarmat, illetőleg Csenger felé. Vasúton a Mátészalka—Csenger vonalra esik; két állomása van: *Györtelek* és *Györtelek-Alsó* (régén: *Györtelek-Jékeytanya*).

A falu a nevét — a szájhagyomány szerint — az ecsedi vár egyik urának *György* nevű fiáról kapta. Hasonlót állapít meg IFJ. OROSZ ENDRE is (Nyr.

XI, 47): „E község hajdan »Gerg« telkének neveztetett. 1333-ban Chaholyi Sebestyén György nevű fiának adta, ki is akkor Gerg telkének nevezte el.” Az eredeti **Györgyteleke* feltevéseit a mai nyelvhasználat ilyen fordulatai is valószínűsítik: *megyek Gyõrtelekére*; *van ety házam Gyõrtelekén*; stb. A név alakulását az befolyásolta, hogy torlódás miatt kiesett a második *gy*, s elszakadt a szót a névhez fűző fonál. Emiatt a szövégi birtokos személyrag is értelmét veszítette: *Györgyteleke* → *Gyõrteleke* → *Gyõrtelek*. A hivatalos nyelvhasználatban és főleg az idegenek kiejtésében az első magánhangzó gyakran hosszú: *Gyõrtelek*. Ez vagy a *Gyõr* városnév téves analógiájával magyarázható, vagy azzal, hogy e vidék nyelvjárása a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt megnyújtja a rövid magánhangzót: *Gyõrtelek* → *Gyõrtelek* (vö. olykor a köznyelvben is: *fõradalom* → *fõradalom*).

A község régen egyetlen utcából állt. Mivel ezt a Szamos erősen mosta, szaggatta, a település délebbre húzódott. A Szamos-parti régi utcát ekkor *Alsó ucca* (ma: *Rákóuci ucca*), emezt *Felső ucca*, *Fõucca* néven emlegették (ma: *Kosut ucca*).

Gyõrtelek helyneveiről egy közlést találtam (IFJ. OROSZ ENDRE: i. h.). A közölt 8 dűlőnévből 4 ma már nem él: *Akoltáj*, *Jóhát*, *Nagyvarga dűlő*, *Nyáras dűlő*. Valószínűleg hibás a *Kátymányhát* lejegyzése: ez *Kotymánhát* lehetett (ma: *Kotymán*). A *Kürtös dűlő* ma egyszerűen *Kürtös*; a *Szigethát* ma *Szigetboudal*. A *Szeg* ma is e formában él. A közölt két tónév: *Anya tava* (ez ma dűlőnév) és *Kotymány tó* (ennek nevét is csak szántóföld őrzi: *Kotymány*). Ugyanezen a helyen Ökörítő község dűlőnevei közt találjuk a *Postalak* elnevezést; ez valószínűleg a régebben Ökörítőhoz, ma Gyõrtelekhez tartozó *Pusztalak* elírása.

Belterületi nevek

Ákácfa ucca (a határba vezető, nemrég nyitott, akáccal szegélyezett utca), *Árpád ucca*, *Dobó Katalin ucca* (régén: *Felső ucca*, *Fõucca*), *Rákóuci ucca* (régén: *Alsó ucca*), *Temető ucca* (a temetőhöz visz), *Tunyogi ucca* (Tunyogmatolcs felé vezet). **Falurészek**: *Pusztalak* (egy-két cselédségi házból állt), *Újsor* (a század második negyedében kezdett épülni), *Újtelep* (= Újsor).

Külterületi nevek¹

Alsó nemesi dűllő sz., *Anya tava sz.*, k. (régén tó, ma is van benne vizes rész), *Bulgár sarok sz.* (A *Vájás* partján van: a földesúr itt kb. 200 holdas bolgár kertészetet létesített. Tréfás neve: *Bulgária.*), *Csombor sz.*, k. (Lápos, zombékos, bokros rész; esős időben elvizesedik), *Égres sz.* (régén égerfás volt), *Epreskért* (az ismétlőiskola tankertje volt, epersővény fogta körül), *Felső nemesi dűllő sz.*, *Hegyes tábla sz.* (alakjáról), *Hetven hold sz.* (a múlt század végi földrendezéskor Nagyecsed határából tévesen Gyõrtelekhez kapcsolták. Sok vita után csak a termelőszövetkezeti községgé válás során igazították el: Nagyecsed kárpótlásul más területet kapott cserébe), *Hóútszamos t.* (a folyószabályozáskor lekapcsolt nagy Szamos-kanyar neve), *Jékei-tag sz.*, l. (Jékey nevű tulajdonosáról); egy része a *Julegelő* (juhászok bérelték), *Károji-tag*

¹ A művelési jellegre utaló rövidítések: cs.: csatorna, gy.: gyümölcsös, k.: kaszáló, l.: legelő, sz.: szántó, t: tó.

(Károlyi nevű gazdájáról), *Kaszálóút* út (a *kaszálókhoz*, rétekhez vezet), *Katona tag* (bérlőjéről), *Kéddompköz* (két domb köze) a Kocsordra menő út felénél. Boszorkányos és zsványos történeteket mesélnek róla. *Kisrépalaj* (kis-rév-palaj; csónakos átkelőhely volt a Szamoson), *Kistóhát* k., sz. (kisebb mélyedések, kis mezei tavak vannak itt), *Klájn tag* (Klein nevű bérlőjéről), *Komjáti tag* (Komjáthy nevű gazdájáról), *Kotymánhát* (gödrös hely, vasúti töltéshez is hordtak földet belőle), *Kölcseji tag* (Kölcsey nevű gazdájáról), *Kürtös* sz. (az ide vezető út az öregek szerint olyan sötét volt, mint a *kürtő* 'füstcső'), *Lubi tag* (Luby nevű bérlőjéről), *Mesence* (l. *Szeg*), *Nagyrépalaj* (kompos átkelőhely volt, vö. *Kisrépalaj*), *Ördögút* út (a néphit szerint éjjelkor ördögök táncolnak itt), *Palló* (egy keskeny gyalogátkelő híd a *Vájáson*), *Paptag* (a református pap járandósága volt), *Rét* k., *Szeg* sz., gy. (A Holt-Szamos és a Vájás találkozásánál van; sok gyümölcsöst telepítettek ide. Laposabb része a *Mesence*. A faluban *mesence* = ételhordó edény), *Szigeti údal* (ezt a részt várárok vette körül, itt volt a kocsordi vár, amelyet állítólag alagút kötött össze az ecsedi várral), *Szilas kanyar* (egy Holt-Szamos kanyar neve; szilfás volt), *Túlsóú mező* (a falu régi határán túl eső rész), *Tuzok-nyomás* k., sz. (lápos, süppedékes rész, esős időszakban elvizesedik), *Újfalusi tag* (Újfalussy nevű gazdájáról), *Úrbéri tag* sz., *Vájás* cs. (az Ecsedi-láp csatorna-rendszerének egyik csatornája), *Váji tag* sz., k. (Vállyi nevű gazdájáról).

GÖDÉNY ENDRE

Tartalom

Cikkek

<i>Papp István</i> : A szóalkotás problémái	3
<i>Végh József</i> : A magyar nyelvjárási szókincs-archívum	33
<i>Szabó T. Attila</i> : A <i>felimeg</i> , a <i>fersing</i> és rokonságuk	39
<i>A. Kövesi Magda</i> : Az előmagyar nyelvjárás ún. permies vonásainak kérdéséhez ...	57
<i>Nyirkos István</i> : Az abaúji nyelvjárás magánhangzórendszeréről (I)	71
<i>Kovács István</i> : Az á utáni o-zás az északnyugati nyelvjárás északi részén	87
<i>Sámson Edgár</i> : -döz képzős gyakorító igéink	107
<i>Király Péter</i> : Az Általános Szláv Nyelvatlasz	119
<i>Heckenast Gábor</i> : Szempontok a nyelvjárási hangfelvételek készítéséhez és tárolásához	125

Ismertetések, bírálatok

Kiss Lajos: Régi Rétköz. Ism. <i>Jakab László</i>	135
Jegyzetek a Román Nyelvatlasz új sorozatának III. kötetéről. <i>Szabó T. Attila</i> ...	137
Всесоюзное совещание ... Ism. <i>Kálmán Béla</i>	142
V. Arvinte: Terminologia exploatării lemnului și a plutaritului. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	143
Folke Hedblom: The Tape Recording of Dialect for Linguistic Sound Archives. Ism. <i>Sebestyén Árpád</i>	145

Nyelvjárási adatok

<i>Hajdú Mihály</i> : Az Orosháza környéki kasos méhészetéről	149
<i>Varga Antal</i> : Tájszavak Balmazújvárosról (II)	155
<i>Teisler Pál</i> : A mezőfényi földművelés szakszókincse (I)	165
<i>Murádin László</i> : Nyelvjárási szövegek és tájszavak (Datk, Fiafalva, Lozsád) ...	177
<i>Penavin Olga</i> : Kopács személynévanyaga	182
<i>Gödény Endre</i> : Györtelek helynevei	192

<i>I. Papp</i> : Probleme der Wortschöpfung	30
<i>J. Végh</i> : Das Archiv des mundartlichen Wortschatzes des Ungarischen	37
<i>A. T. Szabó</i> : <i>Felimeg</i> 'Oberhemd', <i>fersing</i> 'Rock' und ihre Verwandten	54
<i>A. M. Kövesi</i> : Zur Frage der sogenannten „permischen“ Züge des vorungarischen Dialektes	69
<i>I. Nyirkos</i> : Vocalism of the Dialect in the County of Abaúj	85
<i>I. Kovács</i> : Assoziativer <i>a ~ o</i> Vokalwechsel auf dem nördlichen Teile des nord-westlichen ung. Sprachgebietes	105
<i>E. Sámson</i> : Ungarische Verbe mit Suffix <i>-döz</i>	118
<i>P. Király</i> : Общеславянский Лингвистический Атлас	123
<i>G. Heckenast</i> : Richtlinien zur Behandlung und Lagerung der Magnettonbänder und Magnettonband-Aufnahmen	134

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Szegő István

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Kormanik Béla

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. április hó. Megjelent: 1963. szeptember hó.

Példányszám: 700. Terjedelem: 17.25 (A/5) ív. 3 ábra

Készült: monó szedésről, íves magasnyomással

az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

TA 103-a, 6300

63.57003 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

